

HISTORICKÁ SOCIOLOGIE

2/2025

ČASOPIS PRO HISTORICKÉ SOCIÁLNÍ VĚDY

HISTORICAL
SOCIOLOGY

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

Obsah

■ EDITORIAL

Historicko-sociologické klíče k brikoláži

Bohuslav Šalanda

5–9

■ STUDIE

Protesty a požadavky vojáků základní služby během sametové revoluce: historicko-sociologická analýza institucionální dynamiky a kolektivního jednání v dokumentech Koordinačního centra Občanského fóra

Jiří Hlaváček

11–26

Transformation of Altai-Kizhi Dwelling Under Russian Cultural Influences and Its Relevance in the Cultural Revitalization Process in Post-Soviet Period

Daniel Dědovský

27–44

Od aristokrata k běžnému turistovi (Česká klientela a její oblíbené rekreační lokality ve Vysokých Tatrách a jinde na Slovensku)

Miroslav Sabol – Ľudovít Hallon

45–56

Role (Státního) židovského muzea v Praze při uchování paměti na šoa v období 1945–1989

Blanka Soukupová

57–67

The Blameless and the Feckless: The Enduring Stereotypes of the Deserving and Undeserving Poor in Britain's Past and Present

Alice Tihelková

69–85

Vzdělávanie na Právnickej fakulte Slovenskej univerzity v rokoch 1938 – 1944

Patrik Beňuš

87–102

■ PROJEKT

Specifika železniční dopravy ve východních Čechách

Bohuslav Šalanda

103–113

■ RECENZE

Jakub Bachtík (ed.): *Památková péče na zapřenou. Pamětnická svědectví o ochraně památek v časech pozdního socialismu*

Gabriela Šulcová

115–117

Andrej Tóth – Lukáš Novotný – Valérie Tóthová: *Zdravotní systém první
československé republiky*

Tereza Kopecká

117–120

Historicko-sociologické klíče k brikoláži

Opravdu je v dnešní informačně přehuštěné době často třeba vokabuláře cizích slov, aby se přišlo na kloub studiu reality, světu reálných, možných i fiktivních. Dalo by se také říci, že samy příslušné výseky skutečnosti po tom volají (substantivum *vocabulum* ve smyslu „slovo, výraz“ je odvozeno od *vocare*, „volat“) Ve své knihovně jsem náhodou narazil na knihu významného francouzského genetika Françoise Jacoba (1920–2013), který roku 1965 získal Nobelovu cenu za fyziologii a lékařství. Zanechal výraznou stopu mimo jiné v deskripci dějin biologického myšlení od 16. století až po molekulární genetiku. Jacobovi v jeho úsilí posloužila jako odrazový můstek především práce Clauda Lévi-Strausse (1908–2009), ve své nejznámější většině věnovaná myšlení přírodních národů, jinak též „nativních etnik“. Právě od Lévi-Strausse totiž autor přebírá a dále adaptuje konceptuální výzvu (teoretické volání) *brikoláže* čili kutilství.

Françoise Jacob [1999: 42] k tomu sám konstatuje: „Evoluce nebere své novinky ze vzduchu. Pracuje na tom, co už existuje, buď že proměňuje starý systém, aby plnil novou funkci, nebo že zkombinuje několik systémů, aby z nich vystavěla jinou složitější stavbu. Proces přírodního výběru se nepodobá žádnému aspektu lidského chování. Ale chceme-li si již pohnout s nějakým přirovnáním, bylo by třeba říci, že přírodní výběr nepracuje způsobem inženýra, ale způsobem kutila; kutila, který ještě neví, co z toho vznikne, ale sebere všechno, co mu přijde pod ruku, zcela různorodé předměty, kousky provázků, dřevěné odřezky, staré krabice, které by se mohly případně na něco hodit; zkrátka kutila, který použije všechno, co najde kolem sebe, aby z toho dal dohromady nějaký použitelný předmět. Inženýr se nedává do práce, dokud neshromáždí všechn materiál a potřebné nástroje, které přesně odpovídají jeho projektu. Naproti tomu kutil si vypomáhá starými zbytky. Předměty, které vyrobí, netvoří obvykle část nějakého celkového plánu. Jsou výsledkem řady nahodilých jevů, plodem všech náhodných okolností, které obohatily jeho skládku veteše.“

Všichni se nejspíš shodneme na tom, že antropologie je mezi všemi příbuznými i vzdálenějšími obory rovněž důležitou kulturní volbou. Neméně podstatnou roli hraje v jejím teoretickém rámci i každé konkrétní rozhodnutí, nemluvě o snaze na danou, již specifickou volbu přistoupit. Nemusíme přitom trpět obavou, že bychom nebyli originální. Stále platí antropologický poznatek, že v případě technologických inovací, politických institucí, kulturních elementů a idejí většina společností získává od jiných společenství mnohem více, než sama vymyslí, vynalezne nebo objeví.

Jak bylo naznačeno výše, pojem kutilství (*bricolage*) je spjat především se „světovým esem“ antropologie Claudem Lévi-Straussem [1971: 35–43]. Původně, tedy ne-metaforicky se francouzské sloveso *bricoler* vztahuje k míčové a kulečnickové hře, také k lovu a v neposlední řadě k jezdeckému umění. Jde vlastně o vyjádření pohybu odbočujícího z přímého směru: pohyb odražené koule na kulečnicku, psa odchylujícího se od stopy apod. Dnes je

kutilem člověk, jenž ve své činnosti (pracovní či soukromé) uplatňuje prostředky odchýlné od prostředků, které používá odborník. Musí si vystačit s tím, co má při ruce: někdy ovšem nemá k dispozici ani pořádný pracovní stůl. Kutilství v jakýchkoliv sférách nebo doménách proto může přinést neobvyklé, nečekané až ohromující výsledky.

Tak Lévi-Strauss [1971: 37] v knize *Myšlení přírodních národů* popisuje počínání kutila nejen jako intelektuální činnost, nýbrž v ní vidí též svérázný druh „mýtotvorby“: „Podobně jako takovéto ‚kutilství‘ ve sféře technické, tak i mytické myšlení ve sféře intelektuální může dosáhnout skvělých a nepředvídatelných výsledků. Naopak zas bylo často konstatováno, že výkony dosažené všelijakými výpomocnými prostředky (kutilstvím) mívají mýticko-básnický charakter.“

Na další úrovni reflexe se hodí připomenout, že pojem kutilství (*brikoláž*) je *diskursivní* (významotvorný, ale také v původním smyslu „rozbíhavý“, „dialogický“). Jak jsme již zmínili, pochází ze staré francouzštiny, kde substantivum *bricole* znamená „maličkost, drobnost“, přeneseně „zahrávat si“. Jacques Derrida [1993: 185] podotýká, že kutilství má souvislost s jistou kritikou řeči, „ba lze dokonce říci, že kutilství je kritická řeč sama, zvláště řeč literární kritiky“. Derrida dále rozvinul myšlenky Lévi-Strausse takto: „Označuje-li kutilství nezbytnost vypůjčovat si pojmy z textu předávaného více či méně souvislou či přerušenou tradicí, pak je třeba říci, že každý diskurs je kutilský“ [1993: 186].

Z tohoto počínání, zacházení a zaobírání není vyloučena ani sféra vědeckého poznání. Žádoucí výzkumný kontext antropologie se taktéž prosazuje někdy méně obvyklými, řekněme „výpomocnými prostředky“: východiskem pro různé interdisciplinární hry a hříčky jsou pak rozličné přírodní a humanitní vědy, bez ohledu na to, zda více či méně exaktní. Jmenovitě lze mezi antropologií ovlivněné obory uvést kupříkladu etnografii, etnologii, sociologii, kulturologii, archeologii, folkloristiku, muzikologii i historiografii.

Vraťme se znovu k metaforám uvedeným na začátku tohoto exposé. Doplňme další vysvětlující slovo, které se rovněž vztahuje ke hře, tentokrát ke hře v kostky neboli ke starodávným „vrhcábům“: jedná se o sloveso „dopadnout“ (vrh kostek předpokládá dopad). A tak je na místě otázka: Jak vlastně to roztodivné kutilství dopadne? Střízlivě odpovídáme, že zdaleka ne všechny vržené kostky musí mít nutně hodnotu šest...

Antropologicky vzato lze termín *brikoláž* obsahově exponovat jako (neustálé) přeskupování nebo přesouvání referenčních rámců. Ve hře může být taktéž strukturální improvizace, popřípadě kaleidoskop. Otáčením válečku se sklíčky před očima docilujeme různých obrazců. Dále se ke kontextovému promýšlení nabízí německé sloveso *flicken* neboli „látat, záplatovat“. *Der Flick* se překládá jako „záplata“, což je možné vztáhnout i k uvedené mýtotvorbě: když se na pomyslné látce něčeho nedostává, tak tam lze přišít záplatu. Nevadí přitom ani, když je vidět šev po náhradě chybějícího motivu příslušného mytického podání. Napadá mne rovněž *brikoláž* s „pupkem“, rozuměj pocit, že někdo nebo něco je „pupkem světa“, a to zejména v případě vyhraněné etnicity a přemrštěného nacionalismu. Ledacos potom může v takových případech jít takzvaně „proti srsti“.

Podotýkám, že zde probíraná *brikoláž* čili „domácí výroba“, shánění a zaopatřování „vlastními silami“ je v Česku hluboce zakořeněna. Především v období normalizace nastal rozmach chalupářství, což většinou vyžadovalo, aby měl každý správný kutil vlastní dílnu. Byla základem výroby různých pomůcek, nástrojů i potřebného vybavení domácnosti. Vzhledem k nedostupnosti řady produktů a služeb k tomu vedla touha vlastnoručně tvořit určité nedostatkové výrobky. Do hry tím pádem vstupuje rovněž tzv. „bastlír“

(z německého *basteln*, „kutit“), například ne vždy nutně kvalifikovaný elektrikář apod. Bastlíř vyniká technickou zdatností, profesionální znalosti dnes nejsou kupříkladu podmínkou ani v případě „bastlení“ v oblasti informačních technologií (některá umí takový „expert“ i sám sestojit).

Anglický výraz *maker* („výrobce, tvůrce, zhotovitel“, například *film maker*, „filmař“) zase zastřešuje jak kutilství, tak skutečné řemeslo. Určitých kreativních prostorů v současnosti využívá stále více běžných lidí, kteří se třeba snaží naučit, jak pracovat s 3D tiskárnou. Fenomén *makerspace* zase pokrývá otevřené dílny, v nichž se soustřeďují novodobí kutilové: v poslední době vznikají napříč celou republikou. Fungují na principu placeného členství, jenž takzvaným „makerům“ umožňuje pracovat se stroji, které si do domácí dílny jen tak nepořídí. Provozovatelům těchto dílen jde ovšem stále spíše o hobby než o výnosný byznys.

Pro mnohé z nás může být překvapivým, že svojí odbornou verzí disponují i tzv. „selský rozum“, konkrétně když je chápán jako kulturní systém vzájemně propojených morálních a estetických hodnot, dále sociálních vztahů a každodenních praktik, konečně pak též kosmologických představ. Americký kulturní antropolog Clifford Geertz (1926–2006) vidí selský rozum (*common sense*) ne jako univerzální a samozřejmou pravdu, nýbrž právě coby kulturně formovaný systém: „Jeho charakteristickými rysy jsou přirozenost, praktičnost, přímost, absence metody, intuitivnost a dostupnost. Díky tomu pomáhá společností stabilizovat pohled a legitimizovat jejich normy“ [Geertz 1975].

Uvedená problematika byla předmětem tzv. kulatého stolu, z jehož jednání vzešla zajímavá zpráva uveřejněná v časopise *Vesmír*: „Selský rozum je většinou vědomě nereflektovaný a často i vnitřně rozporný, ale pokud tyto rozpory vnitřně netematizuje, nepůsobí při každodenním rozhodování žádný problém. Naopak přežití lidstva odjakživa záviselo především na selském rozumu. Ze všech myšlenkových systémů právě selský rozum nejlépe umožňuje dávat našemu každodennímu životu smysl. Je bytostně partikulární, ukotvený v lokální zkušenosti a v konkrétním čase, má ale silný univerzalistický náboj předpokládající všeobecnou platnost. Existuje tolik selských rozumů, kolik existuje lidských společností“ [Mácha a kol. 2025: 166].

Příkladem praktické aplikace selského rozumu je samozřejmě také ono kutilství čili brikoláž, jemuž jsme se v tomto editoriale souhrnně věnovali. Budiž ještě zjednodušeně řečeno, že selský rozum lze mít, nikoliv získat. Citovaný odborně zdatný komentář vyznívá s vtipnou aluzí na Immanuela Kanta takto: „Přesto lze v ‚kritice selského rozumu‘ dospět k několika zajímavým postřehům. Vedle čistě praktické, heuristické roviny (‚rozum‘) můžeme naopak položit důraz na adaptivní aspekty této heuristiky jakožto kulturně-ekologického přizpůsobení (‚selský‘). Zemědělské, v zásadě neolitické heuristiky akcentující usedlost, předpověditelnost a plánování na úkor nevypočitatelnosti a rizika se čistě v důsledku základních zkušeností budou lišit od heuristik paleolitických, akcentujících změny, nepředpověditelnost a nutnost plasticky reagovat na nové výzvy, nebo moderních zdůrazňujících navíc zvědavost a vynalézavost“ [Mácha a kol. 2025: 166].

Dodejme k tomu, že jsme všichni pohrobky zemědělských společností, ačkoliv se už dominantně této kulturně zakladatelské činnosti nevěnujeme. Výsledkem proto nemůže být nic jiného nežli „hra na jistotu“. Přesto je vhodné na závěr těchto úvah zmínit poměrně radikální tezi, na níž se shodli účastníci onoho kulatého stolu: „V evoluci – biologické, kulturní i společenské – ale často nakonec získávají dominantní pozice ti, kteří riskovali. A to i přesto, že jich uspěje jen malý zlomek“ [Mácha a kol. 2025: 166].

Zdá se, že tato premisa všeobecně platí pro různé aktivity, a to včetně železniční dopravy, již jsme zde opakovaně věnovali. Určitým hodnotícím kritériem pro mne zůstává zjištění, co je v tomto směru energeticky náročné a co nikoliv. Stejně zajímavé jsou pro zkoumání železnice jako svébytného druhu technologie rovněž její nepředpokládané, mnohdy ani netušené vedlejší účinky (například na životní prostředí nebo strukturu zaměstnanosti, případně osídlení), způsobené především rozsáhlou stavební činností. Ostatně samotná doprava po železnici přispěla k výraznému členění moderní krajiny. V neposlední řadě se díky dráze zvyšuje pohyb a životní tempo určité části populace, a to nejenom železnici budující a na ni pracující, nýbrž i tímto způsobem cestující.

Ve stati nazvané *Specifika železniční dopravy ve východních Čechách* (dostáváme se konečně k obsahu aktuálního čísla), se opět pokoušíme tuto dopravní kulturu lokalizovat na železniční trať Pardubice – Česká Třebová a zasadit vše do osobní roviny spojené s individuální interpretací příslušných jevů dvěma zasvěcenými aktéry. Nevyhneme se při tom ani lokálním tratím navazujícím na tuto část železničního koridoru.

Dále v tomto čísle *Historické sociologie* současní slovenští badatelé Miroslav Sabol a Ľudovít Halon píšou o stavu železniční dopravy na Slovensku od druhé poloviny 19. století. Vysvětlují, jak čeští návštěvníci v malých skupinách nebo jednotlivě navštěvovali turistické cíle ve Vysokých Tatrách již před rokem 1918. Jednalo se především o solventnější šlechtu. Cestovní ruch na Slovensku se v nové republice začal poměrně výrazně rozvíjet ve dvacátých letech minulého století, a to díky několika zapáleným jednotlivcům. Rozmach cestovního ruchu pomohlo podnítit mimo jiné také vybudování Košicko-bohumínské dráhy. Nutno konstatovat, že pobídka k návštěvě domácích turistických míst přicházela i z nejvyšších pater politické reprezentace. Návštěvy slovenských lázní a Vysokých Tater ze západní části Československa se rok od roku zvyšovaly, ale zpomalila je světová hospodářská krize, která se v segmentu cestovního ruchu v letech 1932 až 1934 projevila velmi citelně. Přesto i v tomto období zůstávali návštěvníci z českých regionů věrní nejznámějším slovenským turistickým lokacím.

Oboustranně podnětné propojení české a slovenské dopravní historie, respektive jejího odborného zkoumání, dosvědčuje hned následující publikace. Po její krátké reflexi se obrátíme trochu jiným směrem, což však rozhodně neznamená, že by aktuální číslo neoplývalo dalšími pozoruhodnými příspěvky, k jejichž pozornému pročitání své čtenáře v těchto editorialech vždy ponoukáme. Vraťme se tedy na chvíli do doby, kdy cestovat po železnici z Čech na Slovensko neznamenal překračovat státní hranice.

Pozornost si v těchto souvislostech jistě zaslouží kniha *Cestující na české (československé) železnici* editorů Jana Štemberka a Ivana Jakubce. Dokazuje totiž, že koncept dějin každodennosti lze velmi úspěšně aplikovat i právě na železnici. Uvedená kolektivní monografie si klade za cíl tuto málo probádanou oblast dějin českých (československých) železnic prozkoumat a zpřístupnit širokému okruhu čtenářů. Výklad knihy je objeveně koncipován z pohledu jednotlivých typů cestujících (elita, běžný cestující, turista, dojíždějící za prací a studiem, nedobrovolný cestující a v neposlední řadě voják). Témata, která je možné označit za společná (nádraží a jeho funkce, jízdní řády, kulturu cestování atd.), jsou pak zpracovávána ve druhé části knihy. Hodnotu textu zvyšuje též skutečnost, že je z velké části vystavěn na základě systematického pramenného výzkumu v českých i zahraničních archivech.

Podotýkám, že zmíněné publikační aktivity finančně podporuje grant Ministerstva kultury ČR v rámci projektu NAKI III „Dvě století železnice v českých zemích. Kulturní,

socioekonomické a dopravně technické aspekty vývoje českých (československých) železnic“ (DH23P03OVV034), který v letech 2023–2027 společně realizují Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy, Národní technické muzeum a České vysoké učení technické v Praze.

Vraťme se teď ještě na chvíli k obsahu předchozího anglického čísla *Historické sociologie* tohoto roku, jehož editorem i jedním z autorů byl Jóhann Páll Árnason. Díky neúnavnému úsilí se mu podařilo finalizovat badatelsky velmi náročné speciální číslo věnované Maxu Weberovi (1864–1920), přesněji řečeno jeho významu pro současné debaty a projekty společenských věd. Zařazený obsah reflektuje nové pohledy, objevné, avšak často kontroverzní, které otevřelo zásadní vydání Weberových sebraných spisů, dokončené po dlouhých čtyřiceti letech v roce 2024. Do tohoto čísla přispěli mimo jiné Edith Hanke a Wolfgang Schwentker, kteří se na mimořádném „weberovském“ edičním podniku podíleli. Všechny shromážděné studie se zabývají specifickými otázkami co nejpřesnějšího výkladu a dnešní relevance Weberových poznatků, teorií a postojů. Není sice sporu o výsostném místě Maxe Webera mezi sociologickými klasiky, nicméně celkový obraz jeho badatelské, myslitelské a politické dráhy se nedá redukovat pouze a výhradně na sociologickou tematiku.

Dost možná jsou pronikavost a šíře odkazu kteréhokoliv z nejvýznačnějších představitelů klasické sociologie (Weberova na prvním místě) neopakovatelné a v dnešních podmínkách nedosažitelné. Není však zcela nemožné, že badatel srovnatelného kalibru se právě teď někde rodí, vyloučit nelze ani smělou představu, že jsme se s ním na stránkách našeho časopisu již někdy setkali. Prozatím o sobě dal nebo teprve dá vědět jednou povedenou statí, v mezičase ale jeho výzkumné záměry zrají a jeho vědecká hvězda začíná pomalu stoupat. Nic z toho samozřejmě není možné zjistit (natož zajistit), pokud se svými závěry neosloví příslušná odborná periodika, proč tedy ne *Historickou sociologii*? A třeba je to právě někdo z vás, kdo se teď nad naší tradičně otevřenou publikační nabídkou zamýšlíte. Rozhodně se v redakci nechceme nechat unášet planými nadějemi, naši věrní čtenáři by si přesto takovou událost za svoji podporu zasloužili.

Bohuslav Šalanda

DOI: 10.14712/23363525.2025.11

Literatura

- Derrida, Jacques [1993]. *Texty k dekonstrukci. Práce z let 1967–1972*. Bratislava: Archa.
 Jacob, François [1999]. *Hra s možnostmi. Eseje o různosti života*. Praha: Karolinum.
 Geertz, Clifford [1975]. Common sense as a cultural system. *The Antioch Review* 33 (1): 5–26.
 Gibas, Petr a kol. [2019]. *Kutilství. Od „udělej si sám“ po DIY*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
 Hawkes, Terence [1999]. *Strukturalismus a sémiotika*. Brno: Host.
 Lévi-Strauss, Claude [1971]. *Myšlení přírodních národů*. Praha: Československý spisovatel.
 Mácha, Přemysl a kol. [2025]. Selský rozum u kulatého stolu. *Vesmír* 104 (3): 165–167.

Protesty a požadavky vojáků základní služby během sametové revoluce: historicko-sociologická analýza institucionální dynamiky a kolektivního jednání v dokumentech Koordinačního centra Občanského fóra

JIŘÍ HLAVÁČEK*

Protests and Demands of Conscripts During the Velvet Revolution: A Historical-Sociological Analysis of Institutional Dynamics and Collective Action in the Documents of the Civic Forum Coordination Center

Abstract: The study deals with the phenomenon of protests and demands of conscript soldiers during the Velvet Revolution in Czechoslovakia. Based on the analysis of digitized sources of the Coordination Center of the Civic Forum, the author offers a view of the institutional dynamics of the Czechoslovak Armed Forces and the forms of collective action that soldiers used in response to the rapidly changing political environment. The methodological framework combines digital history approaches – in particular, text lemmatization and topic modeling – with classical heuristics and qualitative content analysis. The text uses theoretical concepts of liminality, symbolic action, and political mobilization, which reveal how new ideas and forms of protest were promoted even in a rigid institution such as the army.

Keywords: Army; Civic Forum; Velvet Revolution; protests; compulsory military service; digital history

DOI: 10.14712/23363525.2025.12

Sametová revoluce v listopadu 1989 přinesla zásadní změny politického a společenského uspořádání v Československu. V tomto bouřlivém období se vojáci základní služby ocitli ve specifické pozici. Na jedné straně byli v daném okamžiku (byť v drtivé většině případů pouze z povinnosti) součástí vojenské „mašinérie“ socialistického státu – tj. představovali prodlouženou ruku represivní moci, která mohla být v případě potřeby nasazena vůči civilnímu obyvatelstvu. Na straně druhé však byli také mladými muži či spíše chlapci, kteří ve většině případů sdíleli obavy a naděje svých vrstevníků mimo kasárna. Tato ambivalentní situace je stavěla do obtížné pozice, kdy museli balancovat mezi oficiálními armádními nařízeními a osobními názory na probíhající události.

Vojáci základní služby během listopadových událostí sehráli klíčovou, byť často opomíjenou úlohu, neboť právě oni tvořili páteř tehdejší československé armády [Tomek 2021: 33–34]. Byli tak nejen svědky, ale v mnoha případech také přímými aktéry protestů a veřejných manifestací, které odrážely tehdejší širší politické a sociální nálady ve společnosti. Zejména v prvních dnech sametové revoluce však šlo o hlas vyjádřený pouze pasivně prostřednictvím různorodé korespondence, petic a dalších forem písemných či nenásilných protestů, protože jiné aktivní projevy nebyly vojákům

* Mgr. Jiří Hlaváček, Ph.D., Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., Vlašská 355/9, 118 00 Praha 1. E-mail: hlavacek@usd.cas.cz

základní služby (vzhledem k jejich tehdejšímu liminálnímu statutu) v armádním prostředí – oficiálně – umožněny.

Cílem této studie je na základě obsahové analýzy specifického typu písemných pramenů, jímž je korespondence adresovaná představitelům Koordinačního centra Občanského fóra (KC OF) sídlícího v Praze: identifikovat, komparovat a kategorizovat formy protestů a typy požadavků, které vznášeli vojáci základní služby a jejich blízcí v průběhu sametové revoluce – tj. v období od 17. listopadu do 29. prosince 1989 – vůči nově se ustavující mocenské reprezentaci československého státu. Text za využití digitální historie a historicko-sociologické perspektivy analyzuje, jak se vojáci v těchto revolučních dnech pokoušeli redefinovat své postavení uvnitř armády, jakými strategiemi reagovali na nejistotu ohledně svého zapojení do represivního aparátu a které mechanismy solidarity a odporu využívali k vyjádření vlastní pozicionality. Zkoumání těchto pramenů přitom umožňuje nejen porozumět specifickým zkušenostem, postojům a názorům vojáků v této přelomové době, ale odhaluje také dynamiku společenských změn a způsob, jakým nové revoluční ideje pozvolna pronikaly do tak vysoce izolované, hierarchizované a kontrolované totální instituce [Goffman 1961], jakou byla tehdejší Československá lidová armáda (ČSLA).

Pramennou základnu v tomto případě představují vybrané dokumenty z Archivu KC OF, jenž je součástí Národního archivu ČR, od počátku 90. let minulého století je však deponován v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR.¹ Podstatu tohoto fondu tvoří dokumentace ze zasedání vrcholných grémií (tj. zejména jednotlivých komisí) OF od prosince 1989 do února 1991 a řada dalších unikátních materiálů vztahujících se k jeho politickému působení v době od pádu komunistické diktatury po přechod Československa k demokratickému zřízení, včetně dobové korespondence.² Soubor písemností představuje cenný zdroj pro pochopení toho, jak fungovalo, o čem rozhodovalo, jak bylo strukturováno a řízeno celorepublikové politické hnutí sametové revoluce. Jedná se o primární prameny, které dávají nahlédnout do problémů československé politiky v klíčovém roce politické změny a bohatě dokumentují rychlé politické štěpení ve strukturách hnutí, které jednoznačným způsobem zvítězilo ve svobodných parlamentních volbách v červnu 1990, aby se v následujícím půlroce rozdělilo na Občanskou demokratickou stranu a Občanské hnutí, čímž předurčilo další politický vývoj zejména v českých zemích.³

Díky finanční podpoře Akademie věd ČR probíhá v posledních letech intenzivní proces digitalizace Archivu KC OF. V letech 2023–2024 byly zdigitalizovány mimo jiné také tři kartony, které obsahují agendu Branněbezpečnostního výboru KC OF. Celkem se jedná o více než 400 různorodých dokumentů, které dohromady čítají téměř 1 000 stran.⁴ Právě na analýze vybrané části těchto dokumentů je založena předkládaná případová studie

¹ Základní informace o archivním fondu, přehled jednotlivých dokumentů a možnost přístupu k nim viz Dokumentace Koordinačního centra Občanského fóra. In. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR [online]. Dostupné z: <https://www.usd.cas.cz/elektronicke-publikace-zdroje> [cit. 1. 10. 2024].

² Ke vzniku a významu Občanského fóra viz Suk, Jiří [2003]. *Labyrintem revoluce: Aktéři, zápletky a křižovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)*. Praha: Prostor.

³ Podrobněji k vybraným dokumentům viz Suk, Jiří [1998]. *Občanské fórum: Listopad–prosinec 1989. Díl 2. Dokumenty*. Brno: Doplněk.

⁴ Ústav pro soudobé dějiny AV ČR (dále jen ÚSD AV ČR), fond Archiv Koordinačního centra Občanského fóra (dále jen Archiv KC OF), kartony 14, 15 a 22.

věnovaná protestům vojáků základní služby v období sametové revoluce.⁵ Zajímavým aspektem těchto pramenů je skutečnost, že byly adresovány přímo KC OF v Praze, namísto toho, aby byly zaslány místně příslušným regionálním OF. Tento přístup může odrážet jak vnímání pražského vedení jako hlavního rozhodujícího orgánu v procesu demokratických změn, tak i strategii vojáků maximalizovat viditelnost a váhu svých požadavků.

V předkládaném textu se nejprve stručně seznámíme s metodologickými postupy zpracování výše zmíněných pramenů, následně se budeme věnovat obecnému kontextu sametové revoluce ve vztahu ke specifickému postavení tehdejších vojáků základní služby a potenciální roli ČSLA v revolučním dění. V centru zájmu nicméně stojí především samotné písemné dokumenty – tj. protesty a požadavky vojáků. Představíme konkrétní formy protestů a převažující typy požadavků a v neposlední řadě nabídneme komparaci různých stylů a způsobů argumentace, které aktéři v průběhu zkoumaného období používali. Tato zjištění se poté pokusíme zarámovat prostřednictvím relevantních historicko-sociologických konceptů s důrazem na problematiku institucionální dynamiky, mocenských vztahů a kolektivního jednání.

Postup obsahové analýzy digitalizovaných pramenů za využití přístupů digitální historie

Problematikou digitalizace a dalšího zpracování pramenů za využití digitálních technologií se vedle digitálních humanitních věd zabývá také poměrně mladá a specifická subdisciplína historiografie – tzv. digitální historie (*digital history*).⁶ Vybrané přístupy a zavedené postupy digitální historie byly částečně využity rovněž při analytickém zpracování výše uvedených pramenů. Předkládanou studii tedy lze chápat mimo jiné jako názornou demonstraci možností využití moderních technologií při zpracování relativně malého korpusu digitalizovaných pramenů ve výzkumu soudobých dějin.

Digitalizace archivních pramenů představuje jeden z významných trendů v oblasti digitálních humanitních věd (*digital humanities*) po roce 2000. V epistemologické rovině tento proces umožňuje hlubší a inkluzivnější interpretaci, neboť veřejné zpřístupnění unikátních historických pramenů v digitální podobě zvyšuje počet pluralitních názorů. Tento fakt je obzvláště důležitý u výzkumu přelomových událostí dějin 20. století, v nichž se střetávají různé pohledy na minulost (tj. oficiální narativy, osobní svědectví, disidentské a opoziční názory apod.). Převod původně analogových pramenů do digitální podoby nicméně nepřináší jen demokratizaci historického výzkumu, ale také výrazně proměňuje jeho dosavadní metodologii. Před nástupem digitální éry byl přístup k archivním pramenům podmíněn fyzickou přítomností badatele či badatelky v daném archivu a absolvováním (mnohdy značně zdoluhavého) byrokratického procesu zpřístupnění požadovaných materiálů.

⁵ Vybrané digitalizované prameny budou v následujících letech zpřístupněny prostřednictvím specializované, odborné a veřejně přístupné elektronické informační databáze, která je plánovaným výstupem projektu *Služba vlasti jako zdroj národní identity. Identifikace, dokumentace a prezentace historických pramenů k institutu povinné vojenské služby v českých zemích (1868–2004)*. In: *Služba vlasti 1868–2004* [online]. Dostupné z: <http://www.vojna.usd.cas.cz> [cit. 9. 10. 2024].

⁶ K tomuto tématu přehledově viz Hlaváček, Jiří [2024]. Digitální historie: teoretická a metodologická východiska soudobých dějin 2.0. *Soudobé dějiny* 31 (2): 355–390.

Podpora masové digitalizace v posledních letech tato základní omezení postupně odstraňuje, ale také nabízí řadu nových možností, jak s digitalizovanými materiály pracovat, a to zejména v rovině jejich analýzy a komparace.

Digitalizované prameny lze snadno analyzovat pomocí různých digitálních nástrojů jako je např. software pro rozpoznávání textu (OCR – *Optical Character Recognition*), které umožňují rychlé prohledávání obrovských datových korpusů na základě klíčových slov, datací či jmen, což významně usnadňuje zpracování rozsáhlých archivních fondů a urychluje hledání relevantních informací. Vybrané prameny zkoumaného fondu, který se stal základem pro tuto studii, jsou uloženy právě v takových OCR prohledávacích (OCR *searchable*) PDF (*Portable Document Format*) dokumentech.

Prvním z uplatněných postupů digitální historie byla strojová analýza digitalizovaných pramenů za využití volně dostupných nástrojů pro lematizaci (MorphoDiTa).⁷ Lemmatizace převádí všechna slova na jejich základní tvar (tzv. *lemma*), což umožňuje efektivněji analyzovat obsah textu bez ohledu na různé gramatické tvary slov.⁸ Dalším krokem bylo aplikování metody modelování témat (*topic modeling*). Zjednodušeně řečeno se jedná o způsob zpracování přirozeného jazyka, který umožňuje na základě badatelem předem připraveného vzorce/algoritmu automaticky identifikovat hlavní témata obsažená v rozsáhlých souborech textů a vytvářet z nich sémanticky příbuzné skupiny.⁹

Výsledkem tohoto tematického modelování bylo automatizované rozčlenění dokumentů Branněbezpečnostního výboru KC OF do několika kategorií. První z nich zahrnuje 57 dokumentů, které se týkají branné politiky, struktury státní bezpečnosti, reorganizace bezpečnostních služeb, koncepce bezpečnostní politiky a vojenské doktríny. Nejpočetnější kategorii čítající 185 dokumentů pak tvoří stížnosti a petice občanů, vojáků, a příslušníků bezpečnostních složek na postupy a jednání různých orgánů, včetně Veřejné bezpečnosti, Státní bezpečnosti, ČSLA a dalších institucí. Podobným typem jsou dokumenty, které zahrnují prohlášení a požadavky ze strany vojáků základní služby, občanů, a různých organizací, týkající se změn v armádě, podpory OF a zejména zkrácení povinné vojenské služby. Celkem se jedná o 126 pramenů. Další kategorii tvoří 26 zpráv a záznamů, které se vztahují ke konkrétním událostem, krizím a bezpečnostním incidentům jako jsou neoprávněné finanční machinace, napadení bezpečnostními složkami či prošetřování různých podnětů ze strany občanů v průběhu sametové revoluce. Posledních 33 dokumentů reprezentuje pestrou směsici korespondence různé povahy a provenience, která se věnuje spíše okrajovým tématům spojeným s fungováním bezpečnostních složek.

Pro účely této studie se na následujících stranách podrobněji zaměříme pouze na malou část z těchto pramenů, konkrétně 50 dokumentů, které se vztahují výlučně k tématu protestů či požadavků vojáků základní služby v krátkém časovém horizontu od listopadu do prosince 1989.¹⁰

⁷ MorphoDiTa. In. Institute of Formal and Applied Linguistics, Charles University, Faculty of Mathematics and Physics [online]. Dostupné z: <https://ufal.mff.cuni.cz/morphodita> [cit. 1. 10. 2024].

⁸ Tj. všechny tvary slova (různě skloňované, časované nebo odvozené podoby) jsou převedeny na jeho základní tvar. Například slova „šel“, „jdu“, „jducí“ se při lematizaci převedou na základní tvar „jít“. Blíže viz Synková, Pavlína – Lehečka, Boris – Svoboda, Ondřej [2018]. Na cestě k lematizaci staročeských textů: data, software, aplikace. *Studie z aplikované lingvistiky* 9 (1): 66–84.

⁹ Viz např. Hladík, Radim [2022]. Modelování témat v české sociologii: typy autorství a citační ohlas v odborných textech. In. Hladík, Radim a kol. *Digitální obrat v českých humanitních a sociálních vědách*. Praha: Karolinum, s. 159–190.

¹⁰ Tyto analyzované dokumenty jsou výlučně součástí kartonu č. 15.

Digitalizace rovněž umožňuje efektivně komparovat různé typy pramenů (např. deníky, korespondenci, oficiální dokumenty a fotografie ze stejného období), čímž poskytuje ucelenější – a především barvitější – obraz zkoumané historické události. Moderní metody jako digitální kartografie nebo síťová analýza mohou být aplikovány např. při zkoumání pohybu aktérů, sledování obvyklých tras pro výměnu informací nebo možných sociálních vazeb v konkrétním historickém kontextu – resp. datové sadě pramenů. Také tyto přístupy – zejména propojení s Geografickým informačním systémem (GIS) – byly v rámci analýzy vybraných pramenů využity, a právě na jejich základě je možné snáze vizualizovat geografická centra, resp. oblasti odkud proudilo ve zkoumaném období největší množství petic a žádostí adresovaných KC OF. V dalším kroku tedy byly vybrané prameny podrobeny strojové kvantitativní analýze za využití vlastního skriptu v programovacím jazyku Python 3 a následně – pro kontrolu – také klasické kvalitativní obsahové a narativní analýze ve formě ručního kódování ve volně dostupném programu Requal.¹¹ Konečně, takto získaná data byla dále doplněna o digitalizovanou ručně psanou korespondenci.¹² Syntézu těchto dvou obsahových analýz pak přináší empirická část této studie.

Vedle výše uvedených nesporných výhod má však digitalizace také řadu úskalí. Jednou z nich je problematika selekce pramenů – tj. hledání odpovědi na otázku co a proč má být vůbec digitalizováno, protože zdigitalizovat všechny archivní materiály je z technických i finančních důvodů v současnosti nemožné. V tomto případě se však nejedná o relevantní námitku, protože velikost analyzovaného fondu umožnila bezproblémovou digitalizaci veškerých dochovaných dokumentů k tématu. Další potenciální problémy přináší otázka autorských práv a ochrany osobních údajů, zejména u pramenů obsahujících citlivá data. V tomto ohledu analyzovaná korespondence skutečně zahrnuje řadu problematických údajů (zejména ve spojitosti s petičními archy) jako jsou jména, příjmení, data narození nebo adresy trvalého bydliště jednotlivých vojáků. Konkrétní osobní údaje nicméně nejsou předmětem samotné analýzy a v textu proto s nimi dále není nijak operováno. V neposlední řadě se výzkumníci a výzkumnice, a zejména pak archiváři a archivárky, musí konstantně zabírat také rychlým vývojem technologií a zajištěním dlouhodobé udržitelnosti na úrovni technické infrastruktury a kompatibility digitálních formátů. Jedná se o téma, na něž akademická sféra v posledních letech intenzivně reaguje masivním přijímáním institucionálních datových politik a strategií otevřené vědy (*open science*), případně zaváděním funkce data stewardů a stewardek, v jejichž gesci je právě dohled nad správou, archivací a sdílením výzkumných dat.¹³

Ačkoliv digitální technologie přinášejí do historického výzkumu zcela nové postupy a perspektivy, které umožňují zpracovávat velké objemy dat, identifikovat vzorce a zkoumat historické procesy v dosud netušených souvislostech, neměli bychom podléhat iluzi, že role erudovaného badatele a badatelky je v digitální éře zbytečná. Ve skutečnosti je tomu spíše naopak, je důležité mít na paměti, že technologie není neomylná a její využití vyžaduje kritický a pečlivý přístup. I ty nejsložitější algoritmy a analytické nástroje

¹¹ Autorem tohoto jednoduchého a praktického nástroje je sociolog Martin Hájek, který se dlouhodobě zabývá narativní analýzou textů. Viz Welcome to Requal. In. Requal [online]. Dostupné z: <https://requal.fsv.cuni.cz> [cit. 30. 9. 2024].

¹² Z 50 vybraných dokumentů jich bylo 11 psáno rukou, zatímco zbývající byly psány na psacím stroji.

¹³ Viz např. Politiky OS na pracovištích AV ČR. In. Knihovna AV ČR [online]. Dostupné z: <https://openscience.lib.cas.cz/open-science/institutional-policies> [cit. 1. 10. 2024].

potřebují s ohledem na netušenou variabilitu historických pramenů pravidelné zásahy a korekce ze strany výzkumníků a výzkumnic – tj. je třeba neustále kontrolovat a ověřovat výzkumné postupy a získaná data interpretovat v kontextu znalostí a dobových reálií.¹⁴ Konečně, automatizované procesy na příkladu analýzy (pro historickou-sociologii nepochybně velmi atraktivních) tzv. velkých dat (*big data*) sice mohou napomáhat k odhalování určitých – bez strojové analýzy obtížně identifikovatelných – trendů, ale konečný význam a interpretace vždy zůstává na badateli či badatelce, kteří musí dbát na to, aby byl jejich výzkum přesný a případné technologie a jejich postupy byly na konkrétní historické otázky aplikovány správně.¹⁵

Vojáci základní služby v čase sametové revoluce perspektivou historické sociologie

V roce 1989 tvořila základní vojenská služba v Československu stále ještě povinnou a nedílnou – jakkoliv převážně nechtěnou – součást života většiny mladých mužů okolo osmnácti let a armáda samotná byla v rovině oficiálního diskursu vnímána jako důležitý nástroj vládnoucího režimu, který měl nejen chránit stát před „vnějším nepřítelem“, ale také udržovat vnitřní kontrolu nad společností [Hlaváček 2014]. Základní vojenská služba v období tzv. normalizace tak měla především disciplinární a ideologickou funkci; vedle víceméně marginálního vojenského výcviku byla orientována primárně na posílení loajality vůči socialistickému zřízení a jeho ideologickým ideálům, přestože tato ambice se od roku 1968 (v důsledku srpnové okupace Československa) v praxi dlouhodobě spíše míjela účinkem [Hlaváček 2021: 322–323].

Aplikace historicko-sociologické perspektivy umožňuje nahlédnout protesty vojáků základní služby jako součást širších sociálních procesů. Vojáci základní služby v roce 1989 totiž nepředstavují pouze jednotlivce podřízené armádní hierarchii, ale především aktéry, kteří jsou součástí kolektivního jednání a symbolického vyjednávání o legitimitě vojenské služby v revolučním období. V textu proto dále vycházíme zejména ze zavedených konceptů liminality [Turner 2004], sociálního pole [Bourdieu 1998] a politické mobilizace [Tilly 2006].

Vztahy mezi vojáky z povolání a vojáky základní služby byly často napjaté a komplikované, protože důstojnický a poddůstojnický sbor byl z velké části považován za oddané stoupence komunistického režimu, jejichž kariéra byla přímo spojena s ideologií a fungováním vládnoucí moci (tj. absolvovali výcvik a vzdělání na vojenských akademiích, které byly silně politizované a zdůrazňovaly oddanost socialistickým hodnotám). ČSLA tak na konci 80. let minulého století představovala v očích veřejnosti silně hierarchizovanou a ideologizovanou totalitní instituci a vojenská profese tak logicky nebyla považována za příliš prestižní [Vlachová 2003: 42]. Podmínky vojenské služby byly ovlivněny mnoha faktory (druh vojska, dislokace, kolektiv, míra resilience apod.), a často byly velmi tvrdé – fyzická námaha, rutinní činnosti a omezený kontakt s vnějším světem kladly zvýšené nároky na psychiku. Vojáci základní služby navíc byli vystaveni nejen oficiálnímu řádu

¹⁴ Např. tematické modelování bylo spolehlivé v 70 % dokumentů, nicméně ve zbývajících 30 % případů strojová analýza nevyhodnotila obsah správně a prameny bylo třeba je do jednotlivých kategorií přiřadit ručně.

¹⁵ Viz např. Hendl, Jan [2021]. *Big Data. Věda o datech – základy a aplikaci*. Praha: Grada.

v podobě důrazu na dodržování hierarchie a disciplíny, ale především neoficiálnímu systému šikany, který od konce 60. let vycházel z nepsané vojenské hierarchie mezi délesloužícími vojáky a nováčky.

V listopadu 1989 se začala společenská situace nečekaně posouvat směrem k odporu proti vládnoucímu režimu a ani vojenská služba nebyla v tomto ohledu výjimkou, přestože tento vzdor měla ČSLA ve větší míře pocítit teprve v lednu 1990. Oficiální postoje byly výrazně konzervativní a velitelský sbor v této záležitosti zaujímal jednotné a kritické stanovisko.¹⁶ Bezprostředně po 17. listopadu 1989 neexistují žádné záznamy o jasné podpoře protestního hnutí ze strany vojáků z povolání u jednotlivých vojenských jednotek ani napříč velením armády. Vzhledem k typické strnulosti armádního systému není možné očekávat, že by došlo k jakémukoli rychlému a spontánnímu jednání, které by se odchylovalo od dosavadní praxe. Informace pronikaly do kasáren se značným zpožděním a změny ve společnosti se ve vojenském prostředí projevovaly jen minimálně, pokud vůbec. Vojáci na jednotlivých útvech získávali informace převážně z oficiálních médií, přičemž problematické zprávy měly být politickými pracovníky nejprve náležitě interpretovány, a to zcela v souladu s oficiální stranickou rétorikou. Není proto překvapivé, že oficiální armádní kanály přinášely v těchto bouřlivých dnech nadále obvyklé příspěvky z jednotek, v nichž jejichž autoři odsuzovali narušování veřejného pořádku, demonstrace, výzvy ke generální stávce a požadavky studentstva, které označovali za projevy „protisocialistických skupin“ [Tomek 2019a: 85].

V tomto procesu mohla ČSLA sehrát důležitou a zároveň nebezpečnou roli, neboť jakožto klíčový nástroj režimu byla připravena zasáhnout. Nakonec však – na popud vedení Komunistické strany Československa (KSČ) a zřejmě i pod vlivem obav z tehdejší nejisté mezinárodní situace (pozvolný rozpad východního bloku) – zaujala spíše roli pasivního „pozorovatele“, který i přes svou mocenskou sílu zůstal stranou přímého dění, což nepochybně napomohlo ke klidnému a nenásilnému přechodu k novému politickému uspořádání.

Vojáci základní služby představovali v tehdejší době významnou, ale zároveň rozporuplnou skupinu. Mnozí z nich pocítovali nespokojenost s podmínkami služby a stále více se identifikovali s požadavky a ideály demokratické revoluce, což se promítalo také do různých forem – víceméně pasivních – protestů, které byly v tomto období organizovány. Vojenské velení a státní orgány si zároveň uvědomovaly potenciální riziko eskalace konfliktů uvnitř armády, a tedy i nutnost nově nastalou situaci nějakým způsobem řešit. Hlas vojáků základní služby tak postupně získával na symbolickém významu, protože začali stále více zpochybňovat nejen smysl samotné vojenské služby, ale také tehdejší politický systém.

V tomto kontextu začalo mnoho aktérů vnímat své nadřízené jako představitele „starého“ režimu, který se ocitl na prahu svého definitivního zániku. Charakteristickým rysem vztahů mezi těmito dvěma odlišnými skupinami aktérů byla v listopadu 1989 především vzájemná nedůvěra. Důstojníci často nevěděli, zda se na své podřízené mohou v krizové

¹⁶ Situaci v ČSLA v tomto období se podrobně věnoval ve svých textech zejména historik Prokop Tomek. Následující kontextuální část proto ve stručnosti poskytuje skutečně pouhý obecný rámec. Pro komplexní rozbor této problematiky viz Tomek, Prokop [2019a]. *Československá armáda v čase Sametové revoluce. Proměny ozbrojených sil na přelomu osmdesátých a devadesátých let*. Cheb: Svět křidel; Tomek, Prokop [2019b]. *Československá lidová armáda v době sametové revoluce. Historie a vojenství* 68 (4): 4–23.

situaci spolehnout a zároveň cítili tlak ze strany velení, aby udrželi pořádek a disciplínu za každou cenu. Ve většině případů se však velitelský sbor – poučen z normalizačních čistek po srpnu 1968 – více než násilí obával kádrových postihů, které by mohly vyplynout z vyjádření podpory či nesouhlasu s demonstracemi na Národní třídě, Václavském náměstí či generální stávkou. Vyšší důstojníci proto opakovaně ujišťovali své podřízené, že je nutné zachovat klid, a tato opatření se pak přenášela nejprve na nižší důstojnický sbor a poté na vojáky základní služby. Nejvhodnějším postupem se tak ukázal být neutrální přístup – tj. vyhnout se přímým střetům a zasahovat pouze v případech nezbytnosti (tzn. jen na přímý rozkaz nebo při vážném ohrožení). V důsledku toho nebyl během sametové revoluce v ČSLA vyhlášen stav bojové pohotovosti ani nebyla přijata žádná mimořádná opatření [Hlaváček 2014: 109].

Na druhou stranu vojáci základní služby – s výjimkou některých útvarů – se mnohdy cítili utlačováni a vnímali důstojníky jako prodlouženou ruku moci, která nebere v úvahu jejich obavy a postoje. Napětí bylo obzvláště patrné ve chvílích, kdy vojáci základní služby začali vyjadřovat své názory prostřednictvím různých forem protestů, jako byly petice nebo hladovky, což vojáky z povolání stavělo před dilema, jak na takové projevy reagovat. Často se jednalo o situace, kdy autoritativně-pasivní přístup důstojníků narazil na narůstající odpor. Tato dynamika odrážela širší společenský konflikt mezi zastánci režimu a těmi, kteří začali po 17. listopadu 1989 požadovat demokratizaci a reformy.

Jak se však společenské změny stávaly neodvratnými, začaly mezi vojáky narůstat obavy, že by mohli být použiti k potlačení veřejných protestů.¹⁷ Právě tyto pocity nejistoty a rozporuplnosti podnítily první formy odporu – vojáci základní služby začali sepsávat petice, žádali objektivní informace a vyjadřovali nesouhlas s násilnými zásahy proti demonstrantům. Kritickým bodem pro další vývoj vztahů v armádě se stala celostátní generální stávka 27. listopadu 1989, která měla na armádu dvojí dopad. Zatímco mnoho vojáků základní služby se v prohlášeních a peticích otevřeně přihlásilo k podpoře změn a požadovalo demokratizaci armády, velení nadále uplatňovalo tvrdá opatření proti jakémukoli projevu neloajality, a to ještě v průběhu následujícího měsíce. Vojákům většiny útvarů nebyla dovolena účast na stávce a byli zastrašováni hrozbami, pokud by se pokusili podobných protestů zúčastnit. Tento stav však ve skutečnosti jen posílil jejich odhodlání a radikalizoval postoje příslušníků některých jednotek, což vedlo ke vzniku lokálních vojenských fór, která se začala organizovat i mezi nižšími důstojníky.

Fóra, z nichž první začínají vznikat již na začátku prosince, představovala nový prostor, v jehož rámci mohli vojáci základní služby otevřeně formulovat své požadavky ve vztahu k reformě armády. Mezi jejich požadavky patřilo zkrácení povinné vojenské služby (na osmnáct měsíců, resp. šest měsíců u vysokoškoláků), depolitizace armády, právo nosit civilní oblečení během dovolených a dodržování lidských práv v armádním prostředí (např. služba vojáků maximálně 150 kilometrů od místa bydliště, prodloužení řádné dovolené apod.), zavedení alternativní vojenské služby nebo podřízení armády výhradně prezidentovi a parlamentu (tj. nikoliv KSČ). Přestože velení armády zprvu požadavky odmítalo a tvrdě potlačovalo činnost těchto fór, jejich vznik ukazoval na sílící vlnu odporu uvnitř vojenského systému [Tomek 2019a: 92].

¹⁷ Teprve 22. prosince 1989 došlo ke zrušení rozkazu z roku 1971 o vyčlenění sil a prostředků pro mimořádná bezpečnostní opatření, tj. od tohoto okamžiku lze armádu považovat za zcela nezáúčastněnou na případném mocenském zásahu uvnitř státu [Tomek 2019a: 93].

Protesty vojáků základní služby byly výrazně vyhroceny přípravou novely branného zákona, který měl za cíl zkrátit délku základní vojenské služby. Původní záměr zkrácení povinné vojenské služby na osmnáct měsíců byl přitom generálním tajemníkem Ústředního výboru KSČ poprvé veřejně zmíněn již v srpnu 1989 a samotný zákon měl být přijat ještě v témže roce s tím, že v platnost by vstoupil nejdříve v roce 1991. Nový ministr obrany Miroslav Vacek po listopadových událostech představil plán na zkrácení vojenské služby na osmnáct měsíců (pro vysokoškoláky na devět měsíců) v prosinci 1989 s platností od ledna 1990. Toto opatření se však nevztahovalo na právě sloužící vojáky, což mezi nimi vyvolalo značnou vlnu nevole [Tomek 2019a: 106]. V reakci na to se zvedla vlna petic a otevířených dopisů, které akcentovaly zejména vzrůstající riziko šikany¹⁸ a ojedinělé nebyly ani jedno či několikadenní protestní hladovky.¹⁹ Vojáci základní služby byli obzvláště rozhořčeni, když Václav Havel ve svém prosincovém rozhlasovém vystoupení vyjádřil podporu ministrovi Vackovi a vyzval všechny k poslušnosti namísto k protestům [Suk 1998: 247]. Podobný tón mělo i prohlášení KC OF, které zdůrazňovalo stabilitu armády a potřebu, aby se armáda zdržela zásahů do probíhajících změn ve společnosti [Tomek 2019a: 108].

S nástupem roku 1990 se vedení armády – pod rostoucím tlakem veřejnosti i samotných vojáků – konečně rozhodlo pro cestu postupných reforem. Depolitizace armády byla jedním z prvních kroků, následovala humanizace podmínek vojáků základní služby a snahy o rehabilitaci nespravedlivě postižených osob v rámci armádních čistek po roce 1968. Navzdory těmto ústupkům zůstaly v armádě i nadále citelné rozpory mezi vojáky základní služby a vyššími důstojníky, a to především kvůli pomalému a nedostatečnému prosazování požadovaných změn. Řadoví vojáci proto pokračovali v tlaku na další reformy a vytrvale upozorňovali na dlouhodobé problémy, což naznačovalo, že proces transformace armády bude trvat mnohem déle, než se původně očekávalo.

Typologie protestů a požadavků vojáků základní služby v pramenech KC OF

První korespondence z druhé poloviny listopadu 1989 zpravidla není signovaná, případně v ní nenalezneme informace o konkrétním vojenském útvaru, zatímco pozdější dopisy mají obvykle několik autorů a jejich součástí je také petiční arch. Odlišná je i forma. Ručně psaná prohlášení jsou doprovázena informací, že vojáci píší rukou, protože mají omezený přístup k psacím strojům. Strojově psané dopisy přichází v prvním období (tj. do konce listopadu 1989) převážně z týlových a logistických útvarů, zpravidla dislokovaných v rámci středních a východních Čech. Různí jsou i samotní autoři. Jasně dominují vojáci základní služby (90 % dokumentů), především absolventi (tj. vysokoškoláci), kteří se také často pasují do role mluvčích (60 % dokumentů), ale pod protesty a stížnostmi – zpočátku pouze výjimečně, ale později stále častěji – nalezneme také podpisy vojáků z povolání (10 % dokumentů), případně nejbližších z řad vojáků základní služby – tzn. jejich rodičů, přítelkyň, partnerek, manželek a přátel.²⁰

¹⁸ ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 238. Otevřený dopis ministru národní obrany generálplukovníkovi Miroslavu Vackovi.

¹⁹ ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 244. Žiadosť.

²⁰ ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 98. Korespondenční lístek za zkrácení vojenské služby, 26. 11. 1989. Podobné dopisy příbuzných jsou však charakteristické zejména pro období ledna 1990, kdy vstoupilo v platnost zkrácení povinné vojenské služby – tj. tvoří především obsah kartonu č. 22.

Protesty a stížnosti, které se objevují v analyzovaných pramenech lze rozdělit do několika kategorií podle jejich obsahu.²¹ V naprosté většině dokumentů (cca 70 %) jsou zmiňovány stížnosti na vedení armády, které jdou ruku v ruce s požadavky na zrušení politických struktur a aparátu v ČSLA, zbavení funkcí důstojníků spojených s represivními kroky nebo nekompetentních velitelů.²² Následují politické stížnosti (cca 60 %) v rovině podpory OF ale i požadavků na komplexní reformu armády a nespokojenost se současným politickým systémem a vládou, přičemž vojáci vyjadřovali podporu demokratickým změnám a požadovali svobodné volby.²³

Podpora OF byla projevoována zejména prostřednictvím petic a otevřených dopisů, které zahrnovaly desítky až stovky podpisů.²⁴ Část petic a prohlášení z listopadu 1989 však není signována konkrétními jednotlivci, ale je formulována v množném čísle. Tento přístup měl pravděpodobně chránit jednotlivce před případnými represemi ze strany vedení armády a politického aparátu. Formulace v množném čísle („my, vojáci...“) sice zdánlivě dává najevo, že se jedná o společný postoj širší skupiny, čímž vytváří dojem jednoty (*esprit de corps*), nicméně reflektuje zřejmě spíše právě obavy o bezpečnost autorů. Kolektivní způsob vyjadřování tak může být chápán jednak jako důkaz síly a jednoty vojenských kolektivů, ale také jako pragmatická obrana před případnými individuálními tresty a represemi. Vedle otevřených deklarací se část vojáků zúčastnila také manifestačních hladovek a dalších symbolických akcí na podporu demokratických změn.²⁵ Drtivá většina předem razantně odmítla možnost případného nasazení proti civilnímu obyvatelstvu.²⁶

Poslední dominantní kategorií tvoří stížnosti na podmínky a nešvary vojenské služby, které jsou přítomny přibližně ve 30 % dokumentů. Vojáci základní služby si stěžovali na špatné podmínky, nedostatečné a nekvalitní stravování či ubytování, nicméně tento typ stížností byl často kombinován s širšími politickými požadavky a ve výsledku tak nebyl hlavním bodem většiny protestů.²⁷ V kontextu těchto obsahů převažovaly zejména anonymní dopisy od vojáků z útvarů, které byly dislokovány v tehdejšímu prostoru Západního vojenského okruhu (32 dokumentů), kde byla vojenská služba obecně považována za nejnáročnější s ohledem na umístění prvosledových jednotek v blízkosti státní hranice se Spolkovou republikou Německo.²⁸ V dokumentech se opakovaně objevují témata spo-

²¹ Následující prameny, které jsou v textu zmiňovány je třeba s ohledem na omezený rozsah této studie chápat pouze jako ilustrativní příklady nikoliv jako taxativní výčet.

²² ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 223. Prohlášení vojáků základní služby, 1. 12. 1989.

²³ ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 234. Prohlášení vojáků v základní službě vojenského útvaru 6660 Praha, 27. 12. 1989.

²⁴ Průměrný počet podpisů se pohyboval okolo 50. Výjimkou však nebyly ani dopisy nepodepsané s odkazem na obavu z případného postihu, případně dopisy jednotlivců. Nejvíce podpisů čítal dopis vojáků z Prahy, pod nějž se na jedenácti přiložených arších podepsalo celkem 386 lidí.

²⁵ ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 245. Usnesení z mimořádné vojenské schůze útvaru VÚ 2888/3, 19. 12. 1989.

²⁶ ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 203. Prohlášení vojáků základní služby určené tisku, 23. 11. 1989.

²⁷ ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 224. Prohlášení vojáků základní služby VÚ 9108 (Znojmo), 2. 12. 1989.

²⁸ ČSLA byla od podzimu 1969 organizačně rozdělena na dva vojenské okruhy, které představovaly základní územní a operační jednotky pro řízení a velení vojenských útvarů v mírovém i válečném stavu. Západní vojenský okruh se sídlem v Táboře, zahrnující Čechy, a Východní vojenský okruh se sídlem v Trenčíně, pokrývajících Moravu a Slovensko. Toto členění reflektovalo strategické rozdělení obrany ČSSR v rámci Varšavské smlouvy.

jená s nedodržováním předpisů ze strany důstojníků a poddůstojníků, poukazování na absurdity vojenské služby, nekvalitní a nekompetentní kádry vojáků z povolání, plýtvání materiálem a finanční zpronevěry.²⁹ Naopak, signované petice, protesty a prohlášení pak přicházely především z české části Východního vojenského okruhu (14 dokumentů), přičemž negativní reakce – byť v menší míře – přicházely nejen z České socialistické republiky, ale také ze Slovenska (4 dokumenty), přestože většina útvarů ČSLA byla dislokována v českých zemích. Z dochovaných materiálů je nicméně patrné, že petice a protesty u kteréhokoliv útvaru podepisovali jak Češi, tak Slováci.

V kontextu poukazování na negativní jevy a otevřenou podporou nových společenských pořádků je logické, že autoři jednotlivých dokumentů byli poměrně opatrní a uvážliví v písemném formulování svých postojů. Svědčí o tom anonymita a neuvádění čísel útvarů, přičemž v některých dokumentech vojáci přímo požadují, aby číslo jejich vojenského útvaru nebylo zveřejněno.³⁰ Řada dokumentů je také zcela bez podpisu nebo má jen velmi omezený počet signatářů, což může naznačovat opatrnost či váhavost, případně iniciativu na úrovni jednotlivců. Nejistota je zřejmá také v některých formulacích. Vojáci v mnoha prohlášeních opatrně zdůrazňují svou loajalitu ke státu, ale zároveň odmítají být nasazeni proti civilnímu obyvatelstvu. V některých prohlášeních pak přímo zmiňují, že mají strach z následků svého jednání, což také do jisté míry vysvětluje, proč někteří aktéři zvolili méně aktivní formy protestu.³¹

Obecně lze konstatovat, že v 85 % dokumentů se všechny tři typy stížností vzájemně prolínají. Z chronologického hlediska převažují opatrné a umírněné narativy s obecnými prosbami v druhé polovině listopadu, které jsou následně v příkrém protikladu s rostoucím aktivismem a zcela konkrétními požadavky z konce prosince 1989, což souvisí s (být velmi krátkou) existencí vojenských fór v armádě a nárůstem sebevědomí aktérů.³² V této souvislosti lze identifikovat některé rozdíly, které byly patrné mezi vojáky z povolání a vojáky základní služby. Zatímco vojáci základní služby jako autoři většiny protestů usilovali logicky zejména o zkrácení povinné vojenské služby; vojáci z povolání, kteří byli v dokumentech zastoupeni naprostou menšinou, kritizovali především vedoucí úlohu KSČ a politický aparát v armádě. Z regionální perspektivy se postoje vojáků nijak zásadně nelišily, nicméně některé regionální útvary měly své specifické požadavky.³³

Zajímavý pohled na cíle a motivace vojáků základní služby ve zkoumaném období nabízí – díky lemmatizaci – kvantitativní sémantická analýza, která umožňuje identifikovat nejčastější spojení, která se v korespondenci KC OF objevují.³⁴ Pramenům jasně dominu-

²⁹ ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 207. Všetkým, kteří to s republikou myslia dobre!, 25. 11. 1989.

³⁰ ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 239. Prohlášení vojáků základní služby ČSLA, prosinec 1989.

³¹ ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 244. Žiadosť.

³² První dokument v rámci zkoumaného korpusu je datován 22. 11. 1989 a je psán rukou, zatímco posledním je strojopis z 20. 12. 1989.

³³ ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 246. Vyjádření vojáků základní služby (Nemanice), 20. 12. 1989.

³⁴ Pro vyhledání nejčastějších slovních spojení (frází) v textových dokumentech lze využít Python s knihovnami nltk (Natural Language Toolkit) nebo spaCy pro zpracování přirozeného jazyka (NLP) – resp. skript, který analyzuje text a vyhledává nejčastější dvouslovné nebo víceslovné fráze (tzv. n-gramy). Tento skript nejprve načte text a odstraní z něj interpunkci, převede jej na malá písmena a tokenizuje (tj. rozdělí na jednotlivá slova). Poté odstraní tzv. stop slova (např. „a“, „ale“, „že“ apod., které nejsou relevantní pro analýzu frází). Následuje vytvoření n-gramů (spojení n-slov), např. dvouslovných (bigramy) či víceslovných frází (trigramy

je fráze „*Požadujeme zkrácení vojenské služby*“ (20 výskytů), což naznačuje, že hlavním zájmem vojáků bylo především zlepšit jejich vlastní osobní situaci.³⁵ V době, kdy probíhaly ve společnosti klíčové politické a společenské změny, se vojáci základní služby cítili jako jedna z posledních skupin, která zůstala „uvězněna“ ve starých strukturách. Zkrácení povinné vojny by pro ně znamenalo nejen rychlejší návrat do civilního života, ale také symbolický krok směrem k reformám, jejichž myšlenky se ve společnosti rychle šířily.

Druhou nejčastější frází je „*Plně se připojujeme k prohlášením Občanského fóra*“ (18 výskytů), což naznačuje, že vojáci základní služby hledali legitimitu pro své požadavky pod záštitou OF jako hybné síly demokratizačního procesu.³⁶ Vojáci se tedy otevřeně staví do pozice, kdy opět nechťejí být vnímáni jako represivní nástroj starého režimu; naopak chtějí jasně demonstrovat, že stojí na straně demokratických změn. Pragmaticky si však uvědomují, že pokud může někdo v daném okamžiku skutečně prosadit zkrácení základní vojenské služby, pak je to právě OF.

Obdobný cíl sledují také další dvě fráze „*J sme s lidem*“ (17 výskytů³⁷) a „*Podporujeme demokratické reformy*“ (16 výskytů³⁸), které mají především proklamační a symbolický význam. Naznačují mimo jiné snahu vojáků distancovat se od předchozích represivních praktik režimu a zdůraznit, že jejich místo je „mezi lidmi, nikoli proti nim“. Dávají tím najevo, že nejsou „nepřáteli“ revoluce (na rozdíl od vojáků z povolání a ČSLA obecně), ale jejími podporovateli. Snahou je prolomit tradiční vnímání armády jako potencionální represivní síly a postavit se do role obránců svobod a práv, kteří jsou nakloněni politickým změnám.

Poslední z dominantních postojů – „*Nikdy nevystoupíme proti lidu*“ (15 výskytů) se týká možnosti potenciálního nasazení ČSLA při potlačení demonstrací.³⁹ Vojáci základní služby tím jasně deklarují svůj názor, že odmítají být zneužiti k násilným zásahům proti civilnímu obyvatelstvu.

Zdánlivě jednoznačné výsledky kvantitativní analýzy provedené na základě skriptu nicméně poněkud relativizují závěry ručně provedeného kvalitativního kódování, jímž jasně dominuje právě poslední zmiňovaný narativ: tj. jasná deklarace, že armáda nesmí být za žádných okolností nikdy použita proti vlastnímu obyvatelstvu (26 výskytů).⁴⁰ V několika málo prohlášeních, jejichž signatáři byli také vojáci z povolání, nalezneme mimo jiné opakované reminiscence na okupaci vojsk Varšavské smlouvy ze srpna 1968.⁴¹ Část důstojnického sboru si tak nepochybně byla vědoma, že armáda je dlouhodobě vnímána jako složka státního aparátu, které nebylo v minulosti umožněno aktivně zasáhnout v krizovém okamžiku, a proto se pro celé následující období tzv. normalizace stala symbolem podřízenosti Sovětskému svazu.

atd.). V posledním kroku jsou vyhodnoceny fráze, které se vyskytují nejčastěji, a výsledky jsou seřazeny podle frekvence.

³⁵ ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 212. Prohlášení vojáků VÚ 1125 Rokycany, listopad 1989.

³⁶ ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 228. Stanovisko vojenského fóra (Drnovice), 5. 12. 1989.

³⁷ ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 137. Vyjádření vojáků základní služby VÚ Nitra, XII. 1989.

³⁸ ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 231. Prohlášení vojáků VÚ 3860 Jince, 13. 12. 1989.

³⁹ ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 215. Rezoluce ZO KSČ, CÚV SSM a vojáků základní služby VÚ Příbram–Brod, 27. 11. 1989.

⁴⁰ Na základě kódování v Requal lze v dokumentech identifikovat další podobné a repetitivní významové fráze a vzorce: „Odmítáme být použiti k zásahům proti občanům“ (10 výskytů), „Armáda nesmí být použita proti civilistům“ (6 výskytů) a „Odmítáme násilí proti demonstrantům“ (10 výskytů).

⁴¹ ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 222. Vyjádření důstojníků ČSLA, 1. 12. 1989.

V analyzovaném korpusu pramenů se tedy mísí požadavky, které odrážejí osobní zájmy vojáků s podporou demokratických změn, ale především s jasným odmítnutím být aktivní součástí represivního aparátu (tj. ujištění, že vojáci základní služby jsou připraveni vzeprít se rozkazu, pokud bude v rozporu s jejich svědomím).⁴² Vojáci základní služby se tak během sametové revoluce nepochybně cítili být aktivní součástí širšího společenského hnutí, ale zároveň – obdobně jako zbytek společnosti – vznášeli především své vlastní praktické požadavky, které se týkaly pro ně nejpálčivějšího tématu zlepšení podmínek výkonu vojenské služby a především zkrácení její délky.

V kontextu symbolického jednání se dopisy, petice a další (zdánlivě nenápadné) projevy odporu ukazují jako performativní akty, které vytváří pomyslné trhliny v zavedeném institucionálním řádu. Vznikají tak mikrosituace, v nichž se mění identita vojáka z pouhého objektu rozkazu na aktéra se schopností veřejně vyjádřit vlastní postoj. Již samotnou volbu slov v peticích, používání množného čísla („*my, vojáci...*“) či odkazování na OF lze chápat jako silné symboly vzdoru, jež legitimizují jednání jednotlivců a posilují kolektivní identitu protestujících. Zatímco oficiální hierarchie armády vyžaduje od vojáků naprostou poslušnost, tyto drobné – avšak veřejně čitelné – projevy sdělují okolní společnosti, že armáda není jednotným monolitem, čímž vzniká prostor pro vlastní interpretace, imaginaci a solidaritu s širším revolučním hnutím.

Závěr

Protesty v armádě v závěru roku 1989 odhalují, že ani tak zdánlivě pevná totální instituce jako je armáda není dostatečně odolná proti okolnostem, které přicházejí zvnějšku. Přestože armáda sloužila jako jeden z pilířů státní moci, samotní vojáci základní služby se v kontextu sametové revoluce ukázali jako významní potenciální aktéři společenských změn.

Význam protestů v armádě přesahuje pouhé epizodické projevy nespokojenosti. Svědčí o vyostřené krizi legitimacy, kdy vojáci zpochybňují nejen funkci a smysl vojenské služby, ale v širším slova smyslu i samotné mocenské rozdělení společnosti. Z antropologického hlediska tento jev poukazuje na proces přetváření identity jedinců v liminální situaci – v tomto případě mezi podřízeností vojenské hierarchii a příslušností ke „generaci revoluce“. Zároveň je zde patrný důraz na symbolické jednání: otevřené dopisy, petice či pasivní rezistence mají nejen praktický, ale zejména performativní dopad. Dokládají, že kolektivní akce mohou narušit jinak zavedený mocenský řád i v institucích, které se tradičně považují za silně autoritářské. Tyto projevy je nutné chápat jako nedílnou součást procesu, v němž se do veřejné sféry začleňovaly nové formy občanství a participace, s nimiž si armádní velení v nové situaci nedokázalo poradit.

Protesty vojáků základní služby představují konfliktní střet mezi institucionalizovanou mocí a spontánně se rodícími strategiemi odporu. Zároveň potvrzují fluidní charakter revolučních okamžiků, které destabilizují hranici mezi „potlačovateli“ a „potlačovanými“. Aktéři si nicméně uvědomovali, že se nachází v citlivé pozici, a že odpor vůči stávajícímu režimu by pro ně – v případě neúspěchu revoluce – mohl mít fatální důsledky. Kolektivní

⁴² Pokud bychom navíc akceptovali mnohovýznamovost a podobnost fráze „Jsme s lidem“, dostáváme se ke 43 výskytům, což znamená, že tato deklarace se objevuje v 86 % analyzovaných dokumentů.

protesty v tomto kontextu poskytovaly určitou míru individuální ochrany a současně nabí-
zely možnost důrazného vyjádření (jakkoliv pouze pasivního) nesouhlasu.

Opakující se fráze zdůrazňující odmítnutí násilí a současně projevy loajality k občanům
vypovídají o snaze vojáků základní služby distancovat se od důstojnického sboru – resp.
především politického aparátu ČSLA – a postavit se na stranu revoltujícího studentstva
a dalších skupin obyvatelstva. Ačkoliv analyzované dokumenty nepředstavují reprezenta-
tivní vzorek, přináší důležité poznatky o náladách a postojích vojáků v období přechodu
k demokratickému zřízení a současně potvrzují většinu závěrů, k nimž dochází ve svém
široce koncipovaném výzkumu Prokop Tomek, který pracoval s mnohem širším korpusem
pramenů uložených v řadě různých institucí.⁴³

Tento pokus o digitální analýzu pramenů měl dále za cíl mimo jiné také ilustrovat
možnosti využití přístupů digitální historie ve výzkumu soudobých dějin. Použití digitál-
ních nástrojů pro lematizaci textů a tematické modelování, umožnilo rychlou a efektivní
identifikaci opakujících se frází a klíčových témat v analyzovaných datech. Kombinace
strojového zpracování textu a tradičních badatelských metod nabídla hlubší porozumě-
ní zkoumané problematice a nepochybně také rychlejší a efektivnější zpracování většího
počtu pramenů. Na základě praktické zkušenosti je však zároveň nutné zdůraznit, že tyto
moderní přístupy – alespoň prozatím – stále ještě nemohou plně nahradit pečlivou a kri-
tickou práci badatelů a badatelek, kteří musí výsledky interpretovat v širším historickém
a sociálním kontextu, než může nabídnout strojová analýza.

Poděkování

Tato studie je výstupem projektu č. DH23P03OVV054 „Služba vlasti jako zdroj národ-
ní identity: Identifikace, dokumentace a prezentace historických pramenů k institutu
povinné vojenské služby v českých zemích 1868–2004“ finančně podpořeného Minister-
stvem kultury České republiky (NAKI III.), jehož řešitelem je Ústav pro soudobé dějiny
AV ČR, v. v. i.

Literatura

- Bourdieu, Pierre [1998]. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.
- Goffman, Erving [1961]. *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Doubleday.
- Hendl, Jan [2021]. *Big Data. Věda o datech – základy a aplikaci*. Praha: Grada.
- Hladík, Radim [2022]. Modelování témat v české sociologii: typy autorství a citační ohlas v odborných textech. In: Hladík, Radim a kol. *Digitální obrat v českých humanitních a sociálních vědách*. Praha: Karolinum, s. 159–190.
- Hlaváček, Jiří [2014]. Copak je to za vojáka... aneb Malá sonda do života příslušníků Československé (lidové) armády po roce 1968. In: Vaněk, Miroslav – Krátká, Lenka (eds.). *Příběhy (ne)obyčejných profesí: Česká společnost v období tzv. normalizace a transformace*. Praha: Karolinum, s. 73–120.

⁴³ Využity byly prameny např. z Vojenského historického ústavu, Archivu Poslanecké sněmovny, Vojenského ústředního archivu – Správního archivu Armády České republiky, Archivu bezpečnostních složek ale právě i ÚSD AV ČR.

- Hlaváček, Jiří [2021]. Ztracený čas, který z tebe udělá chlapa?! Významy základní vojenské služby a jejich reflexe v generační paměti českých mužů. In. Hlaváček, Jiří (ed.). *Mezi pakárnou a službou vlasti: Základní vojenská služba (1968–2004) v aktéřské reflexi*. Praha: Academia, s. 283–403.
- Hlaváček, Jiří [2024]. Digitální historie: teoretická a metodologická východiska soudobých dějin 2.0. *Soudobé dějiny* 31 (2): 355–390.
- Suk, Jiří [1998]. *Občanské fórum: Listopad–prosinec 1989. Díl 2. Dokumenty*. Brno: Doplněk.
- Suk, Jiří [2003]. *Labyrintem revoluce: Aktéři, zápletky a křížovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)*. Praha: Prostor.
- Synková, Pavlína – Lehečka, Boris – Svoboda, Ondřej [2018]. Na cestě k lemmatizaci staročeských textů: data, software, aplikace. *Studie z aplikované lingvistiky* 9 (1): 66–84.
- Tilly, Charles [2006]. *Regimes and Repertoires*. Chicago: University of Chicago Press.
- Tomek, Prokop [2015]. Akce ZÁSAH. Československá lidová armáda v listopadu 1989. *Historie a vojenství* 64 (4): 77–91.
- Tomek, Prokop [2019a]. *Československá armáda v čase Sametové revoluce. Proměny ozbrojených sil na přelomu osmdesátých a devadesátých let*. Cheb: Svět křídel.
- Tomek, Prokop [2019b]. Československá lidová armáda v době sametové revoluce. *Historie a vojenství* 68 (4): 4–23.
- Tomek, Prokop [2021]. Životní a služební podmínky vojáků základní služby po roce 1948. In. Hlaváček, Jiří (ed.). *Mezi pakárnou a službou vlasti: Základní vojenská služba (1968–2004) v aktéřské reflexi*. Praha: Academia, s. 19–76.
- Turner, Victor [2004]. *Průběh rituálu*. Brno: Computer Press.
- Vlachová, Marie [2003]. The Integration of the Czech Armed Forces into Society. In. Forster, Anthony – Edmunds, Timothy – Cotter, Andrew (eds.). *Soldiers and Societies in Postcommunist Europe: Legitimacy and Change*. Houndmills – New York: Palgrave Macmillan.

Prameny

- ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 14.
- ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15.
- ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 98. Korespondenční lístek za zkrácení vojenské služby, 26. 11. 1989.
- ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 137. Vyjádření vojáků základní služby VÚ Nitra, XII. 1989.
- ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 203. Prohlášení vojáků základní služby určené tisku, 23. 11. 1989.
- ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 207. Všetkým, ktorí to s republikou myslia dobre!, 25. 11. 1989.
- ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 212. Prohlášení vojáků VÚ 1125 Rokycany, listopad 1989.
- ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 215. Rezoluce ZO KSČ, CÚV SSM a vojáků základní služby VÚ Příbram–Brod, 27. 11. 1989.
- ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 222. Vyjádření důstojníků ČSLA, 1. 12. 1989.
- ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 223. Prohlášení vojáků základní služby, 1. 12. 1989.
- ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 224. Prohlášení vojáků základní služby VÚ 9108 (Znojmo), 2. 12. 1989.
- ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 228. Stanovisko vojenského fóra (Drnovice), 5. 12. 1989.
- ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 231. Prohlášení vojáků VÚ 3860 Jince, 13. 12. 1989.
- ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 234. Prohlášení vojáků v základní službě vojenského útvaru 6660 Praha, 27. 12. 1989.
- ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 238. Otevřený dopis ministru národní obrany generálplukovníkovi Miroslavu Vackovi.
- ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 239. Prohlášení vojáků základní služby ČSLA, prosinec 1989.
- ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 244. Žiadosť.

ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 245. Usnesení z mimořádné vojenské schůze útvaru VÚ 2888/3, 19. 12. 1989.

ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 246. Vyjádření vojáků základní služby (Nemanice), 20. 12. 1989.

ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 22.

Webové zdroje

Dokumentace Koordinačního centra Občanského fóra. In. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR [online]. Dostupné z: <https://www.usd.cas.cz/elektronicke-publikace-zdroje> [cit. 1. 10. 2024].

MorphoDiTa. In. Institute of Formal and Applied Linguistics, Charles University, Faculty of Mathematics and Physics [online]. Dostupné z: <https://ufal.mff.cuni.cz/morphodita> [cit. 1. 10. 2024].

Politiky OS na pracovištích AV ČR. In. Knihovna AV ČR [online]. Dostupné z: <https://openscience.lib.cas.cz/open-science/institutional-policies> [cit. 1. 10. 2024].

Služba vlasti jako zdroj národní identity. Identifikace, dokumentace a prezentace historických pramenů k institutu povinné vojenské služby v českých zemích (1868–2004). In. Služba vlasti 1868–2004 [online]. Dostupné z: <http://www.vojna.usd.cas.cz> [cit. 9. 10. 2024].

Welcome to Requal. In: Requal [online]. Dostupné z: <https://requal.fsv.cuni.cz> [cit. 30. 9. 2024].

*Jiří Hlaváček (*1987) působí jako výzkumný pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR a vědecko-pedagogický pracovník Fakulty humanitních studií UK. V současnosti se zabývá zejména militárními dějinami, institucionálními dějinami, digitální historií a správou výzkumných dat.*

Transformation of Altai-Kizhi Dwelling Under Russian Cultural Influences and Its Relevance in the Cultural Revitalization Process in Post-Soviet Period

DANIEL DĚDOVSKÝ*

Abstract: The article presents new data of modifications of the housing system in southern Siberian region of the Altai Mountains during the 20th century to the present day with a special focus on its changes in the last few years. The research was oriented on transformation of *ayil*, an Altai-Kizhi dwelling, under the influences of Russian culture, and its present significance in the revival process of indigenous Altai culture, including the technological aspects of constructing of a Russian-influenced timbered house adopted by the Altai people.

Keywords: Altai People; Architecture; Dwelling; Revitalization; Settlements; Social Change

DOI: 10.14712/23363525.2025.13

I. Introduction

The settlement structure of the southern Altai people (Altai-Kizhi) underwent a number of fundamental changes during the 20th century. After the forced sedentarization of the semi-nomadic population during Stalin's strengthening of colonial rule over Siberian ethnic groups in the interwar era, we continuously encounter external controlled interventions in the livelihood and lifestyle of the native population, which subsequently imply internal socio-cultural changes within the society's adaptation to new conditions. The autochthonous material culture of the southern Altai people is based on the traditional way of life and the ethnoculturally conditioned system of values; therefore, a certain degree of sacralization is still present in the dwelling and its components, and the workaday use of a traditional dwelling requires observing a number of customary and, to a lesser extent, ritual acts. After the collapse of the Soviet Union, the hitherto formally repressed or marginalized patterns of Altai culture cease to be under ideological repressive pressure; with the establishment of the Altai Republic within the Russian Federation, a process of Altai cultural revitalization is beginning to take shape, indirectly supported by the international increase in lay interest in Siberian shamanism and the massive development of tourism in the region of the Altai Mountains. At the same time, however, the ordinary population of the Altai village still has a common knowledge of the construction of the current form of a traditional dwelling and a log house of the Russian type, including social and sanitary facilities. This paper primarily focuses on traditional buildings in the context of current ethno-social processes, while also dealing with the technology of their construction and utility functions in the climatic conditions of the Siberian mountains. In monitoring the

* Daniel Dědovský, University of Pardubice, Faculty of Arts and Philosophy, Department of Social and Cultural Anthropology. E-mail: daniel.dedovsky@upce.cz

development and changes in the forms and functions of Altai dwellings in the post-Soviet paradigm, the viability and transformation of traditions in recent Altai society became the main topic of repeated field research¹ in the Southern Altai region. The period under review is characterized by coexistence, but also by transformations of persistent traditional cultural patterns, their shifting and updating to new context and situations, including popularization and tourist presentation, since the intensified globalization brings contemporary Euro-Atlantic civilization values and products to the previously relatively isolated area on the borders with Mongolia and China.

II. Traditional settlements of the southern Altai people

The traditional form of dwelling of the Southern Altaians (Altai-Kizhi), *ayil* (айыл) corresponds in type and, above all, function to the general form of dwellings of the shamanistic cultural circle, occurring throughout Siberia and extending to the far north (Samoyeds), including the European part (Sámi), with its occurrence stretching steadily into North American territories [Jones 2016: 157]. Despite partial structural differences, these dwellings tend to have a similar layout and function: doors facing east or south-east, an interior divided into a women's and a men's part, and a sacred precinct situated behind the central fireplace [Dolgikh 1960: 36].

The naming of the traditional form of the Altai dwelling varies depending on the individual ethnographic groups (chadyr, alanchik etc.); the word *ayil* has begun to be generally used as an umbrella term for these buildings. In the Altai language, *being in ayil* generally means *being at home*, and this phrase covers not only the forms of dwelling derived from the traditional forms of Altai abodes, but also the house of the Russian type, referred to as *tura* in Altai [Golikova 2015: 273].

The original semi-nomadic way of life of the southern Altai people determined the settlement structure. Light portable huts travelled with herdsmen and their herds through summer mountain pastures, while non-portable winter log cabins stood in the lowlands, where the family wintered with their herds; while ethnic Russians established permanent villages in river valleys in the Altai region, southern Altaians usually created winter settlements of less than ten buildings, very often a single solitary log cabin. German botanist Carl Friedrich von Ledebour talks about the visit of an important personality, *zaysan* (from Chinese; a chieftain with the authority of a judge) [Ivanova 2007: 135–136], whose hut was surrounded by five other dwellings; the distance between the individual winter settlements was usually several kilometres [von Ledebour 1830: 124–125].

The layout of the Altai-Kizhi dwellings reflects the needs of the traditional way of life and the shamanistic belief system. In the case of the portable *ayil*, it is a conical tent with a wooden structure consisting of twelve supporting beams held together by hoops, supplemented with smaller logs interspersed with layers of moss and covered with a mantle of long strips of pine bark or deciduous trees, often exclusively birch; in forest-free areas of the mountains, a felt covering [Toshchakova 1978: 73] was used in the past, now absent in practice. The larger, non-portable winter log cabin-type dwelling formed a hexagon in

¹ Data from field research are anonymized to protect the privacy of selected informants.

its floor plan, and the timbered walls were covered with tree bark or quilted strips of felt cloth [Toshchakova 1978: 75].

III. Transformations of South Altai settlements under Soviet rule

The natural sedentarization of the Southern Altaians into Russian-type villages took place more or less spontaneously until the 20th century; the first official attempts to transform the nomadic way of life into a sedentary one in the region of Central Asia and southern Siberia did not appear until the late 19th century [Hejzlarová 2014: 5]; the traditional *ayils* therefore remained the main dwelling of the Altai people until the interwar period. In the revolutionary year of 1917, the population of the Altai Mountains was 12,702 people (including Russians): 10.1% of them lived in a European-type house with more than one room, 18.19% of the population lived in a house with one room and 71% of people lived in a traditional Altai dwelling [Zakharova 2015: 89–90]. However, with the end of the Russian Civil War, as part of the Stalinist repression, the state administration proceeded to forcibly settle the population in structured villages with a street system. Despite the continuity of the pastoral way of subsistence, newly concentrated under the administration of sovkhozes, the process of total sedentarization brought significant changes in appearance, but also in selected functions of the *ayil*.

Under the administration of sovkhozes, the method of Altai pastoralism changed from a semi-nomadic style to a mountain-hut style. However, the resettlement of the Altaians into Russian-style houses did not bring about the demise of the traditional dwelling, especially due to its religious and customary significance. Although the sacred district in the vicinity of *ayil*, which used to be part of the dwelling area, practically ceased to exist due to the government's anti-religious measures, the traditional huts escaped these waves of repression due to their residential function and survived as "summer kitchens" built in the immediate vicinity of the house. The portable type of dwelling gradually disappeared in favour of a reduced form of the non-portable winter form; several *ayils* of a tent-like form have survived to the present day, but are no longer portable. Therefore, huts laid out on a hexagonal floor plan, derived from the winter-type *ayil*, are beginning to predominate in villages, with walls of roughly hewn logs with doors, small windows and a cone-shaped or hexagonal truncated pyramid roof referring to the construction of historical forms; the smoke opening in these buildings gradually loses its function, being often covered with removable plastic or completely blinded, while the fireplaces are wood-burning stoves with a pipe run out of the wall or connected to the roof chimney. These Soviet-time *ayils* still prevail in Altai villages; in many localities we can still see an apparent anomaly with the entrance not facing east: it is a remnant of Khrushchev's anti-religious measures, on the basis of which officials for some time banned the construction of east-facing doors as evidence of overcoming religious ideas in the Siberian countryside². However, after the demonstrative construction of several such buildings in each village, people returned to the original orientation of the buildings. It is also from this period that the still popular

² Field research data, man, Ongudaysky District, woman, Ust-Kansky District.

term used for the *ayil* meaning a “summer kitchen” originates, purposefully sidelining the traditional spiritual aspects of the building.

Due to similar, only superficial intrusions into the private lives of the population and the forced observance of the Soviet ideology of egalitarianism, there were no open ethnic tensions between the Russian population and the Altai people during the second half of the 20th century. Recently, there has been minor tension in the only official town of the Altai Republic, its capital Gorno-Altaysk, where there is also ethnic segregation in the form of an ethnically Altai quarter³; the Altaians sometimes encounter a certain degree of arrogance here when dealing with some Russians. However, according to informants from smaller settlements, such conflicts have not occurred in the regions to this day and people still treat others as equals. An informant from Karakol, for example, confirmed that the Russians live side by side with the Altaians in their village and that mixed marriages are quite common there. Altai cultural influence also affected settled Russians in Soviet times; for example, the village of Yabogan in the Ust-Kansky District is inhabited by ethnic Russians, descendants of people expelled to Siberia in the early 20th century. Owing to their close and long-term coexistence with the Altaians, these people adopted the Altai language as their mother tongue and only encountered Russian for the first time at school, a situation that lasted until the collapse of the Soviet Union and the advent of modern media.

IV. The role of traditional dwelling in the current daily life of the Altai people

As the continuity of the construction and use of *ayils* has never been completely interrupted, the traditional dwellings have retained their cultural significance for the general public to this day. While in the socialist period *ayily* remained formally unchanged except for partial details, with the opening of the free market and the gradual expansion of the availability of various building materials since the 1990s, a large number of innovative elements started to appear, the application of which allows, to a certain extent, spontaneous building development, but also adapting *ayils* to increasing demands on living standards. Recent *ayils* thus do not lack a roof made of Canadian shingles or varnished sheet metal tiles and rooflights, modern solid fuel stoves, chimney, skylight in the form of a roofed tower with glazed walls in place of the original smoke hole, tiled floor instead of the original earthen one, being often wired up and equipped with contemporary furniture.

Also, the spiritual significance of the *ayil*, in the post-Soviet period maintained in many cases rather by the conservatism of the socialist countryside lifestyle rather than by true religiosity, began to lose its relevance in modern *ayils* under the influence of Euro-Atlantic civilization. At the same time, however, the Altaians are allowed to express their religiosity publicly, and due to the reintegration of Orthodoxy into Russian identity, accompanied by the construction of new or restoration of the original Orthodox churches, the Altaians begin to emphasize a similar function of the *ayil* as a cornerstone of Altai cultural and religious identity. In Russian Orthodox and Altai shamanistic or more radical Burkhanist environments, these manifestations shift from a position forcibly limited to the private family sphere to a multi-meaning national symbol, even for a large number of family

³ Field research data, woman, Gorno-Altaysk 2016.

ceremonies, annual holiday traditions and everyday customs directly or indirectly associated with a traditional dwelling.

Like some other neighbouring ethnic groups, the Altaians consider number six significant and positive; they therefore use a six-digit number system to express the relationships between the human life cycle and the ways of the world [Shodoev 2012: 59]. Analogous to the lunar calendar in China, the Altai calendar is related to the six planets of the solar system, with the months personified by twelve different animals. The Altai people themselves divide human life into six duodecimal cycles, with a special birthday celebration taking place during each finalization (i.e. every twelve years). This fact is directly reflected in the hexagonal structure of the traditional dwelling, and the *ayil* thus represents the contextualization of human existence within the world. The entrance to the *ayil* is always very low so that those who enter have to bow to the fireplace situated in the middle of the hut, or to the sacred precinct as a whole, with the chimney and entrance forming the only holes in the *ayil* of the traditional form. In the morning, when the door was opened, the sun's rays fell into the hearth and divided the interior in two; from the door, the *ayil* is divided along this axis into a women's (right) and a men's (left) half. People can move freely throughout the space, but in general everyone stays in their own part, where they also have their personal belongings; the woman also always sat to the right and the man to the left of the hearth [von Hellwald 1875: 86]. The central hearth is part of a small sacred precinct and people must not step on or over it, even when the fire is not burning; the same applies to the entire sacred precinct (the area behind the hearth), which neither family members nor guests enter. Each sphere of the abode personifies a specific part of the human body: the three main crossbeams, extended above the level of the smoke hole, represent the heart, the apex of the *ayil* represents the head, the space in the middle represents the entrails, and the lowest part symbolizes the feet. As a whole, the dwelling embodies the harmonious coexistence of the three interconnected spheres of the shamanistic world (the floor, the space above the hearth and the smoke hole).

Many informants, who moved to larger settlements and switched to the urban way of life, spoke openly about their disappointment with the new livelihood and its declining profitability, also due to the impact of anti-Russian sanctions on the economy and society. The return of a relatively large part of the Altai population to its original livelihoods, especially pastoralism and related crafts, also implies a renewed strengthening of the importance of Altai spiritual culture and traditional values. Prohibitions and taboos associated with the use of *ayil* are therefore increasingly respected not only in conservative families, their observance is also increasingly reflected in the upbringing of young children. In the urban environment, the revitalization of some traditions, depending on the natural environment, is only partially feasible.

The fire used for cooking, whether in a European-type house or in an *ayil*, should not be lighted by artificial means; therefore, using tractors and off-road vehicles with trailers, the people of Altai villages harvest birch bark in the woods to light a fire instead of paper (cutting off the top layer of bark in circular strips around the trunk without damaging the bast and resin canals). The motivation to do so should be sought on a spiritual level, not in ecological thinking; varnished wood, old paper and other waste material ends up in the stove heating the bathroom. In recent years, in the autumn, entire families can be seen harvesting birch bark in the woods to light a fire in the winter. In the town, however, this custom still exists only latently, and people there, unless already living in apartments with

central heating, usually light the stove with paper; many do feel that they are doing something inappropriate, but natural materials are harder to find in large quantities there. Still, after discussing this tradition with a resident of Gorno-Altaysk, we found freshly harvested birch bark by the stove in the morning instead of old newspapers. On the other hand, the ritual of feeding a newly lit fire for cooking with a piece of food is now widely maintained even in an urban environment, where log and, to a lesser extent, brick houses still predominate over apartment houses, present only in the centre. We can observe it not only in the *ayil*, but also in a typical clay kiln in a house of the European type or when lighting a fire in nature: a piece of bread is most often sacrificed to a fire. The informant from Karakol confirmed that even young families usually practice this small ritual act, also observed in her family whenever they start a fire for cooking, whether in the *ayil* or in the house.

The traditional *ayil*, which has served as a summer kitchen since the days of socialism, remains largely unused in the winter, but it still plays an irreplaceable role in the life of the Altaians in family ceremonial customs. Altai weddings traditionally take place only during the warm season of the year⁴, weather permitting, in the *ayil*, and so do duodecimal birthday celebrations as well as burial services⁵, the time of which cannot be planned in advance.

After all, the very construction of the *ayil* is closely connected with entering into marriage when the newlyweds move away from their parents. To this end, the young couple first builds a European-type house and then an *ayil*, usually within one year of building the house. A well-known professional *ayil* builder, Mr. Viktor Nikolayevich Chugin (61) from the village of Elo in Ongudaysky District, confirmed that the Altaians build an *ayil* after the wedding almost every time if they have enough money and space on the plot next to the house, even though it is not a cheap affair; the construction of an *ayil* costs 50–60,000 rubles and the roof alone for the cheapest variant costs 30,000 rubles, while the monthly income in the Altai region is usually 5,000 to 20,000 rubles⁶. While people in villages usually master the knowledge of the construction of the *ayil* and build it themselves with the help of their extended family, it is because of the high financial demands that a certain percentage of young people in larger settlements lose interest in Altai traditions; the price of the material alone represents a great burden even for the villagers. However, strong social pressure from more conservative family members plays a role in the acquisition of the *ayil*. An informant from Onguday, who recently got married, said that her parents, who respect Altai traditions, had begun to ask intensively about her plans to build an *ayil* immediately after the young couple completed the construction of the house. The informant herself also considers the *ayil* to be very important, while her husband, although an ethnic Altaian, does not attach much importance to the traditional building; still, the *ayil* will be built. Other informants from Ongudaysky, Ust-Kansky and Ust-Koksinsky districts also cited social pressure and the need to publicly present belonging to the Altai culture as the reason for the construction of their *ayils*.

Ethnic Russians settled in the Altai region do not usually build *ayils* in their gardens; informants from Boochi, Ust-Kan and other settlements said they did not know of a single Russian who would have an *ayil* in the garden, although there is no ban or taboo preventing

⁴ Field research data, woman, Ongudaysky District 2019.

⁵ Field research data, woman, Ust-Kansky District 2019.

⁶ Interview with Victor Nicolaewich Chugin, Karakol, Ongudaysky District 2019.

a member of another ethnic group or belief from building it. This is not the case with mixed couples, whose dwellings usually incorporate an *ayil*; this fact also demonstrates the exceptional importance of the structure and the intense social pressure to build it.

Historical types of *ayils* are rare in new buildings. If such an *ayil* appears in the field, it is often a very old, well-maintained building or a tourist or museum reconstruction, which no longer serves its original purpose. Often, however, the traditional form of the dwelling occurs as a symbol of Altai culture, whether in fine arts, commercial promotion or in the form of a realistic replica in the numerous so-called ethno parks, most often built close to village tourist hostels. Here, these *ayils* are often established and used for religious ceremonies and cultural events, combining elements of the Altai religion with younger Burkhanism, but also with ideas of modern esoteric movements, a trend that is growing stronger in the urban environment, with only marginal support of the ordinary rural population. Professional *ayil* builder Mr. Chugin has also built three replicas of traditional *ayils* outside the Altai region, in Moscow, Tomsk, Novosibirsk and St. Petersburg⁷, where they represent, promote and popularize the culture of the Altai Republic.

The vast majority of Chugin's private customers order *ayils* in the form of a hexagonal log hut; rarely does a highly conservative and usually intensely religious client request the traditional *ayil* in the form of a pyramid sheathed with tree bark. According to his words, the builder follows traditional procedures when building such a dwelling; he first measures the diameter of the building, erects three main beams (debarked logs) and adds another six. The bark for the *ayil* mantle is harvested only in the second half of June, when it is soft and full of sap, as the harder bark harvested in a different period would suffer from fragility and brittleness. If necessary, the builder allows the bark to mature for some time.

The lifespan of such a building is fifty years on average, however, the demolition of any old *ayil* is very unusual due to its importance; more often, the damaged parts of the building are replaced with new material. The idea of demolishing an *ayil* is extremely unpleasant for the Altaians⁸; many of the first *ayils* built after sedentarization in the 1930s have therefore still been preserved in a fairly good condition in the field, to which the cold Siberian climate also contributes. An informant from Ust-Kan said that she had two *ayils* in her garden for this reason: an old pyramid-type *ayil* covered with bark, which she refuses to demolish, and a new one with a hexagonal floor plan, which she currently uses⁹. Another informant from Ust-Kansky District points out that when the old *ayil* is finally out of service and the owner dismantles it, cinders with ashes from its fireplace are transferred to the fireplace of the new *ayil*. This act is performed by the Altaians even when the family moves to a new place, leaving their property to the new owner¹⁰.

A large number of Altai families live in a European-type house only in winter while mainly using *ayil* in summer¹¹. It is also for this reason that a substantial part of the Altai population still adheres to the basic rules associated with the use of *ayil*, especially the door facing the east, the interior divided into men's and women's sections and the sacral significance of the fireplace, although mostly not as strict as in the past. At present, for practical

⁷ Interview with Viktor Nikolayevich Chugin, Karakol 2019.

⁸ Field research data, 3 men, Ongudaysky and Ust-Kansky districts.

⁹ Field research data, woman, Ust-Kansky District 2019.

¹⁰ Field research data, woman, Ust-Kansky District 2019.

¹¹ Field research data, woman, Ust-Kansky District 2019.

reasons (especially if the owner has a small building plot) it is allowed to build an *ayil* with a north-facing door, however the door must never face west¹², which is a side symbolizing the end, death and darkness (according to the cycle of the sun); it is a sacralised stratification of the cardinal points generally present in Siberian shamanistic cultures [Vajda 2016: 304]. Today, we also find no traces of the ritual and sacrificial place called *tagyl*, which used to be near the entrance to every *ayil*. It disappeared during the forced sedentarization of the Altaians in the 1930s. The square structure with a wooden pole, referred to as *chaki*, which is also a pole for tying horses, once represented the union of the three spheres of the world. However, another *chaki* has been preserved in many cases in the *ayil* interior; it is a part of a wooden structure used to hang a cauldron and other objects above the fireplace. If such a *chaki* is located inside a shaman's *ayil*, it serves its owner as a spiritual ladder along which his soul moves between the three worlds.

In popularizing literature, but also in the statements of informants after 1990, with the wave of cultural and linguistic revitalization gradually growing into the proportions of the Altai national revival, we encounter claims about the occurrence of *ayils* only in areas populated by the Altaians; however, as already mentioned, the formal presence of similar buildings, differing in local names and materials used (the outer mantle is made of leather in the Nordic areas, while in the wooded areas it is made of bark), can be observed in a much wider cultural circle. The Altai region is the southernmost outpost of occurrence of this type of dwelling, bordering the northernmost area of occurrence of the Mongolian yurt [Toshchakova 1978: 75]. The *ayil* then becomes an important part of the construct of the unique ethnic and cultural identity of the Altai people, one of the defining characteristics of modern Altaianness, especially due to its organic connection with the specifics of the Altai faith. Recently, the described fact is also reflected in the system of education, which due to the large proportion of monolingual children often takes place (being tolerated by the authorities outside the official level) in village junior schools in the Altai language¹³; while visiting the school museum in the village of Novy Beltyr in Kosh-Agachsky District, we could see children's works from art lessons, depicting traditional *ayils*, but also other Altai themes (especially the three peaks of the sacred Belukha Mountain).

However, due to the revitalization of some cultural values already absent in part of Altai society, we encounter the creation of historically distorted but socially generally accepted ideas and interpretations of the form and function of *ayil*, especially in the construction of its traditional conical form, mostly abandoned shortly after the sedentarization of the Altaians in the 1930s. Builder Chugin only uses larch wood and bark for such constructions, claiming that this is the only historically correct material for the construction of *ayils*, as the Siberian pine (cedar) wood is too soft and birch began to grow in the Altai region only twenty years ago as a result of climate changes. However, the common occurrence of birch trees up to 1,500 m above sea level was documented in the region as early as the informant's childhood (in 1970), when birch trees grew there – as they do today – especially on the banks of rivers. Chugin's native village lies in a river valley 1,000 m above sea level and the use of birch material was already common in the old Pazyryk culture [Rudenko 1970: 195–197]. Choosing the easy way and passing it off as the only right

¹² Field research data, man, Ongudaysky District 2019.

¹³ Field research data, woman, Ongudaysky District 2019.

one, as opposed to the more complex practices used in the past, is a typical phenomenon of any revitalization process, in which people try to symbolically preserve at least parts of old traditions or their generalizations applicable to the current way of life. Within the described generalization, regional differences are usually blurred; the mentioned school works by the children of the Telengit ethnic group in Novy Beltyr thus depict bark-covered *ayils* of the dominant Altai-Kizhi group, even though their own ancestors used a different form, the so-called *kiyis ayil* with felt covering [Halemba 2006: 48], a transitional type with elements of the Mongolian yurt.

Today, *ayilas* are often also built as kitchens or hostels in tourist villages as a building that is relatively cheap from a business point of view and, at the same time, tradition-evoking. The central fireplace is usually replaced with stoves, and the fireplace is usually memorialized with an earthen circle of a colour different from the rest of the floor. Naturally, the taboo of crossing the fireplace, which is still observed in private *ayils*, does not apply here. The children of the owners of tourist *ayils* also run around areas prohibited elsewhere, because, as the owners point out, it is a building used by people who do not know Altai traditions, a building that retains its shape but not its functions¹⁴; still, its form draws visitors' attention to the existence of Altai cultural specifics. Nevertheless, the violation of the Altai taboo by an uninformed foreigner is usually tolerated even in a functioning *ayil* or other sacralised environment, while its violation by an Altaian, who has become accustomed to town life and their respect for traditions has subsided, is often frowned upon by local villagers. An Altaian living in a town, who climbed with us to the top of a waterfall, which is forbidden, was regaled with reproaches and rebuke by a fellow from their native village; one is expected to know the fundamental rules of Altai culture in such cases, and disrespecting them is considered rude and ill-mannered.

V. European-style architecture, its construction, function and significance in contemporary Altai society

One-storey wooden houses of the European type correspond to the traditions of Russian folk architecture, even in towns. Rarely preserved buildings from the pre-kolkhoz era are mainly merchant houses in larger settlements and, less frequently, small one-room houses in villages with a floor plan of about 20 square meters. Until recently, brick buildings were very rare in the region due to the unavailability and later also the considerable cost of materials, serving almost without exception administrative or commercial purposes. New private houses made of imported non-combustible, mostly prefabricated materials have only started to appear in the region in recent years.

Although it is a European cultural invention, forcibly accepted by the Altai people as part of the sedentarization process, the native population has acquired the knowledge of building a house to such a degree that it is mastered by almost every adult male member of the rural population. At the same time, the ethnic Altaians added certain inventions to the buildings, distinguishing their houses from the dwellings of the Altai Russians; the correlations between the construction of a log house and a recent type of *ayil* are also evident.

¹⁴ Interview with Mergen Tochtonov, hostel manager, Boochi village, Ongudaysky District 2017.

An informant from Boochi, who had built a house himself in the past and participated in several other constructions, described the construction of the house as follows: the house is usually built by the owner in cooperation with his family, neighbours and friends, and the construction of the *ayil* was always carried out in the same way in the past (and mostly to this day) [Tikhonov 1984: 56]. Only recently has some wealthier people started hiring professional builders for both the house and the *ayil*. The house is usually built by parents for their child; it usually stands on foundations of poles driven at least 1 meter below the surface of the terrain, the above-ground part of which protrudes about 1/2 meter above the surface. These poles are made of thick larch trunks, free of bark, branches and bast. Their surface is singed by the builders so that they do not absorb moisture from the ground too easily and rot. The plot for the construction of the house is not specially modified; the house is built directly on the grass and the builder only removes any larger stones. Having laid the foundation made of the singed poles, the builders proceed to lay four foundation beams delineating the perimeter of the house and, using a meter, check diagonally whether these beams are the same length. If necessary, they adjust the length of the beams so that the area of the house corresponds to a rectangle or square. At the top of the perimeter beams, the builders lay a layer of fresh forest moss and proceed to build a wall by laying other beams on top of each other; each new row is interspersed with a layer of moss. If the owner of the house later finds out that the moss has fallen out due to the wind or if they find the moss layer to be too thin, they always repair the part in question. In the past, cow dung was used as insulation in the space between the beams in the wall of the house; moss grows in forests relatively remote from the village and therefore the ubiquitous cow dung remains a popular material for repairing fallen-out sealing among the elderly; beef and other cattle, but also horses, move freely in the pastures around the village, but also in its streets and spaces between buildings. Due to the intensive Soviet educational and health safety campaign, but also with the ongoing modernization of lifestyle, which has accelerated in recent decades, cow dung is now only rarely used to fill the gaps between the beams of farm buildings, while moss is used for residential buildings.

The walls of the house are built without windows and doors, these openings are additionally cut into the finished wall with a chainsaw. Therefore, moss is not placed between the beams where doors and windows are to be made. When cutting out windows, builders always leave one beam intact in the middle of the opening. This log is only cut off once the construction is completed, fulfilling the load-bearing function; if removed, the wall would collapse. In the field, however, there are cases where a not very skilful owner did not leave the beams in the windows and the walls are therefore somewhat slanted. During the construction of the wall, two rows of long solid load-bearing beams are laid at the bottom and the foundation blocks then stand around the perimeter of the building and under the interior load-bearing wall, which divides the rooms and protrudes below the floor mass. Such long beams cannot be cut at a sawmill, so they are still cut by hand. First, notches are made in the trunk of the tree, making it easier to shape it into a prism; as a result, when being hewed, shorter pieces of waste wood fall off. In the corners, some beams are left to protrude from the walls, as they serve as scaffolding, and these overhangs are removed only after the construction has been finalized. A supporting column passes through the interior, on which the truss structure rests. At the upper end, it is supported during construction by one or more sticks, which are pushed out after the work is completed, whereby the entire structure rests on the pillar.

In the case of a soft subsoil, the poles on which the house is built sink unevenly and the house tilts, so we can see a lot of crooked buildings (permafrost). Another common reason for the resulting crookedness of the house is excessive vodka consumption. Such a house tends to have nice flat foundations and the wall starts to deviate once the builders started drinking and their concentration on the careful laying of individual beams began to fade. Each beam is drilled vertically and attached through the resulting hole to the other beams of the wall with a wooden pin called *shkant*. It passes through the entire beam up to half of the beam below it. The roof was traditionally made of thinner beams over which planks were laid. However, almost all Altaians now use a sheet metal called *shifer* (Schiefer – a German term for slate).

The windows of log buildings are usually fixed and cannot be opened; the pastoral area rich in water resources is inhabited by large amounts of annoying and stinging insects. In the past, openable windows were not produced at all, but the inner pair is removable – it is removed for the summer and put back for the winter; the wind then blows in the summer so much that the curtains tremble and the house is ventilated. A stop is used in the jamb for fitting the inner pair, which is fixed by nails. Some houses have shutters, but we will not find those in ethnically homogeneous Altai villages; shutters are used only by ethnic Russians. Inspired by the Russians, some Altaians bought shutters during the period of the USSR, but the element did not catch on. Currently, “Jevro-Remont” standardized windows of European mass production, both plastic and wooden (which are more expensive), are penetrating the regional market as a novelty.

There are only entrance doors, the house usually has no back entrance; inside we can only find empty door frames, usually painted in electric blue, similar to many *nalitchniki* (outdoor wooden window chambranles); the thresholds are in the colour of the floor, mostly brown. Due to the absence of the door, the heat is distributed evenly inside from a hand-built oven, which is not missing in any house, located roughly in the middle of the interior (an analogy with the centrally located fireplace in the *ayil*). There is an iron control stop in the chimney above the oven, the position of which regulates the burning rate of the wood; it can be used to narrow the flue gas path and damp down the flame. The brick chimney begins at the ceiling, where the stove pipe ends and its construction thus does not extend below the level of the attic; it is built straight, but some people adjust it due to the supporting beam with a sloping brick, which deflects the flue from the beam. However, this brick is clogged with ash and exposed to rain, so moisture stays in the chimney. From the oven, a thick metal pipe filled with water runs above the floor, distributing heat throughout all rooms in the house. It passes through empty door openings and in some, especially modern houses, is crimped at the wall into a high, simple structure resembling a radiator heater.

The traditional log house is a single-storey building; only recently built wooden buildings have a living floor as well. The attic space is used to store clutter and things currently unnecessary; it is entered from the outside on a ladder and is not used very often.

The height of the ceiling in living rooms varies according to the builder's discretion and length of wooden beams, which usually measure about 200 cm in length. In new non-combustible buildings, the dimensions of the houses are given by the standardized dimensions of the material and the height of the ceiling is thus usually 245–250 cm. In old houses, the ceiling used to be insulated with a layer of soil and dry leaves; at present, sawdust, soil and paper (cardboard), which has taken over the function of leaves, are laid on the base of planks. The interiors are lined with a grid of narrow wooden laths called *dranki*,

forming a dense rhombic pattern analogous to the wall lattice of a Mongolian yurt, and then plastered with a mixture of 70% sand and 30% clay. The pattern of *dranki* is clearly visible under the plaster; this lattice is also used for new brick buildings.

A clay bank reinforced with planks is attached to the walls of the finished house from the outside, whereby the builders close the underground (actually a space at ground level) with foundation poles, so frost and draught do not penetrate the floor from below (they place a board from the outside, another one from the inside, and the space between them is filled with clay, or the whole structure is covered with soil). This area can be entered from the living room through a trapdoor, but usually nothing is stored there (we rarely find potatoes here) and people come here only for maintenance. Similarly, the foundations of *banya*, barns and farm buildings are sealed, as well as concrete foundations of a recently introduced type of brick house – again, to weatherproof them.

When a log house outlives its usefulness, people dismantle it for firewood, leaving only blocks of wood in the ground. Old beams from demolished houses can be used to build fences for taming and training horses, which also have an elevated wooden ramp structure for loading horses into a transport truck. Well-preserved old beams and nalitchniki can be used in the construction of a new house; no taboo is related to this practice. Sometimes we can see a new building with somewhat inappropriate looking historical nalitchniki, while elsewhere modern plastic European-style windows installed in an old, already significantly curved house may surprise; in urban settlements (e.g. in Ust-Kan), standardized European-style windows are combined with nalitchniki. The nalitchniki are now made by ethnic Altaians, but in the past, it was an exclusively Russian invention (Altai people lived in *ayils* all year round).

For many manufacturers, nalitchniki are a secondary rather than a main source of income. According to an informant from Karakol, an artist, who lives in the village of Kulada, makes nalitchniki for a wide neighbourhood and is also skilled in working with metal. He makes iron beds and other household equipment. An informant from Boochi used to hire a professional manufacturer of nalitchniki from Onguday. Most nalitchniki are based on Neoclassical and Renaissance Revival morphology, with some reflecting the Art Nouveau style. All are formally based on the pre-kolkhoz era, being produced in this manner to this day, giving the village architecture a particularly ancient look. This architectural element is popular throughout Russia, but each producer creates his/her own style and ornamentation. Altai nalitchniki are mostly based on classic geometric shapes with occasional zoomorphic or symbolic motifs: a horse (Boochi), a pair of swans (Ust-Kan) or even a five-pointed star (Kulada). The informant from Karakol, as well as other informants, confirmed that in the era of socialism only blue colour was available on the market, later also white, which is the reason why lacquered elements on houses are usually painted blue and white. This style has persisted to the present day, and although all colours are available on the market today, most nalitchniki remain blue and white and, as confirmed by informants from various locations, for the above reasons, this coloration has nothing to do with the spiritual significance of these two colours in Altai culture. New houses made of non-combustible materials, which have begun to appear in the Altai region, already have concrete foundations laid below ground level. An informant from Onguday, as well as many others, said that she preferred a wooden house as it is easier to heat up and more comfortable. However, timber prices in the Altai region have risen sharply in recent years, and many young families now prefer brick houses. In addition to financial reasons, their popularity is also increased by the fact that a brick

house does not sink as much as the one built on piles. A survey of newly built homes in Karakol, Boochi and Onguday revealed plank floors, ceilings lined with polystyrene boards with an embossed pattern and chipboard-panelled walls on the ground floor and first floor. Nevertheless, even these houses are connected with the older way of life, being heated by a hand-made clay oven with a heating system distributing hot water in the same way as in wooden houses; we saw a massive radiator heater (brought from somewhere) serving as a doormat under the entrance stairs to the house, while a simple pipe distributed heat inside.

Even in decorating newly built brick houses, their inhabitants try to express their Altai identity. We saw, for example, an iron handrail with railings hand forged by a relative of the owner into the shape of the Altai symbols of snow leopard and ibex (wild mountain goat). After all, the name of the youngest child in the family of the owner of this house is Irbisek; names of Altai origin, in the past gradually displaced by Russian ones, are gaining in popularity in recent years as part of cultural revitalization. In modern brick houses there is an upstairs bedroom where people sleep on mattresses on the floor but also on wooden beds. However, even buildings of this type are supplemented with the traditional *ayil*.

Despite partial formal modifications, due to the imported origin, but also the presence of *ayil* in its vicinity, there are no taboos related to the construction and use of a house of the European type. Even in the most conservative areas of the Altai region, such as the Karakol Valley, building wooden houses at sites with kurgans (pre-Scythian and Scythian burial mounds) is not frowned upon. According to the owners of these houses, the presence of their ancient ancestors does not disturb the Altaians, and wooden houses with no underground foundations can be built in the immediate vicinity of such places. The houses are also not divided into male and female parts, and the doors do not necessarily face east. Nevertheless, newly built houses, including *ayils*, are often fumigated with juniper twigs¹⁵. The mother of an informant from Onguday urged her daughter and her husband not to forget to fumigate the house in this manner before moving into it; this cleansing ritual should be repeated from time to time.

A wooden house of the European type in the Altai region represents a special form of Russian vernacular architecture, thus forming its own ethnographic category accepted and slightly modified by a different ethnocultural environment (the absence of window shutters in houses belonging to the Altaians, translocation of lighting a fire with birch bark and its feeding, cleansing of the building by burning juniper). In the foothills of the Altai Mountains, this type of house can rarely be found, only the oldest preserved buildings are built on pile foundations. However, knowledge of the technology of building a wooden house and *ayil* remains very well preserved among the male population of the Altai-Kizhi group, including collective participation in the construction process.

VI. Specifics of construction and functions of sanitary facilities in the contemporary Altai village

In the yard of each house there is a bathroom working on the principle of sauna (Russian-type *banya*). Similar to a wooden house, its foundations rest on piles; but unlike it,

¹⁵ Field research data, man, Ongudaysky District, woman, Ust-Kansky District 2019.

these poles are not singed in the case of the *banya* and small farm buildings. The floor of the *banya* is made of planks divided in half by a furrow that passes under the floor, draining wastewater out of the building. The bathroom is usually heated by a stove, the plank ceiling is covered from above by an insulating cardboard layer, sprinkled with a thick layer of sawdust (as thick as possible) covered with a layer of soil to prevent mountain winds from reaching and drifting it away. Alternatively, only a thick layer of soil can be used instead of sawdust. According to informants, larch sawdust is most often used as it is heavy and well bonded due to its high resin content, which is why it insulates better than, for example, pine sawdust. The older type of bathroom consists of only one room, the younger buildings tend to have a small entrance hall, from where they can light a fire in the stove and tend it so that they do not have to ventilate inside the actual sauna. Inside the entrance hall, heated by the stove with one of its walls, there is usually a long bench on which people change their clothes. If the *banya* is not integrated into a line of farm buildings, it usually has a gabled roof with a roofing made of, for example, metal *shifer*. Even in the gardens of the newest brick houses we can find a wooden *banya* with walls of beams interspersed with moss and reinforced with *shkant*. Small settlements lack water lines. Basic hygiene is thus practised using a lavabo with a water tank, which must be refilled by hand, and if it is a washbasin with a drain, water flows into a bucket on the ground.

As is the case with the water supply system, there is no sewerage in the Altai rural areas, but also in a large part of the built-up area in urban settlements. Nearly every house has an outdoor pit latrine – a classic plank construction with a typically sloping roof, usually made of corrugated galvanised iron. It is usually built far from the well, the bottom of which is covered with sand, serving as a filter. There is no standard distance between the latrine and the house, but the further the better; however, there are also cases where the latrine stinks right next to the house in the summer. The construction of the latrine proceeds as follows: a pit is dug so deep that the soil cannot be thrown out with a shovel (about two meters deep and one and a half meters wide). With an excavator, a depth of up to three meters can be reached. The builder strengthens the pit with a simple plank formwork to prevent the soil from caving in, and builds a wooden shelter above it. The latrine does not have a seat, only a circular hole in the plank floor, pointed at both ends, rarely an ellipse pointed on both sides or a drop-shaped hole with the tip facing the door. In modern toilets we can also find a rhombus-shaped hole. In one of the richest residents, the owner of a new wooden multi-storey house insulated with mounting foam, a broader comparative survey of these buildings in the village of Boochi revealed a toilet with raised seating equipped with a classic purchased plastic seat including a closing cover, where others only have a hole in the floor, as a manifestation of higher social status and an obvious symbol of prestige. The Altaians use these pit latrines even in the harshest Siberian winters; according to the informants, the stagnant air inside the shelter maintains a slightly higher temperature than the outdoor environment and the small space quickly heats up with the body temperature and breath of the user, who is thus not at risk of frostbite, despite the fact that in some Altai valleys the winter temperature can drop to –50 degrees. The contents of the pit have no effect on the temperature, as it freezes completely in winter and does not emit any heat. Once the pit is filled with excrement, the latrine expires and the owner digs a new one, filling the old latrine with excavated soil. If the shelter is not too rotten, the upper structure of the latrine is moved to the new location.

VII. The nature of Altai cultural revitalization in relation to traditional architecture

The actual process of cultural revitalization is always a result of long-term interaction of two cultures, one of which has gained dominance for various reasons, whether of external (two different cultures) or internal nature (two components of a cultural unit within a single society), but most often in a combination of both levels permeating the whole society (culture of globalization and autochthonous culture). Rather than a conflict, it is a defining process initiated by the emerging need to renew the sense of self-determination that results from natural development. In the revitalization process, more protective rather than defensive needs are thus usually activated to a greater extent, the goal being to find a compromise, support and preserve the significance of disappearing cultural values and phenomena for society, most often by generalizing and symbolizing selected cultural elements with a characteristic emphasis on religiosity [Suchánková 1990: 48], characterized in the case of Altai shamanism by the sacralization of living space and extending in the sphere of material culture to the common objects of everyday use.

In different societies, according to the political situation, socio-economic conditions, cultural-historical background and local factors, the causes or philosophies of the revitalization movement differ, and so does the selection of cultural phenomena and access to their adjustments necessary to ensure their viability in the conditions and needs of a particular contemporary society [Reuter – Horstmann 2013: 3–4].

From a formal point of view, the nature of contemporary revitalization movements is similar across cultures; this is most often due to the continuous interaction with European thinking, based on the historical concept of the uniqueness of the spirit of the nation, which shapes the cultural differences and specifics of individual ethnic groups. In the Czech context, for example, after the independent republic was established, the Kyjov folk costume, i.e. a distinctively decorative form of folk clothing from the vicinity of President Masaryk's birthplace, was promoted to a national symbol [Štěpánová 1991: 42], used in interwar times at political, representational and cultural events throughout the country; moreover, the folk ornament here represented in the general public the materialization of ethnically conditioned innate taste, the manifestation of the nation's spirit and therefore also a sign of ethnicity.

The non-Altai public's awareness of Altai culture is primarily related to its spiritual level. From the outside, it is stimulated by the increase in global interest in Siberian shamanism after Russia's opening to the world, but also by the amateur or superficial tourist interest in ethnically accentuated souvenirs, products and experiences; this demand can be easily used, among other things, for a non-violent promotion of Altai culture outside the region itself. From the point of view of the internal needs of Altai society, the process of revitalization is caused mainly by the immediate presence of the Russian religious revival and the systematic government support to the Orthodox Church involving the construction of new churches. *Ayil* is the most suitable visual materialization of Altai spiritual values, as it connects the mentioned values with the family, personal and private spheres of everyday life while expressing Altaianness externally by adding a specific aesthetic level to the appearance of Altai buildings with its presence at every house.

While there is almost no formal difference between Altai *ayils* and the residences of the surrounding Turkic and Mongolian ethnic groups in the South Siberian area, all

informants unanimously deny the existence of *ayils* outside the Altai territory, raising their dwellings to the level of a newly constructed ethnic symbol.

Since the 1990s, there has been a growing intersection of European influences in all aspects of Altai life, especially in import of goods. Even in the smallest villages, the Internet is usually available from home. The material used to build houses and *ayils* is also changing in the process, albeit sometimes only slightly, but more and more brick houses are being built instead of wooden ones. An aunt of the informant from Karakol decided to build a traditional *ayil* with an earthen floor, but, as almost all other informants confirmed, such cases are not very common yet. In modern *ayils*, we most often find wooden, concrete or tiled floors and walls built of prismatic beams instead of logs, the same as those used in the construction of a log house. Recently, plastic foam seals have begun to be used for filling gaps between beams instead of moss in all wooden buildings, including *ayils*. Although this practice has not yet prevailed, we can observe an increasing tendency.

Elsewhere, however, the inclination towards tradition is growing. Unlike the *ayils* of the Socialist era, in which stove heating predominated at the end thereof, according to Mr. Chugin, there is an open fireplace in about half of the *ayils* he has built. Such *ayils* are demanded by people who attach importance to traditions. In other cases, the desire for comfort prevailed; thus, new fireplaces, electric and sometimes gas heating are no exception in *ayils*; in such cases, the smoke hole is usually replaced with a small turret with skylights. In returning to traditions, people very often try to modify a modern *ayil* in a traditional style by implementing a functional fireplace, but the open fire heating is limited here by the most typical cylindrical type of roof with a slope slighter than the older form, making the interior somewhat smoky¹⁶. An informant from Ust-Kan (27 years old) grew up in such an *ayil*, where the family prepared meals on an open fire and the whole interior was black with smoke. Builder Chugin confirmed that this often happens with amateur renovations or if the roof is poorly built. However, the interiors of Altai dwellings, smoke-filled due to an almost eternal fire, are repeatedly mentioned from various locations in the Onguday District in 1860 [Radloff 1860: 577] and 1867 [Radloff 1867: 249] by a classic of Russian Turkology, Barnaul-based schoolteacher Friedrich Wilhelm Radloff, noting that Altai people are accustomed to smoke-filled interiors while foreign visitors have to close their eyes for a while after entering the hut due to the acrid smoke [Radloff 1860: 577]. It is therefore evident that rather than it being a structural defect, people are not accustomed to living in an *ayil* with an open fireplace anymore due to having switched to the use of the stove.

In *ayils*, many young families still observe the division of space into male and female, endeavour to respect the taboo of entering the sacred precinct behind the fireplace, and the doors of the building are still being built very low. However, when compared with older literature, the current concept of the sacred precinct also appears to be a simplified interpretation of the original function of this space, in which family wealth was stored in the past (especially furs, clothing, silk and cotton fabrics and Chinese tea cubes, which also served as currency); from this probably stems the still preserved taboo of entering these places. Anthropomorphic carved wood figures of idols guarded these treasures hanging above them [Ritter 1832: 966].

¹⁶ Field research data, woman, Gorno-Altajsk 2019.

Birch bark, used to light fires, is gaining popularity throughout the Altai countryside. We were able to personally verify these facts in the field research, commonly encountering the above practices.

Summary

Despite the inevitable and often forced acceptance of European inventions in a gradual transition to a modern way of life, radically intensified by the onset of globalization after the collapse of the USSR, Altai cultural patterns have undergone a distinctive development; they have often found a new form, while maintaining the continuity of content, the importance of which has further been growing again in recent years in the process of cultural revitalization. At present, the relatively non-conflicting coexistence of Russian and Altai cultural structures (not only) in the field of settlement culture enables the vitality of native cultural expressions, while partly preserving and partly updating their functions, but also, to some extent, distorting the idea of their traditional form. Knowledge and collective participation in the process of construction of dwellings with adjacent social and farming facilities are still common among the population of rural areas and the majority of the urban population; however, especially in the case of traditional *ayil*, it is not a process without development. The methods of constructing the walls of the house and the *ayil* are thus converging. Even in the case of a log house of the Russian type, we find the specifics arising from the Altai cultural background and climatic conditions of the Altai-Sayan Mountains of southern Siberia. The development of the *ayil* would deserve comprehensive research mapping in detail the typology of buildings present in the current field, from classical types through revitalization works to curious architectural fads of recent times.

As the cultural revival movement is gradually gaining strength, some vanishing traditions has regained their importance as cultural symbols. In particular, the traditional *ayil* dwelling occupies a very important place in this process for its connection with a number of religious practices, customs and traditions. At present, in the Altaic mentality, it thus generally expresses the connection between the traditional and contemporary way of life, which, after the collapse of the USSR, is increasingly inclined to the modern Russian (European) style. The non-violent combination of tradition and modernity in the *ayil* enables the Altai people to build their own ethno-aesthetic expression, ensuring the continuation of the most important spiritual values; both then play a significant role in the formation, sustaining and development of modern Altai identity.

Acknowledgements

The work was supported from European Regional Development Fund – Project “Sino-phone Borderlands: Interaction at the Edges” CZ.02.1.01/0.0/0.0/16_019/0000791.

Bibliography

- Dolgikh, Boris Osipovich [1960]. Taymyrskie nganasany. In: Dolgikh, Boris Osipovich (ed.). *Sovremennoe khozyaystvo, kul'tura i byt malykh narodov Severa*. Moscow: Institut etnografii im. N. N. Miklukho-Maklaya AN SSSR, pp. 9–62.
- Golikova, Tatyana Aleksandrovna [2015]. *Altaysko-russkiy assotsiativnyy slovar'*. Moscow – Berlin: Direkt-Media.
- Halemba, Agnieszka E. [2006]. *The Telengits of Southern Siberia: Landscape, religion and knowledge in motion*. London – New York: Routledge.
- Hejzlarová, Tereza [2014]. *Umění a řemeslo Střední Asie. Textil a šperk*. Praha: Univerzita Karlova v Praze.
- von Hellwald, Friedrich [1875]. *Centralasien. Mittelasiathe Landschaften, Völker und Zustände*. Leipzig: Otto Spamer.
- Ivanova, V. S. [2007]. O pervom opyte suda zaysanata v Respublike Altay. In: Popkov, Yu. V. (ed.). *Etnosotsial'nye protsessy v Sibiri*. Vypusk 8. Novosibirsk: Sibirskoe Nauchnoe Izdatel'stvo, pp. 135–136.
- Jones, Blundell Peter [2016]. *Architecture and Ritual. How Buildings Shape Society*. London: Bloomsbury Academic.
- von Ledebour, Carl Friedrich [1830]. *Reise durch das Altai-Gebirge und die Soongorische Kirgisen-Steppe: Auf Kosten der Kaiserlichen Universität Dorpat unternommen im Jahre 1826*. Berlin: G. Reimer.
- Radloff, Wilhelm: Briefe aus dem Altai. In: Erman, A. *Archiv für Wissenschaftliche Kunde von Russland. Zwanzigster Band*. Berlin: Georg Reimer 1860, pp. 556–597.
- Radloff, W. [1867]. Die Bergnomaden des Altai I. In: Andree, Karl (ed.). *Globus. Illustrierte Zeitschrift für Länder- und Völkerkunde mit besonderer Berücksichtigung der Anthropologie und Ethnologie. Erster Band*. Braunschweig: Friedrich Vieweg und Sohn, pp. 248–250.
- Reuter, Thomas – Horstmann, Alexander [2013]. Religious and Cultural Revitalization: a Post-Modern Phenomenon? In: Reuter, Thomas – Horstmann, Alexander (eds.). *Faith in the Future: Understanding the Revitalization of Religions and Cultural Tradition in Asia*. Leiden – Boston: Brill, pp. 1–14.
- Ritter, Carl [1832]. *Die Erdkunde von Asien. Band I.: Der Norden und Nord-Osten von Hoch-Asien*. Berlin: G. Reimer.
- Rudenko, Sergei I. [1970]. *Frozen Tombs of Siberia. The Pazyryk Burials of Iron-Age Horsemen*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press.
- Suchánková, Marie [1990]. Teorie náboženského probuzení v americké sociologii. *Sociologický časopis* 26 (1–2): 43–54.
- Shodoev, Nikolai A. [2012]. *Spiritual Wisdom from the Altai Mountains Altai Bilik*. Winchester – Washington: Moon Books.
- Štěpánová, Irena [1991]. Renata Tyršová a národopis. *Český lid* 78: 37–45.
- Tikhonov, S. N. [1984]. Traditsionnye zhilishcha altaytsev. In: Gemuev, Izmail Nukhovich – Khudyakov, Yuliy Sergeevich (eds.). *Etnografiya narodov Sibiri*. Novosibirsk: Nauka, pp. 55–64.
- Toshchakova, Ekaterina Makarovna [1978]. *Traditsionnye cherty narodnoy kul'tury Altaytsev: XIX – nachalo XX v.* Novosibirsk: Nauka.
- Vajda, Edward J. [2016]. Siberian landscapes in Ket Traditional Culture. In: Jordan, Peter (ed.). *Landscape and Culture in Northern Eurasia*. London – New York: Routledge, pp. 297–314.
- Zakharova, T. V. [2015]. *Ocherki po sotsial'noy istorii Oyrotii (1917–1929 gg.)*. Gorno-Altaysk: RIO Gorno-Altayskogo gosuniversiteta.

Daniel Dědovský is a graduate of Charles University in Prague, Institute of Ethnology. He specialises in branch history and methodology of ethnology. Since 2025, he works at Department of Social and Cultural Anthropology, University of Pardubice.

Od aristokrata k běžnému turistovi (Česká klientela a její oblíbené rekreační lokality ve Vysokých Tatrách a jinde na Slovensku)

MIROSLAV SABOL – ĽUDOVÍT HALLON*

From an Aristocrat to an Ordinary Tourist (Czech Clientele and Their Favorite Holiday Locations in the High Tatras and Elsewhere in Slovakia)

Abstract: In the second half of the 19th century, several enlightened nobles began to build the first tourist center in the Tatra settlements. Czech visitors in small groups or individually visited the tourist sites, especially the High Tatras, already before 1918. It was mainly the more solvent nobility. Tourism in Slovakia began to develop quite significantly in the new republic in the 20s of the last century, thanks to a few passionate individuals. The establishment of the Košice-Bohumín Railway helped boost the development of tourism. The incentive to visit local tourist sites also came from the highest political scene. Visits from the western part of Czechoslovakia to Slovak spas and the High Tatras increased from year to year, but it was slowed down by the global economic crisis, which was not the worst in the tourism segment between 1932 and 1934. Even in this period, visitors from the Czech regions remained loyal to Slovak tourist sites. An intensive promotional tourist campaign played an important role here.

Keywords: Czech tourist; Slovakia; High Tatras; advertising; nature; economic crisis

DOI: 10.14712/23363525.2025.14

Období před rokem 1918

Základy turismu a rekreace ve Vysokých Tatrách položil osvícený hrabě Štěpán Csáky (1741–1810). Csákyové, jeden z nejvýznamnějších a nejrozvětvenějších rodů v Uhrách, sehráli významnou roli v dějinách Spiše. V okolí Spišského hradu postavili příslušníci rodu řadu honosných sídel, zámečků obklopených parky, například v Hodkovicích, Bijacovicích, Spišském Hrhově i řadě menších sídel, například v Bystranech, Richnavě, Kluknavě, Smižanech. Své sídlo si hrabě Csáky vybudoval ve spišských Iľiašovcích. V letech 1759 až 1761 navštěvoval vídeňské Theresianum, kde studoval a naučil se skvěle francouzsky [Kollárová – Janigová 2008: 49]. Tam se seznámil s Julií Erdödyovou¹ (1747–1809), kterou si jako sedmnáctiletou vzal za manželku. V Iľiašovcích začali v roce 1765 budovat své sídlo s pompézní originální zahradou – francouzským parkem, který pojmenovali *Sans Souci* – místo bez starostí. Oba manželé byli silně ovlivněni francouzským osvícenectvím a celkově francouzskou kulturou. [Bohuš 2008: 10–12].

Celé sídlo popsal v roce 1776 častý návštěvník a Csákyho přítel hrabě Michal Sztáray:

* PhDr. Miroslav Sabol, Ph.D., Historický ústav SAV v. v. i., Klemensová 2522/19, 811 09 Bratislava, Slovenská republika, e-mail: histmiki@savba.sk; PhDr. Ľudovít Hallon, DrSc., Historický ústav SAV v. v. i., Klemensová 2522/19, 811 09 Bratislava, Slovenská republika, e-mail: ludovit.hallon@savba.sk

¹ Ta pocházela z významného uherského šlechtického rodu Erdödy.

Park a celý areál lemuje borovicový les, který protíná řeka. Na vrcholu kopce se zvedá do dálky zahradní zámček, uprostřed pravidelné parkové úpravy s květinovým parterem a s tvarovanými dřevinami, které je lemované stromořadím. Budovy slouží na ubytování domácího panstva, hostů i služebnictva. Na samotném vrcholu kopce byl postaven tzv. holandský dům, který sloužil jako vyhlídka k obdivování panoramat Vysokých Tater. V parku se nacházejí i další atrakce charakteristické pro zahradní tvorbu. Na vzdáleném vrcholu, který je nazván Parnas se nachází francouzský klasicizující Apollonův chrám s deseti sloupy, se sochou Pegasa a sochami devíti múz, údolí podél potoka nazvali údolím Dafné, kde v chladivém stínu stromů sklánějících se nad potokem stála socha Dafné. V potoce plavali pstruzi a bylo na něm vytvořené jezírko. Vedle je objekt lázní. [Sztáray 1776]

Celý park byl rozdělen na dvě části, a to na zábavnou a akademickou. V zábavní části hosté bujaře oslavovali, měli k dispozici spousty jídla a pití a mohli se oddávat různým hrám. V akademické se diskutovalo o politice, filozofii, náboženství, kultuře a jiných šlechtetných oblastech, o které se hrabě zajímal. Odborné zázemí diskusím skýtala rozsáhlá knihovna.²

Hrabě byl navštěvován dlouhou řadou šlechtických přátel z Pešti, Vídně, Slezska a Moravy. Častým hostem býval hrabě Štěpán Illesházy, který měl rozsáhlé majetky v Uhrách a na Moravě. Ze Slavkova za Csákym jezdil hrabě Dominik Ondřej Kounic, vyslanec ve Španělsku. S úpravami parku se radil s lichtenštejnským knížetem Aloisem I. Josefem, který upravoval Lednicko-valtický areál, kde nechal postavit minaret. Hrabě Csáky se zajímal o faunu a floru Vysokých Tater, do které ho podrobně zasvětil evangelický kněz a amatérský botanik Tomáš Mauksch, který působil ve Velkém Slavkově. Ten působil i jeho průvodce po Vysokých Tatrách. Právě on vzbudil u hraběte zájem o podporu turistiky v Tatrách a přesvědčil ho, aby financoval výstavbu prvních srubů v lesích pod Slavkovským štítem. První budovou se stala myslivecká chata, kterou dal hrabě Csáky postavit v roce 1793 u pramenů Slavkovské (Smokovecké) železnaté kyselky, které místní osadníci – železáři znali už od 15. století [Tibenský a kol. 2013: 336]. Existence pramenů nepochybně podnítila vznik Starého Smokovce a později i jiných turisticko-klimatických středisek pod Vysokými Tatrami. V roce 1797, který je považován též za rok založení osady Schmecks (Smokovec) byla ukončena výstavba tří dřevěných srubů a dřevěné kaple. O další rozvoj Smokovce se zasloužil syn bratrance hraběte Štěpána Karel Csáky (1783–1846). Ten dal postavit lázeňský dům, s obytným domem správce, restauraci, taneční sál s kolonádou a stáje s veškerým zařízením. Největší rozvoj Smokovce inicioval podnikatel Ján Juraj Rainer s manželkou Alžbětou. Ten držel Smokovec jako nájemce v letech 1833 až 1867. Po důkladné rekonstrukci dřevěných srubů a prvních parkových úpravách vybudoval další budovy. V jedné z těchto staveb zřídil pavilon pro vodoléčbu, která využívala léčivé účinky studené minerální vody, podle nového systému slezského balneologa Vincence Priessnitz, první svého druhu ve Vysokých Tatrách, ale také v uherské části monarchie. V roce 1850 Rainer otevřel první zděný hotel v Tatrách. Byl to dvoupatrový hotel a nesl jméno *Bellevue*. Rainer chtěl podpořit též rozvíjející se turistiku po tatranských kopcích. Aby turistům ulehčil výlety do Studených dolin a výstupy na Lomnický štít vybudoval v roce 1863 chatu, která do dnešního dne nese jeho jméno. Před rokem 1872 byl Smokovec jedinou tatranskou osadou. Nemusel tak čelit dalším konkurentům, vyvíjel se jako skromné

² Sztáray, Mihály, gróf [online]. Magyar életrajzi lexikon [Lexikonok]. Dostupné z: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/sz-77C95/sztaray-mihaly-grof-780B7/> [cit. 24. 6. 2025].

letovisko, které od poloviny června do konce září nabízelo klidný, nerušený oddychový pobyt s možností pitných a koupacích kúr v místní minerální vodě [Bohuš 2013: 117–118; Kollárová – Janigová 2008: 49].

Právě rok 1872 přinesl další impuls pro rozvoj cestovního ruchu ve Vysokých Tatrách. Otevření Košicko-bohumínské dráhy (dále KBD) mělo nejen hospodářský, ale také kulturně společenský význam. Potenciálu nové železnice využili další podnikatelé, rekrutující se také z aristokratických kruhů, kteří vsadili na cestovní ruch. Již od 17. století poutalo Csorber See anebo Szentiványi Csorbai-tó (dnešní Štrbské pleso) pozornost badatelů a návštěvníků. Na břehu jezera dal hrabě Josef Szentiványi z Liptovského Jána, který byl vlastníkem pozemků v okolí, v roce 1872 postavit pro šlechtické hosty z okolí malou mysliveckou chatu. Zájem o lov a rybaření byl značný a chata záhy nedostačovala, proto se Szentiványi rozhodl postavit turistickou chatu se 40 lůžky, kterou později doplnila restaurace, lázeň, sprchy a příbytek pro správce. V roce 1882 zmíněnou mysliveckou chatu nahradil reprezentativní rodinný letohrádek rodiny Szentiványů [Zipser Bote 1879].

V roce 1885 už stál na břehu Štrbského plesa Lázeňský dům s přírodní plovárnou. V této souvislosti uherské ministerstvo zdravotnictví přiznalo objektům a celé lokalitě charakter léčebných lázní. K lázním později přibyla kavárna s luxusní vilou *Marina*. Poblíž vily byly vybudovány prostorné stáje, rozsáhlé objekty pro kočáry, hostince s ubytováním pro kočí, horské vůdce a služebnictvo [Szepesi hirnök-Zipser Bote 1902].

Szentiványi byl zdatný podnikatel. V okolí Štrbského plesa začal stavět své vlastní luxusní vily. Z české strany byl zájem zejména od Ferdinanda Zdeňka Lobkovice a Oktaviána Zdenka Kinského, který měl v plánu mimo jiné postavit stáje pro své koně. Právě Kinský byl stálým hostem v Szentiványiho vile. Hrabě byl také vizionářem [Szepesi hirnök-Zipser Bote 1902 (12)]. Nezaměřoval se jen na bohatou uherskou šlechtu, z níž se rekrutovala většina hostů, ale inicioval zvláštní „výletní vlaky“ z Vídně, které po KBD začaly jezdit od roku 1884. Výletní vlaky přijížděly do Tater také ze Slezska. Moravská šlechta dávala přednost vlakové dopravě, protože silniční propojení Slovenska s českými zeměmi bylo na špatné úrovni ještě na začátku 20. století [Đurčo 2020: 51–59]. Szentiványi v roce 1873 vstoupil, jako jeden ze zakládajících členů, do Uherského karpatského turistického spolku (Magyarországi Kárpát-egyesület). V letech 1878–1879 mu dokonce předsedal. Právě spolek začal přijímat členy ze středních vrstev, především z řad advokátů, lékařů, kněží, učitelů a podnikatelů. Dohodl se na speciálních slevách pro členy různých turistických spolků v celé monarchii s tím, že tyto slevy byly poskytovány na KBD [Šimko a kol. 2022: 46]. I tato iniciativa přispěla ke zvýšení návštěvnosti Vysokých Tater. Do konce 19. století měl Szentiványi na Štrbském plese 15 budov se 72 luxusními pokoji a 140 lůžky standardní kategorie, kde byla společná sociální zařízení. Začátkem roku 1900 se hrabě Szentiványi ocitá v insolventci a do hry vstupuje další silný hráč, který má zájem o koupi celého komplexu. Je jím pruský magnát Christian Kraft Hohenlohe-Ohringen [Kollárová – Janigová 2008: 62].

Už této době (od roku 1879) měl v Tatranské Javorině³ 15 tisíc hektarů lesního majetku a dřevěný lovecký zámček. V roce 1897 rozšířil svůj majetek o Vyšné Hágy a část Mengusovské doliny. Proti prodeji aktivně vystoupil uherský ministr zemědělství Ignác Darányi s argumentací, že prodej cizímu státnímu příslušníkovy je nepřípustný. Darányi velice rád pobýval i několikrát v roce v Tatrách a byl Szentiványiho častým hostem. Zřejmě to byl

³ Dokonce je tam pochovaný.

důvod jeho přílišné angažovanosti v této obchodní transakci. I když měl Hohenlohe v ruce již písemně potvrzené předkupní právo, byl Szentiványi donucen dohodnout se s uherským státem a prodat mu celý komplex pod cenou [*Szepesi hirnök-Zipser Bote* 1902(11)].

Uherský stát nakonec poskytl celé Štrbské pleso do nájmu *Mezinárodní společnosti lůžkových vozů* (Wagons Lits Company) se sídlem v Bruselu. Součástí smlouvy byl závazek společnosti investovat 16 mil. rakousko-uherských korun do rozvoje cestovního ruchu a další výstavby hotelových objektů. *Mezinárodní společnost lůžkových vozů* následně iniciovala vznik *Uherské hotelové a lázeňské akciové společnosti*, která převzala správu Štrbského Plesa a Tatranské Lomnice. V úmluvě uzavřené na 30 let bylo ujednáno, že společnost postaví na Štrbském plese a v Tatranské Lomnici dva hotely světové úrovně. V tuto chvíli bylo patrné, že dalšímu rozvoji cestovního ruchu ve Vysokých Tatrách nic nebrání. Jenomže opak byl pravdou. Smlouva se záhy ukázala oboustranně nevýhodnou. Dohodou tak v září 1908 zanikla. Investice bruselské společnosti přešly bez náhrady do vlastnictví uherského státu [*Šlampová a kol.* 2004: 17; *Bohuš* 2008: 84–86].

Před kapitálovým vstupem bruselské společnosti do tatranských osad, byla silným hráčem se zájmem v této oblasti *Spišská úvěrní banka v Levoči*. V roce 1881 se stala nájemcem objektů ve Smokovci. Následně přistoupila k vybudování několik vilových objektů (Adria, Petőfi, Hungaria, Bókay, Scepusia). Do konce 19. století přibýlo ve Vysokých Tatrách dalších 11 středisek cestovního ruchu. Jejich zakladateli byli příslušníci již uváděných aristokratických rodin, případně podnikaví jedinci (Starý Smokovec, Štrbské Pleso, Vyšné Hágy, Tatranské Matliare, Nový Smokovec, Dolní Smokovec, Tatranské Mlynčeka, Kežmarské Žlaby, Tatranská Polianka), Spišskosobotská lesní společnost (Studenovodské kúpele) a také uherský stát (Tatranská Lomnica) [*Kollárová – Janigová* 2008: 132–133; *Michelko – Handzuš* 2004: 33].

Prostřednictvím KBD měly Vysoké Tatry spojení s celou rakousko-uherskou monarchií. Přilákat klientelu z různých koutů monarchie však nebylo snadné. Představitelé Spišské úvěrní banky pochopili, že solventní klientelu z monarchie, která trávila dovolenou u moře, nezlákalo jen moře, ale především kvalitní hotelové služby [*Štemberk* 2013: 77–79]. Věděli, že krásná příroda a hory, které Tatry nabízely, nebudou stačit. A výstrahou jim byl též hotel Lomnica v Tatranské Lomnici, který byl otevřený v roce 1893 a byl následujících 12 let nejkomfortněji vybaveným a kapacitně největším hotelem v tatranské oblasti. Lákal bohatou maďarskou, německou a českou klientelu. Hotel se orientoval výhradně na solventní návštěvníky z aristokratických kruhů. Toto zaměření se mu stalo osudným, nedokázal konkurovat luxusnějším hotelům v Alpách a lázních, kterým české i maďarské bohatší vrstvy dávaly přednost. Služby v hotelu Lomnica nedosahovaly úrovně podobných hotelů v Alpách ani lázeňských místech. V letních měsících se hotel otvíral i pro hosty ze středních vrstev. Ani tato strategie nepomohla zastavit úpadek nejen hotelu, ale i cestovního ruchu v regionu na přelomu 19. a 20. století. Spišská úvěrní banka vlastníci majetek v Tatranské Lomnici (jednalo se převážně o pozemky) jej prodala bruselské společnosti za 400 tisíc korun. Přidala vlastní kapitál v hodnotě 500 tisíc korun a udělala jedinou velkou investici a tou byla výstavba Grandhotelu ve Smokovci. Hotel byl postaven nad očekávání rychle. První výkop byl proveden 7. dubna 1903 a následně už 30. června 1904 vítal první návštěvníky. Otevřel pod názvem Palota szálló (hotel Palace), později však byl název několikrát změněn. Hotel disponoval 120 luxusně vybavenými pokoji. Po jeho otevření se počet návštěvníků v Smokovci zdvojnásobil [*Kollárová – Janigová* 2008: 133–134; *Šlampová a kol.*

2004: 20–21]. Prvním hostem byl saský korunní princ Fridrich August s rodinou. Podle zpráv dobového tisku byl s ubytováním v hotelu velice spokojen. Jeho dětem se líbilo, že se mohly neformálně pohybovat po hotelu a nemusely dbát na přísnou dvorní etiketu. Návštěva saského korunního prince přinesla hotelu první úspěšnou reklamu. Pro Grandhotel byla přínosná i propagace v renomovaném časopise Leipziger Illustrierte Zeitung v květnu 1905, v čísle speciálně zaměřeném na Vysoké Tatry. To způsobilo, že kapacita hotelu byla v nadcházející sezoně plně obsazena, hlavně klientelou přijíždějící z monarchie. Hotel se stal středobodem tatranského cestovního ruchu a luxusní doménou zábav, her a odpočinku movité klientely [Kollárová – Janigová 2008: 133–134; Šlampová a kol. 2004: 20–21].

Největší „nával“ prominentních hostů hotel, ale také Vysoké Tatry, zaznamenaly v červnu 1909. Princ Albert Vilém Jindřich Pruský (1862–1929) bratr německého císaře Viléma II, nadšený automobilista založil v roce 1907 jednu z nejznámějších automobilových vytrvalostních soutěží na starém kontinentu, která se nazývala Cena prince Jindřicha (Prinz-Heinrich-Fahrt). Hned druhý ročník závodu konaný v roce 1909 zavítal do Uher a významně přispěl k propagaci Vysokých Tater. Mezi etapovými městy figurovala mimo jiné Vratislav (Breslau), Tatranská Lomnice, Budapešť, Vídeň, Salcburk a Mnichov. Tím, že trasa vedla i přes tehdejší Uhry a závodu se zúčastnila řada zdejších majitelů automobilů, byla akce hojně akcentovaná dobovým tiskem. Velkou zásluhu na zapojení uherského území do itineráře závodu měl hrabě Sándor Andrássy (1863–1946), který se soutěže také osobně zúčastnil. Z dalších aristokratů startovali např. hrabě von Lüttichau z Ober Prausnitz, svobodný pán von Durant z Langendorfu ve Slezsku, Felix Georg von Gutmannsthal-Benvenuti z Celovce (Klagenfurtu), hrabě Boos-Waldeck z Raabu, hrabě Nikolaus Bánffy z Kolozsváru. Z českých aristokratů se závodů účastnil hrabě Alexander „Saša“ Joseph Kolowrat-Krakowský (1886–1927) [Horejš – Křížek 2015: 111]. Závodníci přijeli 11. června do Tatranské Lomnice a Starého Smokovce. Smokovec příjezd 80 automobilů ještě nezažil a ani na to nebyl připraven. Jako provizorní parkoviště posloužilo místní kluziště. Dvě stě účastníků závodu a 80 řidičů bylo ubytováno v Grandhotelu ve Starém Smokovci a v dalších ubytovacích zařízeních. Následující den celá výprava odcestovala směrem na jih přes Gemer do Budapešti [Jančura 2017: 92–93; Šlampová a kol. 2004: 35–36]. Příliv movité klientely podmínil ve Smokovci rozvoj služeb, vznikl tu poštovní úřad, různé obchody, lékárna, první holičství a kadeřnictví, krejčovská a obuvnická dílna i fotoateliér.

Období na přelomu 19. až 20. století bylo plné nejistoty. Vlna ekonomických krizí v Uhrách (hlavně Velká hospodářská krize v letech 1873–1896) a narůstající napětí v Evropě negativně ovlivnily cestovní ruch a přinesly odliv bohaté klientely. Na druhou stranu se aktivizovaly různé turistické spolky sdružující příslušníky středních a nižších středních vrstev. Masověji se turismus začal rozvíjet až po vzniku ČSR [Štemberk 2009].

Před rokem 1918 ideje cestovního ruchu a turistiky rozšiřovali na území Slovenska především Němci a Maďaři. Zakládali tu své turistické spolky a organizovali výlety do Nízkých a Vysokých Tater. Již před vznikem ČSR do Tater přicházelo nemnoho českých turistů, a to i z řad středních vrstev. Často si však stěžovali na neochotný personál v tatranských hotelech a chatách, pokud zákazník prohodil slovensky nebo česky.⁴

⁴ SNA, fond PR I. BA, kart. 805, Nešikovne povznesenie cudzineckého ruchu.

Meziválečné období

Vznik ČSR odstartoval zájem Čechů o poznávání Slovenska. Krátce po vzniku společného státu lákalo Slovensko české dobrodruhy. V noci ze 14. na 15. prosince 1918 přijel ze Žiliny do prostoru popradské stanice obrněný vlak plný vojáků. Vojáky stále se jenom formující československé armády čekal na stanici Adolf Janouš, český sládek popradského pivovaru, který věcnými argumenty přesvědčil starostu města Kolomana Förstera, tvrdého zastávce přináležitosti Slovenska k Uhrám, že se poměry definitivně změnily a jako představiteli města mu přísluší vítat osvobozovací misi, i když přichází pod hlavními kanóny a kulometů. Touto vojenskou misí byla dopravní brána do Tater otevřena. Za obrněným vlakem přijel další vlak s vojáky a techniky. Nacházeli se v něm i lidi, kteří na místo pušek měli lyže. „Aby nezůstalo jen při návrhu, vyjel o Vánocích navrhovatel s malou společností na Slovensko, aby zhlédl tamější lyžařský terén. Cesta po obsazení Popradu vedla jej do Vysokých Tater.“ Již na listopadových zasedáních Českého Skiklubu a Klubu českých turistů funkcionáři obou organizací věnujících se turistice, velice hlasitě hovořili o potřebě rozšířit svou činnost na Slovensko. Klub českých turistů dokonce na zasedání konaném dne 13. listopadu 1918 přijal nový název Klub československých turistů (KČST) [Argalács 2015: 36].

Přijet na přelomu let 1918 a 1919 na Slovensko jako turista chtělo řádnou dávku odvahy. Již 20. listopadu 1918 přijeli do Starého Smokovce tři čeští lyžaři. Našli tu velice nehostinné a nepřátelské prostředí německo-maďarských majitelů a personálu. Bylo to jenom pět dní od příchodu československých vojsk pod Tatry. Dva z trojice odvážlivců, kteří tehdy přišli do Smokovce, byli Julie a Alois Chytilovy⁵. Třetím byl desátník Jiří Dvořák, kterého vyslalo Ministerstvo národní obrany, aby na podnět Českého Skiklubu vyhledal vhodné terény pro realizaci lyžařského výcviku vojáků. Tam celkem rozhořčení zjistili, že o hosty, kteří neovládali maďarštinu, není v hotelích zájem, což jim bylo dáno patřičné najevo. Chytilovy tato negativní zkušenost neodradila a společně se dvěma přáteli strávili na Štrbském Plese Silvestra. Šlo o tzv. barterovou turistiku. Ubytovali se v lesnickém srubu, protože jiné ubytování nedostali, káceli stromy, odhrnovali sněh a za to dostali střechu nad hlavou a něco k snědku z myslivcovy slaniny a klobásek. Tato průzkumná mise přinesla zakrátko své ovoce. V únoru 1919 přijela 12členná skupina lyžařů z Prahy, kteří svůj pobyt charakterizovali takto: „Maďaři chystali se letos zahájit prvou svou zimní sezonu na Štrbském Plesu. Řízením osudu zahajujeme místo nich první československou sezonu my.“⁶ Aloise Chytila, pražského vydavatele, Vysoké Tatry uchvátili. Ne jenom tak, že se nad jejich krásou nadšeně rozplýval, ale především jim chtěl pomoci. Předestřel je české veřejnosti, která doposud byla turisticky zaměřena na Alpy a především Julské Alpy [Štemberk 2010: 205–231]. Pravidelně publikoval články o Tatrách v *Časopise Turistů* vydávaném KČST. Na pražské Národní třídě v prostorách pojišťovny otevřel v květnu 1919 výstavu obrazu akademických malířů Bubeníčka, Jelínka, Feikla na téma Vysoké Tatry, která měla v české veřejnosti velký ohlas. Všichni vystavovatelé své obrazy malovali během svých návštěv Tater. Celá výstava se nesla v ovzduší, které přímo vyzývalo k návštěvě hor. Výstava nešla

⁵ Nikdo jiný se v meziválečném období nevěnoval tolik propagaci Vysokých Tater a slovenských lázeňských měst v západní části republiky tak jako pražský vydavatel Alois Chytil (1877–1949).

⁶ Aloise Chytila ještě po letech jako vydavatele periodika *Z Tater našich hor a lázní* téměř v každém čísle rozčulovala jakákoli viditelná stopa uherské minulosti Tater.

pozornosti prezidenta T. G. Masaryka, který další propagační aktivity podpořil nemalou finanční částkou. Chytil byl totiž jedním z iniciátorů vzniku *Pracovního sboru sportovního a turistického*, který měl rozvíjet aktivity hlavně v Tatrách. Do popředí přitom dával výstavbu chat a zřizování turistických stezek [Argalács 2015: 36].

Mimořádným Chytilovým počinem bylo první vydání *Chytilova průvodce po Vysokých Tatrách* v roce 1919, který do roku 1934 vyšel v sedmi přepracovaných vydáních. Šlo o nejkompaktnější zdroj informací pro návštěvníka Tater. Vedle podrobných popisů jednotlivých turistických tras, návštěvník dostal informace o dopravě, ubytování, lékařské péči, ale také o flóře a fauně Tater. Zajímavý je také fakt, že v každém vydání průvodce upozorňoval na to, aby český turista nepodceňoval túry ve Vysokých Tatrách a přirovnával je svou náročností k Alpám se všemi vysokohorskými riziky. Krajany upozorňoval, aby si v žádném případě Tatry nezaměňovali např. s Krkonošemi: „Při podnikání túr nutno upozorniti na velký rozdíl mezi Tatrami a Krkonoši. Kdežto zde postaráno jest dostatečně o výborně řízené horské hotely (boudy), je nutno v Tatrách dlouhé hodiny projíti, než se člověk dostane do bezpečí. Zastihne-li za takové situace turisty sněhová bouře, může je od zlých následků ochrániti jen dokonalá výstroj každého účastníka“ [Chytil 1921: 26]. Vedle průvodce se hned v prvním roce existence státu objevila na trhu mapa Vysokých Tater v měřítku 1 : 75000, u které Chytil zdůraznil, že je „první s pouze českým a slovenským názvoslovím“. Tato mapa s drobnými korekturami vyšla ještě ve třech dalších vydáních [Argalács 2015: 38; Chytil 1921: 26; Chytil 1934].

V první polovině 20. let se do Tater dostávalo velké množství českých turistů také zásluhou akce Chytilových prázdninových vlaků. Zorganizoval velké skupiny zájemců, kterým zabezpečil místo v pravidelném rychlíku se slevou a na zubačce (Tatradráze). Stovky turistů a lyžařů z českých zemí v zimě díky tomu objevovaly Vysoké Tatry, a přitom i poznávaly Slovensko jako zemi dosud neznámou [Argalács 2015: 39].

Pro své publikace, mapy, pohlednice, fotografie, obrazové kolekce, skládačky a další materiál o Tatrách otevřel prodejny na Štrbském Plese a v Tatranské Lomnici. Obrazový materiál sbíral neúnavně v každém ročním období. Ve velkém sále Lucerny v Praze se 10. října 1925 uskutečnila Chytilova přednáška o Vysokých Tatrách, ze které vzešel impuls k vydávání časopisu *Z Tater našich hor a lázní*, s redakcí na pražském Smíchově. Šlo o výborný počín tehdejší doby a velkou reklamu turistických destinací na Slovensku [Argalács 2015: 39].

Největší překážkou při rozvoji cestovního ruchu ve 20. letech byly nekvalitní a předražené hostinské a hotelové služby. Ubytování v hotelech na Slovensku bylo až o polovinu dražší než v českých zemích. Stejně strava byla o třetinu dražší. Dobově byli za viníky označováni židovští hostinští a hoteliéři, kterých byla na Slovensku většina. Překážkou byly i nesmyslné mýtní poplatky pro turisty, kteří na Slovensko přijížděli v automobilech. Mýto bylo vybíráno na mostech i při vjezdu do center měst? [Štemberk 2009: 98–99].

Jako turisté přicházeli na Slovensko i čeští vědci. V roce 1919 se uskutečnila vládní vědecká výprava, které se zúčastnil předseda *Československého cizineckého úřadu* botanik Karel Domin, pozdější rektor Univerzity Karlovy. Navštívil oblast Belianských Tater, kde s ohledem na značné ohrožení přírody navrhl zřízení přírodní rezervace. V roce 1920 ministerstvo školství a národní osvěty na jeho podnět vyslalo zoologa a milovníka Tater

⁷ SNA, fond Hospodarský úrad pre Slovensko, kart. 147, Ceny služieb 1925.

Jiřího Jandu a Emila Bayera prozkoumat Vysoké a Belianské Tatry. Oba se shodli, že území Tater musí být vyhlášeno národní ptací rezervací, a také se musí dbát na přísnou ochranu kamzíků. Právě jejich iniciativy spustily lavinu zájmu o ochranu přírody a snahu o založení národního parku, který vznikl až po druhé světové válce v roce 1949. Jakákoliv ochrana přírody se setkávala se značným odporem domácího obyvatelstva, kterým by znemožňovala lov zvěře a sběr lesních plodin. V čase velké hospodářské krize první poloviny 30. let to bylo nemyslitelné, bylo nutné počkat na příznivější časy [Ambróz – Greschová 2018: 18–26; Maximovič 1933].

O rozvoj cestovního ruchu se snažil i senátor za Slovenskou národní a rolnickou stranu Kornel Stodola a bankéř a podnikatel Vladimír Makovický. Z jejich iniciativy vznikl v lednu 1921 *Slovenský sváz pre povznesenie návštevy cudzincov na Slovensku*. Jeho cílem byla podpora cestovního ruchu, zvláště příjezdového na území Slovenska. V této souvislosti se zaměřil na propagaci, ochranu přírodních a kulturních památek, sledoval kvalitu ubytovacích a stravovacích zařízení, usiloval o vylepšení dopravního spojení do turisticky atraktivních oblastí, odstraňoval a zjednodušoval administrativní požadavky. Jeho důležitou agendou bylo i přilákání turistů z českých zemí. Od roku 1927 Sváz zastupoval a prosazoval zájmy cestovního ruchu na Slovensku v rámci *Ústředí zemských cizineckých svazů* v Praze (od roku 1929 Československé ústředí cizineckého ruchu). I jeho přičiněním ve 20. letech přišlo na Slovensko velké množství českých návštěvníků, z nichž mnozí se rádi každoročně vraceli. Vzestupný trend příjezdů českých hostů byl zpomalen nástupem hospodářské krize [Štemberk 2009: 98–99; Piteková 1999: 19, 23].

Dopad hospodářské krize na cestovní ruch

Úbytek hostů z českých zemí v některých vyhledávaných lokalitách pocítovala slovenská střediska cestovního ruchu hlavně v období let 1930–1934, když naplno propukla hospodářská krize. Oproti českým zemím nebyl hlavně v lázeňských rezortech ten pokles tak dramatický. Pokud Mariánské Lázně, Karlovy Vary či Františkovy Lázně vykazovaly až 60 % pokles zahraničních návštěvníků, tak v Piešťanech, Trenčianských Teplicích či Vysokých Tatrách úbytek činil necelých 10 %. Českou klientelu nahradila tzv. orientálně-exotická. Na Slovensko začali na dlouhodobější pobyty přijíždět bohatí arabští šejkové, solventní klientela z Indie, Japonska, Číny, Turecka, Persie a z jihoamerických států.⁸ Zájem o hosty z českých zemí nadále přetrvával. Svědčila o tom rozsáhlá agitační kampaň na podporu cestovního ruchu na Slovensku realizující se v převážné míře v západní části republiky. Na jaře 1932 se spustila akce s názvem: *Poznaj najprv svoju vlasť, navštívte Slovensko o prázdninách*. Po celé Praze byly na více než tisícovce míst vyvěšeny plakáty, které propagovaly Slovensko jako cíl tuzemských dovolených. Neprospávalo to jen Slovensku, ale i platební bilanci státu, který tím v době ekonomické krize nepřicházel o devize vynakládané na zahraniční pobyty. V periodickém tisku se opakovalo několik hesel, nejznámější bylo: „Toho roku nepůjdeme do cudzozemska svoje peniaze troviť, ani do Paríža, ale na Slovensko!“⁹ [Ludová politika 1932(46): 3]. V českých novinách (Národní politika, Venkov,

⁸ SNA, fond PR. I. BA, kart. 584, Výkazy kúpeľných miest o návštevnosti 1930–36.

⁹ SNA, OPK BB, k. 708, Cestovný ruch spravodaj 1939.

Národní listy, České slovo) se v tomto období rozběhla propagační kampaň na podporu cestovního ruchu na Slovensku:

Naše republika skýtá každému možnost, aby během dovolené a prázdnin našel v ní vhodné místo, kde by se pobavil, osvěžil, načerpal nových dojmů a zkušeností. Vedle nesčetných krásných letovisek česko-moravských nevyčerpatelnou studnici krás a dojmů je zejména S l o v e n s k o. Které velehory předčí svým kouzlem a krásami nebetyčné Tatry? Demänovské jaskyně jsou jedinečné na celém světě. Píšťany, vyhledávané hosty nejen z celé Evropy, ale i ze zámorí, vracejí tisícům ztracené zdraví. A co perla Slovenska, Trenčianské Teplice? Letoviska a lázně tatranské, Smokovec, klenot tatranských hor Štrbské Pleso? Jsou tu ovšem i menší lázně a letoviska plné půvabu a léčivých pramenů, příjemnosti i pro skromnějšími prostředky vládnoucí. Koho by nepřivábil veletok dunajský, slovenská města – Bratislava, Trenčín, B. Bystrica, Turč. Sv. Martin, Košice, kde mluví k vám minulost i přítomnost tak dojmavými slovy! Slovenský venkov, plný krás, bohatství, zevnějšku i duše lidu, který se jmenuje a je vaším bratrem! Návštěva naší domoviny a Slovenska znamená velký čin pro republiku a stát. Poznávejme se vzájemně, obyvatele jednotlivých zemi a krajin republiky, sblížíme se a přispějeme k utužení československé vzájemnosti a k vzájemnému hospodářskému posílení. [*Národní politika* 1932 (112): 1]

Část nejbohatší české podnikatelské sféry tyto reklamy a nabádání k trávení dovolených v tuzemsku nepřijala s pochopením. Většina politiků rozhodnutí tzv. vlastenecké buržoazie rekreovat se na francouzské riviére, v Benátkách či Alpách nazvala sobeckou touhou po cizině. Paradoxně v českých zemích byla za vzor dáována německá menšina, která v tomto ohledu byla daleko zdrženlivější a ráda cestovala do méně známých míst v republice a dobová kritika používala v tomto směru absurdní argumentaci „na Riviére se mluví česky a v pražské Stromovce německy“.¹⁰ V květnu 1932 vydalo 26 osobností kultury a politiky výzvu k obyvatelstvu, aby své dovolené trávili v tuzemsku. Pod výzvou byl podepsán např. primátor Prahy Karel Baxa, starosta Bratislavy Vladimír Krno a politici Ferdinand Benda, Josef Dolanský, Milan Hodža, Ivan Markovič, Milan Ivanka, Vavro Šrobár, Jozef Tiso. Ve výzvě bylo konstatováno:

Hospodářská krize přetěžce doléhá na všechny vrstvy obyvatelstva i kraje naší republiky. Je povinností všech abychom pomáhali zmírniti její důsledky. ... Dnes tisíce občanů se rozhodují, kam půjdou na prázdniny a dovolenou. Je řídit se přitom heslem: „Poznej nejprv svoji vlast“. Omezení vývozu peněz zavedly již všechny okolní státy. Naše republika skýtá každému možnost a vhodné místo k osvěžení. Vedle českých míst s krásnými partiemi v oblastech smíšených je nevyčerpatelnou studnicí krás zvláště Slovensko: Vysoké Tatry, jedinečné Demänovské jaskyně, řada světových státních i soukromých lázní i půvabných levnějších míst, slovenský rázovitý venkov s upřímnou duší dobrého lidu. Češi, Slováci a bratři Podkarpatorusové, poznávejme se vzájemně, sblížíme se, posilujeme se! Počátkem července zavítá zvláště mnoho návštěvníků z celé republiky i ze zahraničí do hlavního města Prahy [na sokolský slet; pozn. aut]. Nuže nechť Praha a široká veřejnost navštíví zase náš venkov a Slovensko. Venkov městům města venkovu, všude Čechoslováci Čechoslovákům, Místo do ciziny jen po republice a především též na Slovensko. [*Národní politika* 1932 (124): 1]

I přes dozívající hospodářskou krizi Klub československých turistů začal od května 1934 organizovat skupinové zájezdy z Prahy do Bratislavy a na střední Slovensko. Na Slovensko byly s českými turisty vypravovány zvláštní výletní vlaky. Jeden z návštěvníků

¹⁰ SNA, OPK BB, k. 708, Letos o prázdninách doma v republice.

popsal pobyt takto: „Zájezd byl stanovený na dny, kdy jaro otvírá se na Slovensku v nejkrásnějším půvabu, kdy modrý Dunaj svádí již do svých vln první koupající, kdy výlet lodí z Bratislavy na Děvín je dostaveníčkem všeho mladého světa a šťastných milenců, kdy nefalšované slovenské víno pije se již pod víchem na volném vzduchu a chutná neodolatelně.“¹¹

V roce 1938 turistickou návštěvnost ovlivňovalo domácí politické dění, ale vyhlídky byly optimistické. Do jisté míry vycházely z úspěšných předcházejících sezón po roce 1935, kdy příliv českých návštěvníků setrvale stoupal. Optimismus nezkalila ani Vídeňská arbitráž v listopadu 1938, naopak byla z pohledu cestovního ruchu vykládána spíše jako pozitivum. Očekávalo se, že těžce zkoušenou republiku, samozřejmě včetně Slovenska, navštíví turisté ze západní Evropy. Předpokládalo se také, že do (bývalého) Rakouska a do Maďarska vycestuje mnohem méně Čechoslováků, kteří budou raději trávit dovolenou doma. Rostoucí politická nestabilita rozvířila bezpečnostní obavy, jejichž následkem byl úbytek turistů ze zahraničí. Olej do ohně přilivaly i autoritativní tendence na Slovensku s ostrým vymezováním se proti Čechům, které přispívaly k postupnému poklesu návštěvnosti lázeňských míst, a hlavně Vysokých Tater [Štemberk 2009: 26].

Slovenská autonomní vláda připravila na počátek roku 1939 akci pro zahraniční návštěvníky *8 dní na Slovensku*, zaměřenou na nejzajímavější kulturní a přírodní krásy Slovenska. Výhodou byly slevy na ubytování, stravu i dopravu. Od března 1939 se do této akce mohli zapojit také turisté z českých zemí. Speciálně pro českou klientelu, které od podzimu 1938 rapidně ubylo, byla určena akce „*Štyri české týždne vo Vysokých Tatrách*“. Šlo o několik vlakových zájezdů realizovaných v období od 25. února do 26. března 1939. V druhém týdnu přicestovalo do Vysokých Tater na 60 českých turistů. Ve složitě době silného napětí mezi Slováky a Čechy se hovořilo v dobovém hodnocení o úspěchu¹² [Jakubec – Štemberk 2018: 234–235].

Předseda Klubu slovenských turistov a lyžiarov Andrej Pitoňak zkonstatoval: „Styk s cudzincami a turistami dvíha kultúrnu úroveň nášho ľudu. Pokiaľ ide o návštevy Čechov na Slovensku tieto priaznivým spôsobom prispievajú k stálemu a tak žiaducemu vzájomnému zblížovaniu. Na cudzincov a turistov preto nemôžno sa dívať ako na podivínskych vydieračov, ale ako na našich chlebobáčov.“¹³

Závěr

Ve druhé polovině 19. století začalo nemnoho osvěcených šlechticů budovat v tatranských osadách první centra cestovního ruchu. Čeští návštěvníci v malých skupinkách, anebo individuálně navštěvovali turistické lokality, a to hlavně Vysoké Tatry, ještě před rokem 1918. Jednalo se především o osoby z aristokratických kruhů. Poměrně svižně se cestovní ruch začal na Slovensku rozvíjet v nové republice. Od 20. let i zásluhou několik zanícených jednotlivců (především Aloise Chatila). Rozvoji turismu napomohl vznik Košicko-Bohumínské dráhy. Impulsy k návštěvě domácích turistických lokalit vycházely také z nejvyšší

¹¹ SNA, f. OPK-BB, kart. 419, Komitét poznej svojí vlast.

¹² SNA, fond MH, kart. 414, Štyri české týždne vo Vysokých Tatrách.

¹³ SNA, fond OPK BB kart. 500, Elaborát komisie cudzineckej.

politické scény, ktorá mala zájem o československé sblížovanie. Návštevnosť ze západní časti ČSR ve slovenských lázních a Vysokých Tatrách rok od roku stoupala, zpomalila ji až celosvětová hospodářská krize, která na segment cestovního ruchu nejcitelněji dopadla v letech 1932 až 1934. Ještě v tomto období návštěvníci z českých zemí zůstávali věrní slovenským turistickým lokalitám. Značnou roli zde sehrála intenzivní propagační turistická kampaň.

Poděkování

Studie vznikla v rámci projektu APVV-21-0371: Lesk a pád šlachty. Stratégie šľachtickej reprezentácie v dejinách Slovenska. VEGA 2/0065/22: Cestovný ruch na Slovensku v rokoch 1939 až 1945 (Oddych v tieni vojny).

Prameny

Slovenský národný archív Bratislava

fond Policajne riaditeľstvo v Bratislave. I. 1920–1950, kart. 805, Nešíkovne povznesenie cudzineckého ruchu.

fond Policajne riaditeľstvo v Bratislave. I. 1920–1950, kart. 584, Výkazy kúpeľných miest o návštevnosti 1930–36.

fond Hospodársky úrad pre Slovensko, kart. 147, Ceny služieb 1925.

fond Obchodná a priemyselná komora Banská Bystrica, kart. 708, Cestovný ruch spravodaj 1939.

fond Obchodná a priemyselná komora Banská Bystrica, kart. 419, Komitét poznej svojí vlast.

fond Obchodná a priemyselná komora Banská Bystrica, kart. 500, Elaborát komisie cudzineckej.

fond Ministerstvo hospodárstva 1939–1945, kart. 414, Štyri české týždne vo Vysokých Tatrách

Literatura

Akcia poznaj svoju vlasť [1932]. *Ludová politika* 8 (46): 3.

Ambróz, Leonard – Greschová, Eva [2018]. *Vznik Tatranského národného parku*. Bratislava: GeoGrafia.

Argalács, Mikuláš [2015]. Začiatok veľkého českého príbehu. Odvážny a kritický. In. *Česká stopa v Tatrách*. Poprad: Podtatranské noviny, s. 35–41.

Bohuš, Ivan, ml. [2008]. *Premeny tatranských osad*. Tatranská Lomnica: I&B.

Bohuš, Ivan, ml. [2013]. *J.G. Rainer a Vysoké Tatry*. Tatranská Lomnica: I&B.

Československé veřejnosti. Letos na dovolenou a na cesty jen po republice! [1932]. *Národní politika* 1 (124): 3.

Der Csorbaer See [1902]. In. *Szepesi hirnök-Zipser Bote* 40 (11): 3;

Der Winter in der Hohen Tatra [1902]. In. *Szepesi hirnök-Zipser Bote* 40 (12): 4.

Ďurčo, Michal [2020]. *Cesty a diaľnice na Slovensku v medzivojnovom období*. Bratislava: VEDA.

Herr Eduard Blásy [1879]. *Zipser Bote* 17 (24): 4.

Horejš, Miloš – Křížek, Jiří [2015]. *Zámek s vůní benzínu. Automobily a šlechta v českých zemích do roku 1945*. Praha: Mlada fronta.

Chytil, Alois [1921]. *Zimní sporty a zimní turistika ve Vysokých Tatrách. Se stručným vypsáním nejkrásnějších lyžarských výstupů a tur*. Praha: Ministerstvo obchodu.

Chytil, Alois [1934]. *Chytilův průvodce po Vysokých Tatrách*. Praha: knihtiskárna Jos. B. Zápotočný.

Jakubec, Ivan – Štemberk, Jan [2018]. *Cestovní ruch pod dohledem třetí říše*. Praha: Karolinum.

Jančura, Mikuláš [2017]. *Osobný automobilizmus na Slovensku v rokoch 1918–1938*. Košice: UPJŠ.

Kam na dovolenou [1932]. *Národní politika* 1 (112): 1.

Kollárová, Zuzana – Janigová, Ingrid [2008]. *Vysoké Tatry*. Poprad: Popradská tlačiareň.

- Maximovič, Rudolf [1933]. *Ochrana přírodních památek, vzácných, vymírajících druhů zvěře a naše přírodní rezervace*. Praha.
- Michelko, Pavol – Handzuš, Milan [2004]. *Volali ho omnibus*. Poprad: Tlačiareň Kežmarok.
- Sztáray, Mihály, gróf [online]. Magyar életrajzi lexikon [Lexikonok]. Dostupné z: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/sz-77C95/sztaray-mihaly-grof-780B7/> [cit. 24. 6. 2025].
- Šimko, Peter a kol. [2022]. *Košicko-bohumínska železnica. Veľká kniha o ocelovej tepne Slovenska*. Považské múzeum.
- Šlampová, Martina a kol. [2004]. *Malé dejiny veľkého hotela. 100 rokov Grandhotela v Starom Smokovci*. Košice: Východoslovenské tlačiarne.
- Štemberk, Jan [2009]. *Fenomén cestovného ruchu. Možnosti a limity cestovného ruchu v meziválečnom Československu*. Praha: VŠO – NTP Pelhřimov.
- Štemberk, Jan [2010]. První spolek českých alpinistů. Česka podružnica Slovenskega planinskega društva. In: Jure Gašparič – Eduard Kubů – Žarko Lazarević – Jiří Šouša (eds.). *Češi a Slováci v moderní době: politika, společnost, hospodářství, kultura = Sloveni in Čechi v dobi moderne: politika, družba, gospodarstvo, kultura*. Praha: NTP – Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, s. 205–226.
- Štemberk, Jan [2013]. Cestovní ruch a česká společnost na přelomu 19. a 20. století. *Historická sociologie* 5 (1): 75–88.
- Tátrafüred keresztelese [1906b]. In: *Szepesi Lapok* 22 (79): 2–3.
- Tibenský, Ján a kol. [1986]. *Priekopníci vedy a techniky na Slovensku I*. Bratislava: Obzor.
- Sztáray, Mihály [1776]. *Sans-Soucinak, Uj – avagy gond nélkül való helynek leirása*. Lőcse: Podhoránszky.

*Miroslav Sabol (*1974) působí na Oddělení dějin věd a techniky na Historickém ústavu Slovenské akademie věd v Bratislavě. Ve svém výzkumu se primárně zajímá o hospodářské a sociální dějiny Slovenska a Československa, Rakousko-Uherska od druhé poloviny 19. století po současnost.*

*Ludovít Hallon (*1958) působí na Oddělení dějin věd a techniky na Historickém ústavu Slovenské akademie věd v Bratislavě. Ve svém výzkumu se orientuje na hospodářské dějiny, dějiny vědy a techniky na Slovensku a v středoevropském prostoru ve 20. století.*

Role (Státního) židovského muzea v Praze při uchování paměti na šoa v období 1945–1989

BLANKA SOUKUPOVÁ*

The Role of the State Jewish Museum in Prague in Maintaining Memory of the Shoah from 1945–1989

Abstract: The study analyzes the manner in which the State Jewish Museum in Prague maintained memory of the Shoah from 1945–1989 through exhibitions, publications and occasional speeches. It reflects upon the fact that the post-war interpretation of the Jewish fate during the Second Republic and the Protectorate of Bohemia and Moravia had to take into account the socio-political atmosphere of that time. From 1945 to 1948, state authorities did not interfere in the activities of the museum, and therefore this leading institution of the Jewish minority was able to present the Shoah as an unprecedented tragedy of humanity (at the time, the museum primarily presented rescued works created by painters in Terezín). During the fifties, when the state was gripped by anti-Semitism, the prevailing narratives were that this was one of many genocides in human history and that the Jews who were murdered and perished were anti-imperialist warriors who supported socialism. At that time, propaganda also began to emphasize the importance of the Terezín Small Fortress at the expense of the ghetto itself. At the end of the fifties, drawings by children at Terezín were exhibited for the first time. These not only became a forceful reminder and documentation of the Jewish tragedy, but also an export product of the totalitarian state of that time. In the “Golden Sixties”, the interest of mainstream society in the Holocaust grew. That was also when Jewish representatives decided to promote their own commemoration through a memorial in the Pinkas Synagogue. The period of “normalization” with its anti-Israeli propaganda suppressed the Jewish tragedy. But the museum at least made the works of Terezín artists accessible again.

Keywords: The State Jewish Museum in Prague; the Shoah; the Jewish tragedy

DOI: 10.14712/23363525.2025.15

Úvod

Židovské muzeum v Praze, založené v roce 1906 jako třetí středoevropské židovské muzeum [*Pěkný 2001: 133, 704*], patří k předním pamětovým institucím nejen v České republice, ale i v celé Evropě. Tato studie analyzuje způsoby, jakými přibližovalo veřejnosti v poválečném období, „ve stínu komunismu“ [*Heitlingerová 2007*], šoa.

Prezentace šoa v muzeu a přeživší šoa: dvě vzpomínky na úvod

Do Československa jsem se odvážila vrátit teprve na jaře v roce 1968. Byl to pro mne emocionální, nezapomenutelný zážitek, hlavně ten den, kdy jsme s kamarádem Julou navštívili muzeum u Starého židovského hřbitova. V malé místnosti, na bílých holých stěnách visely obrázky, většina

* Doc. PhDr. Blanka Soukupová, CSc., Univerzita Karlova, Fakulta humanitních studií. E-mail: 6446@mail.fhs.cuni.cz

z nich byla nakreslena na útržcích papíru tužkou nebo pastelkami, a nad nimi byl nápis: Tohle je jediné, co zůstalo z 15 000 židovských dětí, které prošly Terezínem... Najednou jsem v těch kresbách uviděla své rodiče, své bratrance a kamarády, tisíce a tisíce těch, kteří zemřeli – a viděla jsem v nich i sebe: ani po mně by víc nezůstalo, kdyby maminka a tatínek nebyli dost prozíraví a neměli dost odvahy poslat mě do Anglie. V tom malém muzeu válečných hrůz jsem konečně našla svou identitu. Uvědomila jsem si, že když jsem za svou minulostí zavřela dveře, zůstalo za nimi i moje vnitřní já, uvědomila jsem si, že nenajdu klid a opravdové štěstí, dokud nepřijmu to, čím jsem: židovka původem, Češka národností a Angličanka z vlastního rozhodnutí,

tak popsala přijetí své komplikované identity po návštěvě expozice kreseb dětí z terezínského koncentračního tábora ve Státním židovském muzeu v Praze v období pražského jara Věra Gissingová (1928 Čelákovice – 2022), pocházející z českožidovské rodiny, jedno z tzv. Wintonových dětí [Gissingová 1992: 185–186]. Z asi 11 000 dětí do osmnácti let [Franková 1993: 84], které prošly Terezínem, jich přitom přežilo ani ne sto.¹ Gissingová však postihla ve své vzpomínce, aniž to bylo jejím bezprostředním záměrem, také sílu zpětného působení paměťové instituce na zainteresované návštěvníky, příslušníky menšiny, pro něž náboženská tradice byla zpravidla již nedůležitá a po druhé světové válce hledali (ať již vědomě nebo nevědomě) novou osu své identity. Helga Weissová (1929 Praha), po válce uznávaná výtvarnice, pak vzpomínala, jak se její dětské obrázky dokumentující terezínskou každodennost vůbec dochovaly: „Před deportací z Terezína (říjen 1944) jsem předala sešity svému strýci Josefu Polákovi, který je společně s mými kresbami zazdil, a tím zachránil“ [Weissová 2012: 10].²

Židovské muzeum v Praze jako pokračovatel protektorátního muzea

Židovské muzeum v Praze, obnovené již 13. května 1945, jedno z odborných muzeí [Frankensteinová 1949: 31–32], zahájilo dokumentaci židovské tragédie již v roce osvo-bození Československa (květen 1945). Svého otevření pro veřejnost se dočkalo rovněž v rekordním čase; v polovině následujícího roku.³ Hlavní projev při poválečném otevření instituce 24. června 1946 přednesl děkan Filozofické fakulty Univerzity Karlovy profesor Jan Rypka (1886 Kroměříž – 1968 Praha), orientalista [Dr. I 1946: 54; Projev 1946: 55]. Ten mimo jiné zdůraznil, že „Praha je pradávným střediskem židů a židovské vzdělanosti, proto se chlubí světoznámými památkami. Věky k nám mluví z židovského hřbitova, ze starých, velebných synagog a jiných vzácností“ [Projev 1946: 55]. Rychlé zprovoznění muzea vycházelo ovšem z toho, že základ nových expozic tvořila práce protektorátního Ústředního židovského muzea, založeného v červnu 1942 [k válečným osudům muzea Pařík – Pavlát – Fišer 1991: 60].⁴ Do této instituce pak proudily předměty ze zrušených

¹ Gissingová uvádí dříve odsouhlasený počet 15 000 [Gissingová 1992: 187], historička Anita Franková (1930 Litomyšl – 2008 Praha) ho ve světle nových výzkumů snižuje.

² Většinu dětských kreseb zachránila učitelka a malířka Friedl Dicker-Brandeis (1898 Vídeň – 1944 Osvětim) [Pěkný 2001: 626–627].

³ Do Židovského muzea v Praze tehdy patřila Klausová synagoga, obřadní budova, kde bylo umístěno Muzeum ghetta, a Starý židovský hřbitov [Veselská 2012: 147].

⁴ „... odborníci uskutečnili musejní plán schválený Němci tak obratným způsobem, že po revoluci bylo snadno odstranit několik nevkusných německých násilností a muzeum mohlo být otevřeno nejširší veřejnosti,“ napsala v roce 1948 Hana Volavková [Volavková 1948: 5]. Historička Magda Veselská ze Židovského muzea v Praze

regionálních českých a moravských židovských náboženských obcí, především pak bohoslužebné předměty dokumentující židovskou náboženskou tradici i vyspělost židovských řemeslníků [Volavková 1966: 33].⁵ Protektorátní výkon židovských muzejníků se však změnil na skrytý protest. Např. výstava židovských zvyků v Klausově synagoze v roce 1943 měla ve skutečnosti podle svých tvůrců dokumentovat vysoce morální rozměr menšinové tradice. Veřejnost ji ovšem spatřit nemohla [Volavková 1966: 130].⁶ Výstava rukopisů a tisku (listopad 1942) ve Vysoké synagoze již svým umístěním v typické pražské budově světského ducha z 16. století a ztvárněním interiéru (umístěním ornamentu ze žeber odkazujících na českou gotiku) pak měla podtrhnout integraci Židů do společenství českých zemí [Volavková 1966: 127, 130]. „... jejich [židovských muzejníků] společným úsilím se muzeum, vyvolané na svět zločinem, proměnilo už za války v muzeum protestu. Byl to nejdříve silný protest každého předmětu, ale stalo se skoro klasickým, když byly předměty uspořádány ve formě výstav, určených nikomu,“ napsala v roce 1966 kunsthistorička Hana Volavková (1904 Jaroměř – 1985 Praha), první poválečná ředitelka Židovského muzea v Praze [Volavková 1966: 89]. Poukázala tak na to, že paměťová instituce potřebuje nejen své tvůrce, ale i své návštěvníky. Jejím úkolem není totiž pouze dokumentovat tradici, ale také s ní seznamovat.

Bilance židovských ztrát po osvobození Československa

V bezprostředně poválečné chvíli však začali, na pozadí návratu do normálního života, studia, hledání zaměstnání,⁷ sepisovat svá svědectví také někteří přeživší.⁸ Pravděpodobně nejznámější bezprostředně dobovou odbornou prací se stala *Židovská tragedie* (1947) českožidovského rabína v Kolíně Richarda Federa (1875 Václavice u Benešova – 1970 Brno). Vlastní první bilance ztrát na lidských životech byla pak otištěna v menšinovém židovském Věstníku v polovině prosince roku 1945. Podle ní přežilo šoa 10 000 Židů podle víry a 5000 podle norimberských zákonů v českých zemích a 20 000, respektive 8000 Židů na Slovensku [U pana presidenta 1945: 26].⁹ Dobové menšinové mínění hodnotilo osud Židů

zdůraznila vysokou profesionalitu pravidel muzejní práce, za protektorátu stanovených Josefem Polákem [Veselská 2012: 122].

⁵ V letech 1942 až 1945 bylo shromážděno 200 000 muzeálních předmětů, 60 000 archiválií, přes 40 000 knih, přes 10 000 obrazů, přes 8000 kovových rituálních předmětů a přes 13 000 kusů textilií [Kleiner 1946: 57].

⁶ „Josef Polák komponoval výstavu tak, aby německý mýtus o svobodě, jenž dovedl ospravedlnit hromadné vraždy, byl postaven před mýtus židů, kde je poprvé a výslovně formulováno přikázání ‚Nezabiješ‘,“ napsala v roce 1966 Hana Volavková [Volavková 1966: 130, viz i 132].

⁷ K hektičnosti poválečné doby srov. Glazar 1996: 327.

⁸ Vznikl reportážní román (František R. Kraus /1903 Praha – 1967 Praha/), memoáry (Anna Auředníčková /1873 Praha – 1957 Praha/), dokumentární beletrie (Irma Semecká, Mirko Tůma /1921 Praha – 1989 New Jersey/), dobové odborné práce (Richard Feder, Ota Kraus /1909 Klášterní Skalice – 2001 Praha/ a Erich Schön – Kulka /1911 Vsetín – 1995 Jeruzalém/). Viz Kraus 1945; Auředníčková 1945; Semecká 1946; Tůma 1946; Feder 1947; Kraus – Schön 1946; 1947. Jak zdůraznil i Tomáš Pěkný, po válce nebylo vydávání těchto děl omezovalo [Pěkný 2001: 581].

⁹ Publicista a nakladatelský redaktor Tomáš Pěkný dospěl k číslu kolem 40 000 (včetně emigrantů) přeživších a 80 000 zahynulých Židů z českých zemí [Pěkný 2001: 143]. Historička Eva Schmidtová-Hartmannová (dnes Hahnová) uvádí 40 111 přeživších (z toho ovšem 26 111 v zahraničí). Dále přidává údaj o 2803 nedeportovaných osobách [Schmidtová-Hartmannová 2001: 95, 104]. Podrobně k údajům v dalších pramenech a v odborné literatuře Soukupová 2016: 24. Většina předválečných židovských náboženských obcí prakticky zanikla a v následujících třech letech se byla nucena navíc vyrovnat s vystěhovalectvím, jež tehdy směřovalo především

za války jako židovskou tragédií, nesrovnatelnou s válečným utrpením ostatních skupin a komunit. Takto o šoa uvažoval např. ing. Arnošt Frischer (1887 Heřmanův Městec – 1954 Londýn), od září 1945 předseda Svazu židovských náboženských obcí v historických zemích, i hebraista, judaista a klasický filolog Otto Muneles (1894 Praha – 1967 Praha) [Soukupová 2016: 16–17, 19]. Někteří pak odmítali i srovnání se všemi genocidami, jež lidstvo zažilo (např. Richard Feder [Soukupová 2016: 21–22]). Současně se však paralelně a kontinuálně připomínal, ve stínu poválečných pogromů, aktivní podíl Židů v boji s nacismem [Soukupová 2016: 69–70, 70–71]. I v postupně se názorově rozestupující židovské komunitě panovala shoda na tom, že padlí a zavraždění Židé mají dostat své památníky [Svobodné 1947: 55]. Volání po prostorovém ukotvení paměti na šoa bylo tedy velmi silné.

Židovské muzeum v Praze a první terezínské výstavy

Jedním z prvních počínů Židovského muzea v Praze, jehož zachování po válce nebylo samozřejmostí [Veselská 2012: 124, 126–127, 130–132], byla výstava terezínského malíře Oty Ungára/Otty Ungara (1901 Brno – 25. července 1945 Blankenheim u Výmaru) od 15. října do 10. listopadu 1946 v Síni Židovského muzea v Praze v Josefské ulici 5 [Terezínské 1946: 109; Novinky 1946: 98], jíž předcházela výstava dalšího malíře terezínského ghetta Bedřicha Fritty (1906 Višňová u Frýdlantu – 1944 Osvětim) v Síni Mánesa již v listopadu 1945 [Výstavní 1945]. Na ukryté Ungarovy obrazy v Terezíně měla upozornit Židovská náboženská obec v Praze. 54 kvašových obrazů, jež se stalo základem posmrtné malířovy výstavy, bylo objeveno na dvou zakopaných kotoučích papíru 14. června 1946. Na vernisáži Hana Volavková

vzpomněla zesnulého malíře, na kterého v ghettu působila především krása okolní krajiny a jenž svým uměním zvětčil nejednu dobře vyzdobenou scénu v táboře, prodchnuv ji svou láskou a soucitem k umučeným spolutrpiteľům. Vzpomněla tragiky Ungarovy smrti, jenž přežil utrpení v ghettu, v jeho Malé pevnosti, v Osvětimi a Buchenwaldě, zahynul po osvobození následky prožitých útrap a přímého mučení. [Terezínské ghetto 1946: 109]

Zhruba o půl roku později po výstavě Ungarových děl představilo muzeum obrazy MUDr. Karla Fleischmanna (1897 Klatovy – 1944 Osvětim) z Českých Budějovic¹⁰ [Posmrtná 1947: 95].¹¹ Cílem těchto posmrtných výstav bylo udržovat vzpomínku na terezínský koncentrační tábor, jež se údajně podle židovské reprezentace vytrácela již několik měsíců po druhé světové válce [Posmrtná 1947: 95]. V roce 1947 pak vznikl Památník Terezín [Pěkný 2001: 144].¹²

V případě Fritty byla oceňována především autentičnost zachycení Terezína, dokonalost kompozice a schopnost zachytit kontrast ghetta: na jedné straně přeplněné město

do Palestiny [Soukupová 2016: 26–29]. V letech 1945–1950 se z Československa vystěhovalo asi 25 000 Židů [Pěkný 2001: 143].

¹⁰ Terezínským koncentračním táborem prošlo cca 141 000 vězňů. 34 000 lidí zde zemřelo, 88 000 bylo převezeno do vyhlazovacích táborů [Pěkný 2001: 143]. Menšinová statistika z roku 1946 uváděla od 24. listopadu 1941 do poloviny května 1945 33 460 zemřelých [EK 1946: 21].

¹¹ Zatímco Hana Volavková chtěla zakoupit celý soubor jeho děl, inženýr Arnošt Frischer byl pro omezený nákup [Veselská 2012: 147].

¹² Po svém zestátnění zahájilo Židovské muzeum v Praze práci na památníku židovského utrpení v Terezíně, z něhož se z rozhodnutí vládních orgánů stal protifašistický památník [Veselská 2012: 165–166].

a na straně druhé opuštěnost tamějších vězňů [Panochová 2006: *nepag.*]. U Fleischmanna, jenž působil jako zástupce terezínského vrchního lékaře, byla vyzdvižována jeho vysoká etika a náměty jeho obrazů (pravdivé ztvárňování každodennosti nejzranitelnějších vězňů: starých lidí a dětí) [Housková 1998: 10, 89, 92]. Mimořádně bylo hodnoceno také to, že jeho dílo přinášelo naději do budoucna: „Hrobka Terezína byla i za nejhoršího stavu Fleischmannovi ještě ‚hrobkou lidských možností‘. Snad také nadějí, neboť jeho obrazy se dotýkají víry i tam, kde jde o výjevy nejchmurnější... Kresby Karla Fleischmanna nejsou dokumentem, památkou na dny zlořečené, jsou jejich překonáním tvůrčí rukou“ [Gottlieb 1947: *nepag.*; *Protifašistická tvorba* 1947]. Sám autor chápal své terezínské umělecké dílo ovšem jako svědectví, které je nutné předávat dále [Housková 1998: 95], a jako osu menší nové paměti.¹³ Část terezínských kreseb se podařilo vynést z koncentračního tábora ještě během války, část jich zůstala ukryta přímo v Terezíně [Pěkný 2001: 626].¹⁴

Židovské muzeum v Praze a šoa v padesátých letech, v období státního antisemitismu

Po únorovém převratu (1948) došel redakci Věstníku Židovské obce náboženské v Praze dopis od německy píšícího komunistického spisovatele a československého diplomata židovského původu Louise Fünberga (1909 Jihlava – 1957 Výmar), který odmítl, že by Židovské muzeum v Praze mělo plnit úlohu umělecko-historického muzea. Podle něj

musí židům i nežidům předvádět před oči hroznou židovskou tragedii za Hitlera a fašismu a opravdu ji věčně připomínat. Musí však i podat svědectví o hrdinném židovském odboji proti nacismu a fašismu. Musí ukázat posici židům tam, kde žijí jako svobodní a rovnoprávní občané svých zemí: v socialistickém Sovětském svazu a v nových lidových demokraciích. [Židovské muzeum 1948: 250]

Od této chvíle se skutečně židovská tragédie začala interpretovat jako zápas s nacismem a fašismem, za socialistické zřízení. V roce 1950,¹⁵ kdy byla židovská veřejnost konfrontována s tím, že začaly vycházet memoáry někdejších nacistických prominentů, bylo zahájeno v muzeu, jenž muselo v době vzepjatého státního antisemitismu lavírovat „mezi připomínáním a potlačováním toho židovského v jeho obsahu“ [Veselská 2012: 163], restaurování Pinkasovy synagogy [Volavková 1966: 249]. Ta se následně během jednoho desetiletí stala nejvýznamnějším pražským a jedním z nejvýznamnějších světových památníků šoa. „V tom plesnivém pomníčku, bez zlata, bez bronzů a bez mramoru jen z tmavých nápisů na bílé chladné půdě je až syrovo... Co jméno to potupná smrt, zbavená vznešenosti a hrdinství,“ dočteme se v knize Hany Volavkové z roku 1966 [Volavková 1966: 225]. Tato interpretace ovšem odpovídala již poúnorovému oficiálnímu výkladu židovské katastrofy, která údajně začala v Mnichově. Podíl na ni měli mít i židovští kapitalisté a intelektuálové, kteří spolupracovali s tzv. reakcí, případně byli apolitičtí [Soukupová 2016: 465–467]. Propaganda komunistů židovského původu pohrdala lidskou slabostí, vyzdvihovala

¹³ K Fleischmannově osobnosti zejména Pařík 2017.

¹⁴ Historik Arno Pařík pak pojednal o snaze terezínských výtvarníků dokumentovat život v koncentračním táboře, jež ovšem měla tragickou dohru [Pařík 1998].

¹⁵ V tomto roce bylo muzeum postátněno [Pařík – Pavlát – Fišer 1991: 61]. K procesu postátnění a vzniku státního muzea Veselská 2012: 138–141.

komunistický odboj [Soukupová 2016: 469], do něhož se zapojili také někteří Židé, a šoa snížila na nevýznamnou epizodu dvacátého století:

Všichni se stali oběťmi mezinárodního kapitalismu, jenž používá antisemitismu jako jednoho ze svých nejosvědčenějších a neúčinnějších prostředků k maskování pravých vinníků bídy a utrpení pracujícího lidu tak, jak to učinilo carské Rusko před Velkou říjnovou revolucí a jak to činí dodnes imperialismus v západním Německu, ve Spojených státech, v Argentině, zkrátka všude tam, kde se myšlenka pokroku, myšlenka lepšího společenského řádu, myšlenka socialismu nemohla dosud prosadit. A to je to rozhodující: osud, jenž stihl nás jako židy, je jen zcela nepatrným úsekem historického dění dvacátého století. Náš osud je nerozlučně spjat s osudem celého lidstva a lze jej posuzovat jen z tohoto hlediska. [Kisch 1950: 205]

Státní židovské muzeum v Praze pokračovalo naopak ve výstavách terezínských umělců (např. v roce 1951 Františka Mořice Nágla /1889 Kostelní Myslová – 1944 Osvětim/ [Výstava 1951: 56]). Ty podtrhovaly význam kultury v Terezíně jako jednoho z typu menšinového odboje. O odvrácené stránce ghetta (existenci prominentů, korupci atd.) se nereférovalo. Současně však byl již Terezín interpretován jako místo společného utrpení Čechů a Židů [Soukupová 2016: 472]. Do popředí se dostával zájem o Malou pevnost, zatímco zájem o ghetto řízeným způsobem slábl. Tento koncept bezesporu narušila výstava *Terezín – ghetto* (1956) a mimořádně úspěšná výstava ze 4000 dochovaných kreseb a barevných vystřihovánků [Franková – Povolná 2007: 63] terezínských dětí (1957). Obratní iniciátoři ji však dokázali vklínit do hlavního oficiálního úkolu muzea: do boje proti nacismu a fašismu [k tomu Veselská 2012: 172]. Výstava *Terezín – ghetto*, jež zobrazila život menšiny před deportacemi a v Terezíně, byla zahájena 8. prosince 1956 v Maiselově synagoze v Praze. Výstavní počin kladl důraz na terezínskou kulturu (obrazy malířů a kresby dětí, ale i na literaturu vzniklou v koncentračním táboře). Proslov Hany Volavkové, jež měla v této době v plánu vytvořit oddělení novodobé domácí židovské historie, zdůraznil funkci terezínské kultury jako maskovaného hnutí odporu [Výstava Terezín 1957: 4].

Především tu byly děti, které kreslily a malovaly nejen to, co viděly, to je skutečnost, ale také to, o čem snily, co jim tu chybělo, tedy sny, tužby a přání... Terezínská dětská kresba... byla již částečně prozkoumána, a zdá se, že i zde jde o ono hnutí odporu, které spatřujeme také v kulturní činnosti. Instinktivní hnutí odporu hýbalo terezínskými dětmi, a proto snad jsou jejich kresby tak neobyčejně živé a vynikají nad průměr dětských kreseb, vznikajících za normálních podmínek. Vedle dětí, které se zmocnily papíru, tužek a pastelek až v roce 1944, tu byli umělci, a to ti, kteří malovali tak říkajíc objektivně... Byla tu však ještě jiná skupina malířů..., kteří zachycovali terezínskou skutečnost věrně... Scenerie Frittových obrazů je vždy chmurná. Stromy jsou vždy bez listů, těla žen u sprch tak, jak je kreslí Karel Fleischmann, jsou vždy nestvůrná, vychrtlá či otlá hladem, který tu vládne... Zde na této výstavě, která má cíle ryze dokumentární, je každému laiku... zjevno, že umění není na světě k tomu, aby opisovalo a popisovalo skutečnost, ale aby za povrchem vidělo a zobrazilo skutečnost dění, aby přemáhalo prostor i čas,

uvedla Volavková [Výstava Terezín 1957: 4]. Oblastní rabín Richard Feder pak večer na půdě Židovské radnice v Praze označil Terezín jednoznačně za dílo německého nacismu, který se snažil zastřít před mezinárodními organizacemi skutečnou podstatu ghetta. Terezín byl podle Federu čekárnou na smrt, pro tamější vězně byl však přesto do jisté míry domovem, protože se nacházel v jejich vlasti. Objevující se kritiku nedokonalosti terezínské kultury Feder striktně odmítl [Feder 1957: 7–9; více Soukupová 2016: 482–484].

Současně dodal, že: „Ungar chodíval do domu kojenců a batolat a maloval maminkám jejich děti, a ty měly z nich neskonalou radost“ [Feder 1957: 9]. Nejvýznamnější výstavu *Dětská kresba v Terezíně v letech 1942–1945* však otevřelo Státní židovské muzeum v Praze v Domě umění města Brno 16. března 1957.¹⁶ Její závěr byl záměrně koncipován radostně: „Výstava se končí svěžími, jásavými a prudkými barvami, jako by ony tisíce dětí, jež prošly Terezínem a skončily svůj, ještě nezapočatý život v osvětimských plynových pecích, chtěly ještě naposled pozdravit svět, ve kterém je ,tolik krás‘, jak říká jeden z dětských básníků, jehož verše doprovázejí kresby,“ uvádělo se v doprovodném textu k výstavě [Vyskočilová 2022: 83]. Mimořádně úspěšná putovní výstava¹⁷ byla završena vydáním sborníku Státním židovským muzeem v Praze v roce 1959.

Kresby a básně – to je všechno, co po nich zůstalo – jejich popel byl rozvát na osvětimských polích... Ale jejich kresby a básně k nám mluví, je to jejich hlas, jenž zůstal zachován, hlas připomínky a naděje. Vydáváme je tak, aby promluvily nikoli jako suchý dokument v záplavě tisíců listin z moře utrpení, ale aby oslavily památku těch, které je vytvořily barvou a slovem. Tak by si to snad přály děti, když jimi přemáhaly smrt,

napsal v jeho předmluvě Jiří Weil (1900 Praskolesy – 1959 Praha), spisovatel, novinář a literární kritik [Weil 1993: 11].

Židovské muzeum v Praze a šoa ve „zlatých šedesátých“

Na tyto výstavy navázalo muzeum expozicemi Muzeum perzekuce a odboje na počátku šedesátých let, v době jistého společensko-politického uvolnění v intencích reformního komunismu [Soukupová 2016: 484]. Dne 8. května 1960 byla pak v Klausově synagoze otevřena výstava *Nepromlčené zločiny*, jejímiž objekty se stala umělecká díla znázorňující šoa [Veselská 2012: 186].¹⁸ V roce 1963 bylo konečně přistoupeno také k začlenění židovského hřbitova v Terezíně s krematoriem do Národního památníku [Soukupová 2016: 485]. Tak si to ostatně přáli i pováleční strážci židovské paměti. Současné však přispěly k upevnění obrazu Terezína jako fenoménu jedinečné kultury – součásti odboje, a tedy k popření „západního“ obrazu Terezína, který přineslo v Tübingenu vydané dílo Hanse Günthera Adlera (1910 Praha – 1988 Londýn) *Terezín 1941–1945. Tvář nuceného společenství* (1955), jenž chápal terezínskou kulturu jako prostředek k vytvoření obrazu Terezína jako města, které Židům věnoval Adolf Hitler [Pěkný 2001: 632].¹⁹ Terezínské téma však rezonovalo ve „zlatých šedesátých“ také ve většinové společnosti; na Prvního máje 1960 nesli pražští učni v průvodu tyčky se žlutými motýli vyrobenými z papíru, aby tak připomněli slavnou

¹⁶ Hlavní proslov přednesl oblastní rabín Richard Feder [Zprávy z obcí 1957: 11].

¹⁷ Od listopadu 1956 do února 1957 ji hostila Paříž [Zprávy z obcí 1958: 3]. Dětské kresby byly dále vystavovány v Ženevě, Haifě, Lipsku, Vídni, Amsterdamu, Hamburku, Stuttgartu a v západním Berlíně [Soukupová 2016: 490]. K úspěchům výstavy srov. i Veselská 2012: 172–174.

¹⁸ Následující rok již muzeum fungovalo jako zařízení hlavního města Prahy [Veselská 2012: 191].

¹⁹ Českou odbornou paralelu vytvořili Karel Lagus (1906 Praha – 1979 Praha) a Josef Polák (1905 Revnice – 1965 Praha) dílem *Město za mřížemi* (1964). Ve stejné době se objevil ve většinové společnosti zájem o pražské židovské literáty německého mateřského jazyka [Pěkný 2001: 147]. Vedle toho byla vydána také díla krásné literatury, jež se věnovala Terezínu a šoa (Norbert Frýd, Arnošt Lustig, František Kafka, Josef Bor, Jan Martinec, Ladislav Grossman) [souhrnně Pěkný 2001: 580].

tereziňskou báseň Pavla Friedmanna (1921 Praha – 1944 Osvětim) *Motýli zde nežijí* [Motýli 1960: 11]. Zájem o Terezín pak vyvrcholil v roce 1968, kdy proběhla ve Vídni tisková konference věnovaná ghettu [Tisková 1968: 6].

Snaha vrátit lidem jejich identitu vedla pak i k vytvoření památníku v Pinkasově synagoze, kterou muzeum získalo v roce 1950 (v letech 1945 až 1950 byla budova opuštěná [Pinkasova 1954: 114; Vilímková 1993: 121]). Památník přitom vznikl bez souhlasu církevního odboru ministerstva školství a kultury, jehož tajemník v tajné zprávě neskrýval svou nelibost [Heitlingerová 2007: 60; Soukupová 2016: 406–407]. Dne 10. června 1957 úředník církevního oddělení ministerstva školství a kultury Karel Knobloch napsal:

Pokud jde o napsání sedmdesáti sedmi tisíc jmen na zdi upravované Pinkasovy synagogy, nezastávali pracovníci bývalého Státního úřadu pro věci církevní /a stejného názoru byli i někteří činitelé Rady ŽNO/ názor, že by napsání 77.000 jmen barvou na zdi bylo trvalým a jedinečným způsobem jak uctít památku židovských obětí nacistického režimu. O tom, že se psaní jmen již provádí, jsme se svého času dozvěděli jen náhodně.²⁰

Památník sedmdesáti sedmi tisíc dvou set devadesáti sedmi se tak stal i projevem jistého odporu proti stávajícímu režimu a jeho pohledu na židovskou katastrofu. Přestože nešlo o zcela originální dílo (Památník byl inspirován několika zahraničními vojenskými památníky [Veselská 2012: 179]), vzbuzovalo pamětní místo od počátku velké emoce. Mimořádnou pozornost mu věnovali i jeho malíři Jiří John a Václav Boštík. Státní orgány však jeho paměťovou funkci zeslabily již při otevření, kdy slavnost musela proběhnout jako domácí náboženská festivita [Soukupová 2016: 407–408].

„Dožívání“ připomínky šoa v období „normalizace“ (1969–1989)

Na konci šedesátých let byla pak Pinkasova synagoga uzavřena, oficiálně z důvodu rekonstrukce, jež ovšem probíhala „liknavě, nedůsledně a bez dostatečné odborné dokumentace“ [Pařík 2002: 9; viz i Veselská 2012: 195], přesto se tu občas konaly smuteční tryzny [Veselská 2012: 197], omezené však jen na účastníky ze židovské komunity. Oživená antisionistická (ve skutečnosti antiizraelská) kampaň [Soukupová 2016: 506–509, 239–262] veřejné připomínky šoa (a tedy i památníku) nepřála. Za této situace se Státní židovské muzeum v Praze svými výstavními počiny znovu obracelo k terezínské kultuře.²¹ Dělo se to však v situaci nedostatečného personálního zabezpečení muzejních oddělení a zejména v prvním období i odborného vedení instituce [Veselská 2012: 207–211]. V roce 1978²² a znovu v roce 1983 představilo muzeum opět díla terezínských umělců [Pařík – Petrášová 1983; Veselská 2012: 212; Petrášová 1983: *nepag.*]). O čtyři roky později se návštěvníci Státního židovského muzea v Praze dočkali další samostatné výstavy Fleischmannových

²⁰ Národní archiv Praha, MŠK, 47/VIII, 1957–1966, č. kart. 56, vyjádření církevního oddělení MŠK.

²¹ V roce 1975 byla uvedena v Nizozemí v Terezíně vzniklá opera *Císař Atlantidy* od skladatele Viktora Ullmanna (1898 Český Těšín – 1944 Osvětim) a libretisty Petera Kiena [Pěkný 2001: 149, 629].

²² Výstava *Umění v koncentračním táboře Terezín jako forma antifašistického odboje – Antifašistická tvorba Ferdinand Blocha, Bedřicha Fritty, Leo Haase, Otty Ungara* probíhala ve Španělské synagoze od 20. února do 10. listopadu 1978.

děl. Titulní list doprovodného výstavního katalogu přitom zachytil působivý obraz starých manželů v ghettu Terezín při jídle [Petrášová 1987, srov. i s. 44].

Závěr

„Židovské museum v Praze je ve své dnešní podobě... prototypem židovského muzea, které vzniklo jako důsledek židovské katastrofy. Uvážíme-li, že je dnes na území Čech a Moravy osmnáct tisíc židů a že židovské museum má inventovaných předmětů přes dvě stě tisíc, vznikne nám hrozivý nepoměr mezi těmito dvěma čísly,“ napsala již v roce 1948 Hana Volavková [Volavková 1948: 5]. „Židovské museum v Praze je ve své dnešní podobě památkou novodobého zločinu. Neobvyklé bohatství jeho sbírek (400 000 předmětů) přesahuje několikanásobně počet Židů v českých zemích (8000),“ dodala v roce 1949, kdy znovu odkázala na nepřirozený vznik většiny sbírek [Frankensteinová 1949: 31].²³ V bezprostředně poválečném okamžiku Židovské muzeum v Praze Volavkové definici skutečně naplňovalo. Významnou složkou jeho činnosti se stala prezentace nalezených děl zahynulých terezínských umělců. Jejím hlavním smyslem bylo upevnit ve společnosti paměť na židovské utrpení v Terezíně a vyzdvihnout vysokou morálku terezínských umělců. Právě ta údajně umožnila komunitě přežít, a tím zvítězit nad německým nacismem. Padesátá léta 20. století, doba státního antisemitismu, se nesla ve znamení odmítání výjimečnosti šoa v dějinách, jemuž muzeum mohlo čelit připomínkou terezínského umění jako mimořádné hodnoty, a především menšinovým aranžmá úpravy památníku šoa v Pinkasově synagoze. Právě tyto události předznamenaly společensko-politické tání ve „zlatých šedesátých“, jehož významným rysem byl i obrat většinové společnosti k židovské kultuře a zájem o holocaust. Tzv. normalizace však tyto nadějné náběhy přetřela. (Státní) židovské muzeum v Praze jako paměťová instituce mělo samozřejmě svá specifika. Zvláště důležité bylo to, že vystavovalo díla a připomínalo tradice, jejichž tvůrci zahynuli během války. Nepočtené skupině přeživších však poskytlo platformu pro povzbuzení vlastní menšinové identity. S výjimkou „zlatých šedesátých“ bylo však Státní židovské muzeum v Praze spíše institucí, jejíž věhlas směřoval přes hranice státu. Jako nejdůležitější česká paměťová instituce bylo chápáno Národní muzeum v Praze. V roce 1948 to reflektoval i menšinový Věstník Židovské obce náboženské v Praze: „Čím je Národní museum pro domácí veřejnost, pro školy a venkovské návštěvníky Prahy, tím se stalo Židovské museum pro světovou veřejnost. Praha získala Židovským museem nový objekt mezinárodní přitažlivosti a židovská kulturní veřejnost vítané kulturní středisko“ [Úkoly 1948: 52].

Dedikace

Studie je jedním z výstupů grantového projektu *Zachování paměti. Poválečná reflexe holocaustu v pomníkové tvorbě a výtvarném umění*, č. DH23P03OVV014, financovaného z projektu NAKI III Ministerstva kultury České republiky (2023–2027).

²³ Od svého vzniku (1906) do roku 1938 nashromáždilo muzeum přes tisíc předmětů [Volavková 1948: 5].

Odborná literatura

- Frankensteinová (rodné příjmení Volavkové), Hana [1949]. *Pražská musea*. Praha: Orbis, n. p.
- Franková, Anita [1993]. Kresby a básně dětí z terezínského ghetta. In. *Motýla jsem tu neviděl. Dětské kresby a básně z Terezína*. Praha: Židovské muzeum Praha, s. 81–84.
- Franková, Anita – Povolná, Hana [2007]. *Motýla jsem tu neviděl: dětské kresby a básně z Terezína*. Praha: Židovské muzeum.
- Heitlingerová, Alena [2007]. *Ve stínu holocaustu a komunismu. Čeští a slovenští židé po roce 1945*. Praha: G plus G.
- Housková, Hana [1998]. *Česlicí času: život a dílo Karla Fleischmanna*. Olomouc: Votobia.
- Panochová, Ivana [2006]. *Bedřich Fritta (1906–1944): cesta terezínského umělce od satiry k dokumentu [Památník Terezín, září – prosinec 2006]*. Terezín: Památník Terezín.
- Pařík, Arno [1998]. Aféra terezínských malířů. *Roš chodeš* 9 (7).
- Pařík, Arno [2017]. Karel Fleischmann (22. 2. 1897 Klatovy – 24. 10. 1944 Osvětim) k 120. výročí narození. In. *Sborník prací z historie a dějin umění Klatovy*, 9. Klatovy: Historická společnost, s. 171–187.
- Pařík, Arno [2002]. *Židovská Praha*. Praha: Židovské muzeum.
- Pařík, Arno – Pavlát, Leo – Fišer, Jiří [1991]. *Židovské muzeum*. Praha: Vydavatelství a nakladatelství Lidové noviny.
- Pařík, Arno – Petrášová, Markéta [1983]. *Terezín v kresbách vězňů 1941–1945*, katalog výstavy. Praha: Státní židovské muzeum v Praze.
- Pěkný, Tomáš [2001]. *Historie Židů v Čechách a na Moravě*. Praha: Sefer.
- Petrášová, Markéta [1983]. *Terezín in the Drawings of the Prisoners 1941–1945: katalog výstavy*. Prague: The State Jewish Museum.
- Petrášová, Markéta [1987]. *Karel Fleischmann: osobnost a dílo: katalog výstavy, Praha březen–listopad 1987*. Praha: Státní židovské muzeum.
- Pinkasova škola. Památník minulosti a našich dnů*. [1954]. Praha: Státní pedagogické nakladatelství Praha.
- Schmidtová-Hartmannová, Eva [2001]. Ztráty československého židovského obyvatelstva 1938–1945. In. Šimečka, M. – Janišová, M. (ed.). *Osud Židů v protektorátu 1939–1945*. Praha: Trizonia pro ÚSD ČSAV.
- Soukupová, Blanka [2016]. *Židé v českých zemích po šoa. Identita poraněné paměti*. Bratislava: Marenčin PT.
- Veselská, Magda [2012]. *Archa paměti. Cesta pražského židovského muzea pohnutým 20. stoletím*. Praha: Academia, Židovské muzeum v Praze.
- Vilímková, Milada [1993]. *Židovské město pražské*. Praha: Aventinum.
- Volavková, Hana [1948]. *Židovské muzeum v Praze: průvodce sbírkami*. Praha: Rada židovských náboženských obcí v zemích České a Moravskoslezské.
- Volavková, Hana [1966]. *Příběh Židovského muzea v Praze*. Praha: Odeon.
- Vyskočilová, Alžběta [2022]. *Výtvarná kultura Brna let 1948–1968 jako politikum*. Dizertační práce. Ostrava: Ostravská univerzita.

Prameny

- Adler, Hans Günther [1955]. *Theresienstadt 1941–1945. Das Anlitz einer Zwangsgemeinschaft*. Tübingen: J. C. B. Mohr.
- Auřednicková, Anna [1945]. *Tři léta v Terezíně*. Praha: Alois Hynek.
- Dětské kresby na zastávce k smrti. Terezín 1942–1944*. Doslov napsal Jiří Weil [1959]. Praha: Státní židovské muzeum.
- Dr. I /Iltis, Rudolf/ [1946]. Otevření Židovského muzea v Praze. *Věstník Židovské obce náboženské v Praze* VIII (7), 10. 7.: 54.
- EK [1946]. Terezínský statistik se ujímá slova. *Věstník Židovské obce náboženské v Praze* VIII (3), 30. 3.: 20–21.
- Feder, Richard [1947]. *Židovská tragedie. Dějství poslední*. Kolín: Lusk.
- Feder, Richard [1957]. Stromy a židé. *Věstník židovských náboženských obcí v Československu* XIX (1), 1. 1.: 7–9.
- Frankensteinová, Hana [1949]. *Pražská musea*. Praha: Orbis, n. p.
- Gissingová, Věra [1992]. *Perličky dětství*. Praha: Odeon, nakladatelství krásné literatury a umění.
- Glazar, Richard [1996]. *Treblinka, slovo jak z dětské říkanky*. Praha: Torst.

- Gottlieb, František [1947]. *Katalog posmrtné výstavy malíře a básníka Dra Karla Fleischmanna, lékaře z Českých Budějovic. Pořádá Židovské muzeum spolu s Nár. výborem v Českých Budějovicích, sdružením jihočeských výtvarníků a Svazem osvobozených vězňů v Praze V, Josefská č. 5, 2. III. – 2. IV. 1947. Praha: nákladem vlastním.*
- Kisch, Štěpán [1950]. Pět roků svobodného Československa. *Věstník Židovské obce náboženské v Praze* XII (18), 5. 5.: 205.
- Kleiner, Kamil [1946]. Židovské museum v Praze (Jeho význam a úkoly v naší nové situaci). *Věstník Židovské obce náboženské v Praze* VIII (7), 10. 7.: 57–58.
- Kraus, František Robert [1945]. *Plyn, plyn... pak oheň.* Havlíčkův Brod, Jiří Chvojka.
- Kraus, Oto – Schön, Erich [1946]. *Továrna na smrt.* Praha: Čin.
- Kraus, Oto – Schön, Erich [1947]. *My mrtví žalujeme.* Vsetín: Průlom.
- Motýli zde žijí! [1960]. *Věstník židovských náboženských obcí v Československu* XXII (9), 1. 9.: 11.
- Národní archiv Praha, MŠK, 47/VIII, 1957–1966, č. kart. 56, vyjádření církevního oddělení MŠK.
- Novinky ze židovského muzea [1946]. *Věstník Židovské obce náboženské v Praze* VIII (11), 1. 10.: 98.
- Posmrtná výstava Karla Fleischmanna [1947]. *Věstník Židovské obce náboženské v Praze* IX (7), 1. 4.: 95.
- Projev děkana filosofické fakulty Karlovy university prof. dr. Rypky [1946]. *Věstník Židovské obce náboženské v Praze* VIII (7), 10. 7.: 55.
- Protifašistická tvorba Karla Fleischmanna z koncentračního tábora Terezín [1947]. Praha: Státní židovské muzeum.
- Semecká, Irma [1946]. *Terezínské torso.* Praha: Ant. Vlasák.
- Svobodné volby do pražské náboženské obce židovské [1947]. *Věstník Židovské obce náboženské v Praze* IX (8), 1. 3.: 55.
- Terezínské ghetto mluví [1946]. *Věstník Židovské obce náboženské v Praze* VIII (11), 1. 10.: 109.
- Terezín: výstava malíře Fritty. Síně Mánes, listopadu 1945* [1945]. Praha: s. n.
- Tisková konference o terezínském ghettu ve Vídni [1968]. *Věstník židovských náboženských obcí v Československu* XXX (7), červenec: 6.
- Tůma, Míro [1946]. *Ghetto našich dnů.* Praha: Jaroslav Salivar.
- Úkoly Židovského muzea do budoucna [1948]. *Věstník Židovské obce náboženské v Praze* X (5), 30. 1.: 52.
- U pana presidenta [1945]. *Věstník Židovské obce náboženské v Praze* VII (4), 15. 12.: 26.
- Volavková, Hana [1948]. *Židovské museum v Praze: průvodce sbírkami.* Praha: Rada židovských náboženských obcí v zemích České a Moravskoslezské.
- Volavková, Hana [1966]. *Příběh Židovského muzea v Praze.* Praha: Odeon.
- Výstava obrazů z terezínského ghetta [1951]. *Věstník Židovské obce náboženské v Praze* XIII (5), 31. 1.: 56.
- Výstava Terezín – ghetto [1957]. *Věstník židovských náboženských obcí v Československu* XIX (1), 1. 1.: 4.
- Výstavní síň Mánes. Terezín: výstava malíře Fritty, Síně Mánes, listopad 1945* [1945]. Praha: s. n.
- Weil, Jiří [1993]. Doslov. In. *Motýla jsem tu neviděl. Dětské kresby a básně z Terezína.* Praha: Židovské muzeum Praha, s. 9–11.
- Weissová, Helga [2012]. *Deník 1938–1945. Příběh dívky, která přežila holocaust.* Brno: Nakladatelství JOTA, s. r. o.
- Zprávy z obcí [1957]. *Věstník židovských náboženských obcí v Československu* XIX (4), 1. 4.: 11.
- Z pražského Státního židovského muzea [1958]. *Věstník židovských náboženských obcí v Československu* XX (1), 1. 1.: 3.
- Židovské museum – ale oživené [1948]. *Věstník Židovské obce náboženské v Praze* X, 21. 5.: 250.

Blanka Soukupová je docentkou Univerzity Karlovy na Fakultě humanitních studií. Těžištěm jejího odborného zájmu je problematika středoevropského města, otázka mezinárodních vztahů, nadnárodních, národních a menšinových identit, problematika marginalizovaných skupin a dějin středoevropské etnologie.

The Blameless and the Feckless: The Enduring Stereotypes of the Deserving and Undeserving Poor in Britain's Past and Present

ALICE TIHELKOVÁ*

Abstract: Since the onset of the Early Modern era, which unleashed forces of unprecedented economic growth while also engendering considerable social instability, Britain has faced increased risks of mass poverty. Originally understood as a natural social condition and mostly spared from judgment, poverty gradually began to be seen as a social problem and a financial burden as the state assumed the role of the provider of poor relief in the form of so-called Poor Laws. To determine eligibility while keeping relief costs manageable, the categories of the deserving and undeserving poor were developed, based on the claimants' ability and willingness to work. In the 18th and 19th centuries, this categorization took on strongly moralizing overtones, with poverty seen as individual moral failure rather than the result of systemic forces. Combining the historical approach with Critical Discourse Analysis, the article examines the remarkable resilience of the deserving-undeserving narrative in Britain's public debate and policymaking across time. It demonstrates that the tendency to blame the poor for their plight has not disappeared but continues taking on new forms as political actors seek to justify ongoing or planned social spending cuts.

Keywords: Poor Laws; undeserving poor; welfare reform; Margaret Thatcher; David Cameron; austerity

DOI: 10.14712/23363525.2025.16

Introduction

Despite ranking among the world's largest economies, Britain has been a country of stark social divisions for much of its modern history, with a class system enabling entrenched poverty [Warwick-Booth 2019: 38]. The ways in which individual British governments have sought to deal with the poor have been rooted in the beliefs about poverty and its causes prevalent at the given time. In the process, few stereotypes have proven as resilient as that of the so-called deserving and undeserving poor, presupposing the existence of two distinct groups: those with a moral claim to assistance in need and those without it due to their flawed character and conduct.

In popular perception, the moralistic approach to poverty (and the resulting punitive policies to deal with the group seen as undeserving) tends to be associated with the Victorian era. However, it has in more or less conspicuous form survived to the present day, as witnessed in the rhetoric of numerous politicians, social commentators, and media outlets. While the COVID-19 pandemic and the subsequent cost-of-living crisis somewhat muted the outraged voices bemoaning the conduct of the "feckless poor" due to the universal

* Alice Tihelková, Department of Philological Studies, Faculty of Arts, University of West Bohemia in Pilsen. E-mail: atihelko@ff.zcu.cz

nature of the crisis unleashed on the low-income population, there are indications that this has only been a temporary respite from the trend of judging the poor [Tihelková 2024: 44].

The present paper aims to provide a historical perspective on the deserving/undeserving stereotype as a persistent means of interpreting poverty in the British context as well as a tool to manage the poor. It seeks to establish connections between the origins of the concept and its more recent manifestations and, in doing so, to show a continuity of the deservingness narrative despite intermittent periods of a more systemic understanding of poverty. Special attention is paid to the period of the post-2010 Conservative cabinets, which saw a powerful resurgence of the age-old beliefs about the moral deficiency of the poor, translated into specific policies echoing the old English Poor Laws.

While largely historical in character, the paper also makes use of Critical Discourse Analysis (CDA), a transdisciplinary research method focusing on the effect of “power relations and inequalities in producing social wrongs, and in particular on discursive aspects of power relations and inequalities” [Fairclough 2010: 8]. With the help of CDA, the paper illustrates how recent governments have resorted to othering benefit claimants to justify social spending cuts as part of their austerity agenda.

Historical background

The understanding of poverty and its root causes has evolved substantially over the centuries. In pre-modern times, the existence of the poor was accepted as an inevitable condition of an organic, hierarchical, God-ordained society. As argued by social historian Michael M. Katz, “For most of recorded history, poverty reflected God’s will. The poor were always with us. They were not inherently immoral, dangerous, or different. They were not to be shunned, feared, or avoided” [Katz 2013: 6]. In the Middle Ages, poverty was not considered a vice if an individual bore it with humility. Moreover, voluntary poverty, like that of the Franciscans, was regarded as a sign of virtue, mirroring the poverty of Christ [Burleigh 2017].

In the late medieval era, Europe was undergoing major political socio-economic, and ideological transformations, with the concept of poverty playing a crucial role. Growing urbanization and marketization, as well as the erosion of common rights once essential for hedging against resource scarcity in rural areas, spawned a new kind of poverty accompanied by social alienation, a process that went hand in hand with the onset of early capitalism. The moral attitudes toward the poor began to transform substantially – no longer a natural condition, poverty became a *social problem*.

In the English context, the changing understanding of poverty manifested in the design and implementation of the Tudor poverty legislation. The erosion of the hierarchical feudal society, the changes in agriculture (especially the practice of enclosures), and the unleashing of capitalist forces in early Modern England dispossessed many of the rural producers, with the numbers of the poor and vagabond increasing dramatically. The situation was further exacerbated by the dissolution of the monasteries, traditional providers of poor relief, under Henry VIII [Burleigh 2017]. The extensive network of abbeys, monasteries, and friaries functioned as a social support system for England’s population. With the dissolution, numerous vital services, both social, medical, and educational, disappeared

almost overnight, creating an acute social crisis as beggars and vagrants became more noticeable across the country and crime increased significantly.

With the demise of the monasteries, the task of administering poor relief fell to the state. A series of acts, collectively known as the Poor Laws, were introduced in the latter half of the sixteenth and early seventeenth centuries, seeking to make proper provision for the needy and minimize anti-social behaviour resulting from poverty. The Elizabethan Poor Law of 1598, modified in 1601, codified the practices of poor relief that had come into use in the previous decades. The legislation tasked every parish with the provision of basic food, clothing, and shelter for the legitimately destitute parishioners, with the funds provided by taxes imposed on the more affluent residents. The decision-making on who was eligible for help was left in the hands of the local parish officials.

As demonstrated by Marjorie McIntosh, two approaches to alleviating poverty materialized during the socially volatile Tudor era. The first, more idealistic one, advocated relief provision without the moral judgment of the needy. In 1596, following a period of widespread suffering due to rising food prices, the Privy Council instructed the parish clergy to preach “on behalf of general fasting, hospitality and individual almsgiving to the needy, regardless of the cause of their distress or the quality of their behaviour” [McIntosh 2005, 462]. However, by the end of the 16th century, a more discriminating approach prevailed that took the moral profile and conduct of claimants into account. This was due to a combination of reasons, such as concerns over the anti-social behaviour of some poor people, the mounting concerns over the cost of poor relief, or the growing influence of the Puritan movement, obsessively concerned with moral probity. It was already in 1563 that the categories of the poor were drawn up in legislation for the first time. First, there were those who would work but could not, i.e. able-bodied individuals willing to work but unable to find employment. They were to be given help through outdoor relief (food, clothes, or money) or by being found some form of paid work. Second, there were those who were too young, old, or ill to work (the impotent poor). They were to be looked after in almshouses, hospitals, orphanages, or poorhouses. Orphans and children of the poor were to be given a trade apprenticeship so that they would have a trade to pursue when they grew up. Finally, the third group included those who could work but would not (the idle poor, also called sturdy beggars). These were able-bodied individuals who, rather than seeking employment, roamed the country begging and engaging in petty crime.

While the first two groups were categorized as “deserving poor”, i.e. deserving of assistance due to being blameless as to their impoverished status, the third group was classed as the “undeserving poor”, an anti-social and morally corrupt segment unworthy of state relief. Principally, the deserving poor were defined by their *inability* to labour; they were the “lame ymptent olde blynde and other such amonge them being poore and not able to worke” [quoted in Hindle 2004, 38]. On the other hand, the undeserving poor were primarily characterized by their *unwillingness* to work. They included the “vagabond that will abide in no service or place”, but also a much wider range of delinquents: “the riotous and prodigall person, that consumeth all with play or drinking, the dissolute person, [such] as the strumpet, pilferer, &c, the slothfull person, that refuseth to work, and all such as wilfully spoile or imbesill their work” [quoted in Hindle 2004: 39].

One of the factors contributing to the low tolerance of the undeserving poor was the aforementioned fact that the Poor Law system was largely funded through locally raised

taxes, a practice that differentiated England from the Continent [Slack 1990: 9]. The citizens now had a stake in the new poor relief system as taxpayers; thus, they were concerned that their money was well-spent and was not wasted on the “wrong” kind of people. Thus, in contrast to the best efforts made to provide for the deserving poor, the treatment of the undeserving poor was generally coercive and oftentimes punitive to deter individuals from dependency. Jurors from respectable families reported on people engaged in activities such as begging, vagrancy, gambling, squandering money in alehouses or taking wood from common hedges for fuel, or individuals “badly behaved in their bodies” [McIntosh 2005: 465]. Such behaviours were punishable by a wide range of measures, such as whipping, paying fines, time in stocks or pillories, or permanent expulsion from the community. In addition to the penal character of dealing with the undeserving poor, the Poor Laws also contained a corrective aspect, aimed at reforming the flawed ways of the poor by setting them to work. Thus, the early 17th century saw the establishment of the first houses of correction (also called Bridewells, after the first institution of that character), in which the idle poor were kept for a designated period and taught a trade and some useful work habits [Roberts 1984: 83].

The period following the Civil War was characterized by growing individualism and a belief in the perfectibility of humans, leading to the increased perception of poverty as a personal responsibility. Parallel to this, the virtues of paid work were increasingly extolled, partly under the influence of the Puritan ethic perceiving work as an end to itself, even as a form of prayer. Idleness, on the other hand, became equated with sinfulness. The widely held stereotypical view of how the undeserving poor conducted themselves was summarized by historian Jeremy Seabrook in his book *Pauperland*, a history of poverty in Britain:

If these reasons for enduring poverty were insufficient, the most common of all was to treat the poor, those not exempt by an existential incapacity to provide for themselves, as though they were self-generating and existed for perverse moral reasons known only to themselves. This view makes them responsible for their own condition: inherent improvidence, prodigality and idleness. Accessory to their own misery, they breed irresponsibly, have no thought for the future, squander their substance in clement seasons and save nothing for hard times. They are addicted to luxury, drink and “vice”. [Seabrook 2013: 32]

This view of the undeserving poor has shown remarkable resilience over the centuries to come, re-emerging periodically under different political set-ups but with the basic structure unchanged, the “undeservingness” involving a mixture of laziness (both physical and mental), irresponsible childbearing, substance abuse, and acquisitiveness, combined with a lack of capacity for deferred gratification [Tihelková 2015, 124].

Rehabilitating the feckless poor through labour remained a social priority in the 18th and 19th centuries, spawning a series of projects, from some relatively benign schemes to a number of essentially punitive ones. Few exceptions were to be made in the effort to engage paupers in productive work; as argued by moral philosopher Jeremy Bentham, nearly anyone was capable of doing some form of work and should, therefore, be made to do so: “Not one in a hundred is incapable of all employment. Not the motion of a finger – not a step – not a wink – not a whisper – but ought to be turned to account in the way of profit in a system of such magnitude ... Employment may be afforded to every fragment of ability, however minute” [quoted in Katz 2013: 6].

Hand in hand with this trend went the growing preference for the so-called indoor relief in the form of workhouses, increasingly viewed as a device for deterring those able to find work but preferring to live off parish relief or private charity. The year 1723 saw the adoption of Sir Edward Knatchbull's Act (also known as the Workhouse Test Act) regulating the settlement, employment, and relief of the poor, which enabled the establishment of workhouses where poor relief would be provided. This could be done by an individual parish or by combining several neighbouring parishes sharing the costs. Between 1723 and 1750, around 600 parish workhouses were founded in England and Wales, many of which were built by or leased to local manufacturers "eager to avail themselves of the supply of cheap labour" [Orsi 2017: 4].

The growing hostility towards the poor also manifested, among other things, in the practice of "farming", whereby parishes were able to contract out the provision for all its poor or a specific group of them to third parties to reduce costs and avoid the burdensome responsibility of caring for the local claimants. Farming the poor involved applying commercial methods to the poverty problem, usually with disastrous impacts on the poor themselves.

Nevertheless, the 18th century also produced attitudes that ran counter to the punitive approaches to the poor. Despite the rapid increases in the country's wealth due to industrialization, poverty, especially in the southern rural areas, grew considerably towards the end of the century due to multiple factors, including failed harvests and food shortages caused by the French wars. Unable to compete with urban markets, the countryside suffered from high food prices and low wages. With the soaring number of hard-working households unable to support themselves, it was increasingly difficult to sustain the narrative that the cause of poverty was an individual's moral depravity. The temporary reassessment of the root causes of poverty gave birth to the so-called Speenhamland system of poor relief, drawn up at the Pelican Inn in Speenhamland, Berkshire, in 1795 and gradually implemented across the rural counties of southern England and Wales [Patriquin 2007: 118]. The underlying idea of the system was that labourers would have their income supplemented to subsistence level by the local parish, essentially making it a top-up on low wages. The idea of these allowances spread rapidly across the south of England, saving many households from starvation while also quelling public discontent engendered by the rising food prices. Contrary to the long-term trend, the assistance offered involved outdoor relief, with families able to continue their economic activity rather than being driven to a workhouse.

Despite its effectiveness in staving off the worst vagaries of destitution among the rural labourers, the Speenhamland system soon came under criticism as a vehicle for creating a dependency culture and trapping people in poverty, one of the most vocal critics being Thomas Malthus, who blamed it for causing population increase and disincentivizing labourers. In the same vein, the Poor Law Commissioners' Report of 1834 stated that, due to the income support provided, "Industry fails, moral character is annihilated, and the poor man of twenty years ago, who tried to earn his money, and was thankful for it, is now converted into an insolent, discontent, surly, thoughtless pauper who talks of 'rights and income'" [Nassau – Chadwick 1834: 82].

The combined concerns over the rising costs of poor relief and the risk of over-dependence on welfare handouts led to the most extensive shake-up of the Poor Laws since

their introduction in the sixteenth century in the form of the Poor Law Amendment Act in 1834, which centralized and professionalized poor relief, replacing the old system based on decentralization and voluntarism. Inspired by utilitarian and Malthusian principles, the new legislation was based on the values of discipline and frugality. By adopting the amendment, the Whig government sought to make the poor more responsible for their well-being by terminating outdoor relief and limiting the provision of assistance to the poor exclusively to workhouses under conditions “less eligible” than those experienced by the working poor to deter as many people as possible from claiming assistance.

The early workhouse was designed as an all-purpose parish institution, usually containing an emergency ward, orphanage, geriatric ward and home of last resort. Living arrangements were simple but fairly informal, with disabled and non-disabled people staying under the same roof. However, with the Poor Law Amendment, the character of workhouses changed considerably. Less eligibility was achieved by coercing inmates to labour, enforcing a strict daily regime, limiting inmates to a meagre diet and separating family members, including the separation of mothers from their infant children. It was maintained that the workhouse had to be unbearable to make sure that people sought it only in the most desperate circumstances; in other words, the workhouse conditions needed to be worse than those that a poor labourer on the lowest possible wages could survive on outside the workhouse.

Since outdoor relief was abolished by the New Poor Laws, workhouses did also provide assistance to the “blameless”, i.e. the old, the sick and children. However, the harshest conditions in the workhouses were imposed on the able-bodied inmates, who, having failed to avoid the workhouse through supporting themselves with paid work, were the true undeserving poor, assumed to be idle, irresponsible, and morally deficient. The harsh work regime inside the workhouse was intended to dislodge them from the dependency-inducing habits that prevented them from developing the virtue the Victorians prized above most others: self-reliance. As Elizabeth Bruening notes,

Now, idleness was neither a sin against others nor an existential threat to the community, but was rather a failure of personal moral hygiene. The poor needed to be taught the virtues and habits of diligence and shorn of their vices because their poverty kept them from being fully self-reliant individuals. To be less than individual is to be less than truly free, on the one hand, and to keep others from being less than truly free on the other. In this framework, being poor, insofar as it obligates others to help you, begins to look like something straightforwardly immoral. [Bruening 2018]

Emerging in the 1850s, the philosophy of Social Darwinism contributed to the scientific legitimization of the deserving/undeserving poor dichotomy. Inspired by Malthus, Herbert Spencer argued that the impoverishment and death of the poor occurred because they were less socio-economically “fit” than the wealth-accumulating classes. He advised against state-provided welfare¹, claiming that measures to improve the conditions of the poor would interfere with the natural order and lead to biological decline:

¹ A more sympathetic view of Spencer is offered by Matthew Zwolinski, who argues that, contrary to popular belief, Spencer was not opposed to charitable assistance to the poor or, indeed, to the idea of social justice itself. For more information see Zwolinski, Matthew [2016]. *Social Darwinism and Social Justice: Herbert Spencer on Our Duties to the Poor*. In: Boisen, Camilla – Matthew Murray (eds.).

The poverty of the incapable, the distresses that come upon the imprudent, the starvation of the idle, and those shoulderings aside of the weak by the strong, which leave so many “in shallows and in miseries,” are the decrees of a large, far-seeing benevolence. It seems hard that an unskilfulness which with all his efforts he cannot overcome, should entail hunger upon the artisan. It seems hard that a labourer incapacitated by sickness from competing with his stronger fellows, should have to bear the resulting privations. It seems hard that widows and orphans should be left to struggle for life or death. Nevertheless, when regarded not separately, but in connection with the interests of universal humanity, these harsh fatalities are seen to be full of the highest beneficence – the same beneficence which brings to early graves the children of diseased parents, and singles out the low-spirited, the intemperate, and the debilitated as the victims of an epidemic. [Spencer 1995: 289–290]

However, change of thought was afoot. The volatility of the mid-nineteenth-century economy, with its market booms and downturns, along with the mind-changing works of writers such as Charles Dickens, Henry Mayhew and Benjamin Disraeli, as well as artists such as Luke Fildes (whose painting “Applicants for Admission to a Casual Ward” acted as a powerful wake-up call on the plight of people driven to the workhouse), challenged the prevailing dogma that those seeking poor relief did so because they consciously accepted destitution as a lifestyle choice. Pioneering research by Charles Booth and Seebohm Rowntree contributed to a more complex understanding of the root causes of poverty, demonstrating that, rather than individual failure, poverty was to a considerable extent a systemic phenomenon caused by low wages, unemployment and ill health. Rowntree also sought to dispel some of the stereotypical views of the “deficient” behaviour of the poor such as profligacy and reckless budgeting:

Working people are just as human as those with more money. They cannot live just on a “fodder basis”. They crave for relaxation and recreation just as the rest of us do. But ... they can only get these things by going short of something which is essential to physical fitness, and so they go short ... They pay dearly for their pleasures! [quoted in Wolff 2018]

For Rowntree, the key factor was not how people spent their money, but what they had to give up in order to have what they believed was essential to a decent human life. To determine whether a person was in poverty, the best test was not what they bought but what choices and sacrifices they had to make to do what was taken for granted by the rest of the society.²

The contrast between the old and the new paradigms of understanding poverty manifested during the process of reviewing the Poor Laws in 1905–1909. In December 1905, the Royal Commission on the Poor Law and the Unemployed was established to re-examine the system of poor relief provision and consider alternative mechanisms to deal with unemployment-related issues. Set up by the British Parliament, the Commission, which comprised Poor Law officials, members of the Charity Organisation society, members of

Distributive Justice Debates in Social and Political Thought: Perspectives on Finding A Fair Share. New York: Routledge, pp. 56–76.

² Similar attempts at dispelling popular myths around the spending habits of twenty-first century poor have been made by working-class sociologist Lisa McKenzie, who argues that the “irresponsible” purchases often represent an effort of the unprivileged to maintain or retrieve their dignity. See McKenzie, Lisa [2015]. *Getting By: Estates, Class and Culture in Austerity Britain*. London: Policy Press.

local government boards and social researchers, was also asked to consider if any changes to the existing Poor Laws were needed. The work of the Commission resulted in the publication of two reports, each with starkly different recommendations.

The Majority Report, backed by fourteen commissioners, argued for the continuation of the Poor Laws in combination with charity to manage poor relief. Basically, it was still steeped in Victorian individualism and self-help, with poverty largely understood in moral terms. As argued by A.W. Vincent, "Failure in social terms, namely poverty, was seen as failure of self-maintenance in the character of the person. The failure was a moral one since it involved the individual's inability to look to the common social good" [Vincent 1984: 350].

On the other hand, The Minority Report, masterminded by Beatrice and Sidney Webb, emphasized the structural character of poverty, proposing that the state should adopt preventative measures and introduce minimal social services, including labour exchanges, a national health service, educational facilities, specialized care for different social and age groups, and a system of social benefits that would replace the workhouses and the cumbersome network of inefficient and overlapping charities. In the words of Beatrice Webb, the purpose was "to secure a national minimum of civilised life ... open to all alike, of both sexes and all classes, by which we meant sufficient nourishment and training when young, a living wage when able-bodied, treatment when sick, and modest but secure livelihood when disabled or aged" [quoted in *Shafik* 2021, xviii].

However, like the Majority Report, the Minority Report still made a firm distinction between the deserving and undeserving poor, with the latter now seen as comprising individuals convicted of vagrancy, neglect to maintain their family, or recalcitrancy regarding work activity. Members of this group, the Webbs argued, should be medically tested for their physical faculties to see how they could be improved by training. Subsequently, they would be "assigned either to suitable day depots or residential farm colonies, where their whole working time would be absorbed in such varied beneficial training of body and mind as they proved capable of" [*Report Of The Royal Commission On The Poor Laws And Relief Of Distress* 1909: 479]. Despite its progressive angle, the Minority Report was strictly based on the notion of mutual obligation, and an uncompromising approach to those considered to be breaking the rules was seen as justified.

While failing to generate immediate political effect, the Minority Report was instrumental in challenging the prevailing attitudes toward poverty. Its holistic approach to poverty, focusing on social reform, education and prevention, had a major impact on the discourse surrounding poverty, ultimately informing the Beveridge Report of 1942, a landmark document that served as a blueprint for the post-war Welfare State. However, as pointed out by historian Jose Harris, a biographer of Beveridge, even during the Hungry Thirties, suspicions of parasitic "scroungers" existed among the public. They were largely dispelled with the onset of the Second World War, which ushered in an unprecedented sense of common purpose and social solidarity, as well as a rationing-based egalitarian economic model and ample work opportunities for everyone. "There were no scroungers," Harris points out. "You were put to work in the Army, the pioneer corps or the factories" [quoted in *deCastella* 2012].

The temporary retreat from the deserving/undeserving stereotyping continued in the post-war era owing to the full-employment policies pursued by Labour and

Conservative governments alike, with nearly every working-age man holding a job [deCastella 2012]. However, following the oil shocks and economic turmoil of the Seventies, unemployment began to rise again, with economic inactivity resurfacing as a subject of debate. As observed by Joanna Mack and Stewart Lansley in their monograph *Poor Britain*,

In the 1970s, the poor came to be blamed not just for their own problems, but also for the nation's. Britain was increasingly seen to be in a rapid decline. In the desperate search for explanations, the poor became scapegoats. Welfare spending, it was claimed, was too high. Money was being "diverted" away from the "real" economy. The incentive to work hard had, it was said, been taken away by the "generosity" of public "handouts". The poor were scroungers; their plight unrecognised. [Lansley – Mack 1985: 4]

It was the 1980s, however, that saw the full-scale return of the undeserving poor stereotype, as Prime Minister Margaret Thatcher pushed a re-victorianized concept of poverty, firmly convinced that excessive government intervention and over-generous welfare provision hindered economic growth and stifled individual ambition, creating a culture of dependency [Biresi – Nunn 2013: 5]. With the narrative of a feckless underclass simultaneously popularized by the American analyst Charles Murray, poverty was, yet again, viewed through the lens of personal accountability and framed as a consequence of poor individual choices and irresponsible behaviour rather than of structural inequalities. In addition, the sweeping deindustrialization of the Eighties resulted in massive job losses; just between 1979 and 1983, two million jobs in industry were lost, creating a large group of economically inactive individuals. Few equivalent jobs were created in place of the previous stable and secure industrial positions, and yet, the government seemed to lack sympathy for the swathes of the newly unemployed. Their economic inactivity was attributed to a lack of initiative rather than systemic causes, an attitude best summarized by Thatcher's minister Norman Tebbit, who famously told his party conference in 1981, "I grew up in the 30s with an unemployed father. He didn't riot. He got on his bike and looked for work, and he kept looking till he found it" [quoted in Elledge: 2023]. Thatcher herself made no disguise of her admiration of the Victorian values of thrift and self-help, as well as the high-minded culture of 19th-century friendly societies, and she fully subscribed to the idea of the deserving/undeserving poor:

I had great regard for the Victorians for many reasons – not least their civic spirit to which the increase in voluntary and charitable societies and the great buildings and endowments of our cities pay eloquent tribute. I never felt uneasy about praising "Victorian values" or – the phrase I originally used – "Victorian virtues", not least because they were by no means just Victorian. But the Victorians also had a way of talking which summed up what we were now rediscovering – they distinguished between the "deserving" and the "undeserving poor". Both groups should be given help: but it must be help of very different kinds if public spending is not just going to reinforce the dependency culture. The problem with our welfare state was that – perhaps to some degree inevitably we had failed to remember that distinction and so we provided the same "help" to those who had genuinely fallen into difficulties and needed some support till they could get out of them, as to those who had simply lost the will or habit of work and self-improvement. [quoted in Walker 1994: 104]

In her romanticized view of Victorian public spiritedness, however, Thatcher and her followers failed to consider the social changes taking place, especially the erosion of working-class communities (and the resulting abundance of social problems³), which had already been underway in the post-war decades but which was happening at an accelerated speed as the outcome of her deindustrialization policies.

The arrival of Tony Blair's New Labour marked a change in the debate on poverty and its root causes. Seeking to project a more socially considerate image than their predecessors, the Blairites toned down the undeserving poor discourse and, instead, opted for the concept of the "socially excluded", with social exclusion understood as the "inability to participate effectively in economic, social, political and cultural life, and, in some characterisations, alienation and distance from the mainstream society" [quoted in *Biresi – Nunn, 2023, 61*]. Long-term economic inactivity and the resulting welfare dependency were construed as an outcome of economic and social forces outside the control of the poor, rather than their individual moral failure. Increased emphasis in poverty discourse was placed not only on material deprivation but primarily on "poverty of aspiration, of opportunity, of prospects of advancement" [Blair 2006].

Despite marketing itself as a new form of social democracy, New Labour represented, in many of its aspects, a continuation of Thatcherite neoliberalism [Jessop 2007: 282]. This manifested, among others, in perpetuating the Schumpeterian (rather than Keynesian) approach to tackling unemployment-related social exclusion, with the goal of social inclusion to be achieved primarily through labour market attachment and economic re-engagement of the marginalized communities. Blair pledged that his cabinet would be a "Welfare to Work government", further claiming that "the greatest challenge for any democratic government is to refashion our institutions to bring [the] workless class back into society and into useful work" [Blair 1996]. Benefit claimants were reframed as "jobseekers" and coerced into the increasingly flexible labour market. Various workfare programmes, such as the New Deal, modelled on existing US schemes, were designed⁴. Aimed particularly at young people but also at lone mothers, they were described by Blair as a "something for something deal", providing people "with a hand up and not a hand-out" [Green 2014].

In essence, the aim of the Blairite welfare-to-work programmes was not to create jobs (as Old Labour would have attempted) but to revive work ethic, i. e. to increase employability among workless individuals. In a sense, therefore, they replicated the pre-20th century strategies based on the beliefs in the redemptive function of work per se. At the same time, however, insufficient consideration was given to the ongoing precarization of the labour market and the social risks awaiting the increasingly contingent labour force.

The deserving and undeserving poor in recent discourse and policies

In 2010, a Conservative victory ended the thirteen years of New Labour rule. Led by David Cameron, the Tories swiftly abandoned their original vote-winning programme

³ For an outline of the collapse of working-class communities in the wake of Thatcher's policies, see Owen Jones [2012]. *Chavs. The Demonization of the Working Class*. London: Verso.

⁴ The first workfare schemes in the UK had already been launched during the Thatcher and Major years, but it was the Blair administration that created the first fully integrated and well-defined welfare-to-work regime.

of compassionate Conservatism and, faced with the fall-out of the 2008 financial crisis, adopted a set of austerity-driven policies culminating in a welfare reform involving extensive public spending cuts. In an attempt to justify the controversial policies, masterminded by the Minister for Work and Pensions Iain Duncan Smith, the Coalition government stepped up the deserving/undeserving poor rhetoric, with welfare dependency yet again highlighted as a manifestation of individual irresponsibility and sense of entitlement rather than a result of systemically produced social exclusion. Both the government and right-leaning media became more strident than usual in othering benefit claimants, pitting them against those in paid work. While the latter were celebrated as *strivers*, *hard-earning taxpayers*, *hardworking families*, *alarm-clock Britain*, or *those who do the right thing*, the former were dismissed as *shirkers*, *those wanting handouts*, *the hard-to-reach*, *the problem families*, *those having no stake in society*, etc. [Tihelková 2015: 125]. Considerable effort was taken by the Prime Minister to communicate the fairness of withdrawing resources from those for whom welfare dependency was a “lifestyle choice”:

Those within it grow up with a series of expectations: you can have a home of your own, the state will support you whatever decisions you make, you will always be able to take out no matter what you put in. This has sent out some incredibly damaging signals. That it pays not to work. That you are owed something for nothing. It gave us millions of working-age people sitting at home on benefits even before the recession hit. It created a culture of entitlement. And it has led to huge resentment amongst those who pay into the system, because they feel that what they’re having to work hard for, others are getting without having to put in the effort. [Cameron 2012]

On the other hand, the “deserving” part of the economically vulnerable class, involving low-income working households, were repeatedly reassured that they were not on the receiving end of the cuts, with the government proclaiming that “We’re getting behind working families who work hard and want to do the right thing” [quoted in Meredith 2013].

The centrepiece of the Cameronite welfare reform was a series of policies intended to make welfare claimants rejoin the labour market, principally through a withdrawal of benefits. The removal of support was framed as a beneficial move “helping” the claimants to regain agency and transition to a healthy state of personal independence. In addition to the morally restoring effect of paid employment, the benefit cuts were also proclaimed to produce a decrease in poverty levels. Cameron himself declared that “I believe passionately in reducing poverty. And the best route out of poverty is this: work” [quoted in Swinford 2015].

Essentially, the Cameronite welfare-to-work strategy represented a continuation of the Blairite policies. However, its practical implementation was markedly more draconic, with considerable human cost involved. This was especially the case of the withdrawal of disability benefits to incentivize the claimants to find paid work. Although the disabled had traditionally been perceived as the deserving poor (the “impotent poor”, i.e. those unable to work), the new legislation was based on the assumption of extensive benefit abuse on their part, thus perceiving them as potentially undeserving. Accordingly, disability benefit claimants were exposed to health reassessments contracted out to private entities, such as the Atos and Capita corporate giants, often resulting in demonstrably unwell individuals being found “fit for work” by target-driven, profit-based assessment tests whose efficacy has repeatedly been put into question by researchers [Pring 2022].

In addition to the disabled, another social group became subject to stereotyping as the undeserving poor, namely young unemployed people. Their reliance on benefits was portrayed as a “culture of entitlement”, involving expectations of obtaining a council home and raising state-supported children while others “do the right thing”, take up paid employment and wait until they have saved up [Padfield 2012]. Seeking to cultivate “disciplines and skills associated with sustained employment,” the government designed a 5-billion-pound flagship programme of unpaid work placement schemes, involving compulsory community work and unpaid work for private companies, predominantly supermarket chains and high-street retailers. In response to the public outcry criticizing the policy for labour exploitation and undercutting wages in the commercial sector, several major participants (including Tesco) withdrew from the scheme. On the whole, the whole project was considered a failure, with only 2.3 percent of the placements yielding permanent employment. For many, the government’s attempt to force young people into unpaid placements carried all-too-familiar echoes of the 19th-century Poor Laws seeking to redeem paupers through work activity itself, regardless of whether such labour was able to support them existentially.

As shown above, an integral part of the strategy of dealing with the undeserving poor under the old Poor Laws was the idea that they were punishable for their feckless behaviour. Traces of the punitive approach can also be located in the Conservative austerity agenda, perhaps most tellingly in the policy of so-called benefit sanctions, imposed on claimants who failed to meet the stringent and sometimes labyrinthine requirements of active jobseeking. Transgressions such as not arriving on time for a job centre interview (even for defensible reasons such as having been in hospital, lacking money to travel to the interview or being given confusing information by the job centre itself) could lead to the denial of benefit payments for up to three years, leaving the claimant potentially destitute. Though described by various social commentators as “cruel”, “inhuman” or “causing considerable distress” [Demianyk 2016], the policy was defended by the government as one instilling the work ethic into a class of essentially work-shy individuals. Work and Pensions Minister Esther McVey, for instance, compared the sanctioned claimants to badly behaved school pupils:

What does a teacher do in a school? A teacher would tell you off or give you lines or whatever it is, detentions, but at the same times they are wanting your best interests at heart. They are teaching you, they are educating you but at the same time they will also have the ability to sanction you. [quoted in *Bulman 2018*]

The outcomes of the austerity measures proved tragic in numerous instances; it is estimated that the welfare reform claimed nearly 60,000 lives just within the first four years of its rollout. In addition, food banks, a rare sight prior to the Coalition government’s welfare reform, mushroomed across the UK, with the number of their clients increasing from 41,000 in 2009 to 3.1 million in 2023/24 [Toth 2024]. Interestingly, food bank users, too, found themselves subject to the deserving-undeserving debate, with several government members implying that their reliance on food relief had nothing to do with the deteriorating economic situation and everything to do with their irresponsible behaviour. In 2013, for instance, Education Secretary Michael Gove stirred controversy by arguing that

people struggled to afford food and other essentials due to being unable to “manage their finances” and making wrong choices regarding money. In the same vein, the above-mentioned minister Esther McVey attributed food bank use to the inability of their clients to live within their means [Bulman 2018]. Some went even further in their rhetoric. Edwina Currie, the outspoken Conservative ex-minister, for example, attacked food bank users for their profligacy (a typical traditional attribute of the undeserving poor):

I get very troubled at the number of people who are using food banks who think it is fine to pay to feed their dog, their dog is in good nick and beautiful, but they never learn to cook, they never learn to manage, and the moment they have got a bit of spare cash they are off getting another tattoo. We should feel cross about this, all of us. [quoted in Bennett 2014]

In general, what characterized the assumptions underlying the welfare cuts was the government’s lack of trust in benefit claimants based on a-priori expectations of fecklessness, entitlement and poor lifestyle management leading to the abuse of the generous benefits system. Such deficiencies thus justified the punitive policies which, however, were marketed to the public as well-intentioned and helpful in instilling the correct attitudes in the subjects of the cuts as well as restoring “fairness” to the system in respect of the deserving poor. As seen from research into public attitudes, which has repeatedly revealed a hardening stance towards benefit claimants in recent years, including exaggerated ideas of the extent of benefit fraud [Binder 2013], the adversarial government rhetoric, combined with negative coverage by some (mostly tabloid) media, has in many ways proved effective.

After Cameron’s departure from 10 Downing Street, the deserving-undeserving stereotyping somewhat faded from the political debate as the government priorities changed, with the issue of Brexit taking centre stage. Theresa May, Cameron’s short-lived successor, made it plain in her speeches that austerity was over after eight years of cuts. Boris Johnson, having scored a landslide victory in 2019, marketed himself as a one-nation Conservative intent on reducing inequalities across Britain’s regions within his much-touted “leveling-up” agenda, aiming to woo working-class voters from less prosperous regions north of London. The rhetoric of deservingness was replaced with the language of the “left-behind”, with structural explanations for poverty temporarily resurfacing in the government’s discourse [Tihelková 2022: 142]. Moreover, the universal experience of the COVID-19 pandemic and the resulting cost-of-living crisis affecting vast swathes of the British public fostered more complex attitudes to poverty and economic inactivity.

However, Britain’s strained public finances and economic underperformance have recently revived the deserving/undeserving rhetoric both right and left of the political spectrum. Speaking to his party conference in Durham in 2023, Nigel Farage, leader of the right-wing populist party Reform UK, voiced his scepticism about the genuine need of disability benefit claimants: “There are many that have gone on to benefits that shouldn’t be on benefits. The idea that on a Zoom consultation is hi doc, not feeling too good today, little bit depressed. – Oh you’d better go on the unemployment register as disabled. I’m sorry, this approach is wrong” [Reform Leader Nigel Farage 2023]. Thus, sufferers of mental health problems, which represent one of the most pressing public health issues in the UK today, have found themselves implicitly branded as the new undeserving poor. In a similar vein, former Tory immigration minister Robert Jenrick has recently applied the

undeservingness label to migrants, whom he, controversially, accused of “cannibalising” the compassion of the British public [Gill 2023].

Interestingly, the deserving-undeserving dichotomy has not been limited to right-wing discourse; it has also re-emerged in the rhetoric of the Labour party, though the choice of words has been more cautious. When Chancellor of the Exchequer Rachel Reeves delivered her 2024 budget, she told *The Sun* newspaper, “I’m doing this for hardworking families up and down the country who have been crying out for change. [...] To these people I say, I’ve got your back. This is your Budget. I will deliver for you. It’s a Budget for the strivers” [Reeves 2024]. In opting for the word “strivers”, Reeves was borrowing from George Osborne, Tory Chancellor at the time of Cameron’s welfare reform, when the difference between alleged strivers and scroungers (the latter representing the undeserving poor) was exploited to achieve the government’s austerity agenda. Given some other statements made by the current Chancellor, such as her warnings of a “painful budget”, “tough decisions”, and the need to end the government “overspend” [Toth 2024], it will be interesting to observe whether any of Labour’s potential austerity measures will be explained purely as an unpleasant necessity arising from the country’s economic adversities, or whether some form of othering will take place as certain groups are singled out as the recipients of prospective cuts.

Conclusion

The issue of approaches to poverty and different types of the poor in various periods of Britain’s past is a complex one, and the present article has only managed to provide a general outline of the principal developments. Even from such a sketchy perspective, however, several trends stand out. With the secularization of poor relief in the Tudor era, the medieval view of poverty as a natural state of things in society changed into its perception as a social problem. Designed to address it, the Poor Laws made a clear distinction between the deserving and undeserving poor, with the distinguishing criterion being the ability and/or willingness to work. The growing numbers of individuals dispossessed and vagrant as a result of the sweeping economic changes in early modern England caused concern not only as a source of disruption but as a burden on the country’s treasury. This gave rise to various measures, both punitive and corrective, to deter paupers from vagrancy and to remedy their perceived character flaws which, in the mind of the contemporaries, included fecklessness, profligacy and irresponsibility in sexual and familial conduct. Parallel to this trend, a development towards a more structural understanding of poverty was unfolding, first emerging in the form of the Speenhamland system of wage supplementation and then gaining ground in the latter half of the nineteenth century as more research into the causes of poverty became available. This trend continued in the twentieth century, with the Second World War acting as the “great leveller” and the full employment during and after it rendering the deserving-undeserving debate temporarily irrelevant. However, with the demise of the post-war Keynesian consensus and the advent of the neoliberal economic course in the 1980s, stereotyping the poor gained traction as economic inactivity due to job losses was on the rise and justification for reducing state expenditure was being sought. The view of poverty as an individual failure was rekindled, with various workfare programmes intended to rehabilitate welfare claimants through labour market participation emerging under both

Conservative and Labour administrations. The stigmatization of a group of the poor seen as undeserving came to a head under the post-2010 Conservative administrations, with the stereotypical perceptions of benefit claimants (laziness, sense of entitlement, self-destructive personal habits, etc.) actively used by political actors to garner public consensus in respect of the planned welfare cuts. The language used by the government demonstrated the underlying suspicion of benefit fraud and mistrust of the claimants. The considerable human cost generated by the austerity measures shrouded in adversarial language remains a cause for concern and a warning for future administrations seeking to apply simplistic measures in an economy riddled with precarious employment and other social risks.

References

- Bennett, Asa [2014]. Edwina Currie Says ‘Pernicious’ Food Banks Make People Poorer. *Huffington Post*, 28 January 2014 [online]. Retrieved from: [https://www.huffingtonpost.co.uk/2014/01/28/edwina-currie-food-banks-_n_4680965.html].
- Binder, David. Attitudes Towards Welfare and Welfare Recipients Are Hardening. *LSE*, 22 August 2013 [online]. Retrieved from: [https://blogs.lse.ac.uk/politicsandpolicy/scrounging-off-the-state-hardening-attitudes-toward-welfare-and-its-recipients].
- Biresi, Anita – Nunn, Heather. *Class and Culture on Contemporary Britain*. London: Palgrave Macmillan.
- Blair, Tony [2006]. Our Nation’s Future – Social Exclusion. *British Political Speech* [online]. Retrieved from: [https://shib.zcu.cz/idp/profile/SAML2/Redirect/SSO?execution=e1s1].
- Bruening, Elizabeth [2018]. The Undeserving Poor: A Very Tiny History. *Medium*, 7 January 2018 [online]. Retrieved from: [https://medium.com/@ebruening/the-undeserving-poor-a-very-tiny-history-96c3b9141e13].
- Bulman, May [2018]. Esther McVey? New DWP Minister’s Statements about People on Benefits and the Policies She Has Voted For. *The Independent*, 9 January 2018 [online]. Retrieved from: [https://www.independent.co.uk/news/uk/politics/esther-mcvey-dwp-benefits-welfare-stance-comments-controversial-a8149811.html].
- Burleigh, Martin [2017]. When Poverty Was Often Blamed on Moral Failings. *UnHerd*, 1 August 2017 [online]. Retrieved from: [https://unherd.com/2017/08/remembering-time-poverty-often-blamed-moral-failings].
- Cameron, David [2012]. Welfare Speech, 25 June 2012. *GOV.UK* [online]. Retrieved from: [https://www.gov.uk/government/speeches/welfare-speech].
- DeCastella, Tom [2012]. Beveridge Report: From ‘Deserving Poor’ to ‘Scroungers’? *BBC News*, 26 November 2012 [online]. Retrieved from: [https://www.bbc.com/news/magazine-20431729].
- Demianyk, Graeme [2016]. Ken Loach On BBC Question Time Accuses Tory Government Of ‘Conscious Cruelty’ Over Benefits Sanctions. *Huffington Post*, 28 October 2016 [online]. Retrieved from: [https://www.huffingtonpost.co.uk/entry/question-time-ken-loach-accuses-government-conscious-cruelty-benefits-sanctions_uk_581275f3e4b0672ea6885246].
- Elledge, John [2023]. The Absurdity of the Tories’ “On Your Bike” Plea. *New Statesman*, 5 August 2023 [online]. Retrieved from: [https://www.newstatesman.com/comment/2023/08/the-absurdity-of-the-tories-on-your-bike-plea].
- Fairclough, Norman [2010]. *Critical Discourse Analysis. The Critical Study of Language*. London: Routledge.
- Gill, Kate [2024]. Robert Jenrick Responds to Backlash Over ‘Cannibalism’ Comment. *The Independent*, 4 June 2023 [online]. Retrieved from: [https://www.independent.co.uk/tv/news/cannibalising-migrants-robert-jenrick-uk-public-b2351229.html].
- Green, Chris [2014]. British People Stopped Believing in the Benefits System due to Tony Blair, Researchers Claim. *The Independent*, 25 September 2014 [online]. Retrieved from: [https://www.independent.co.uk/news/uk/politics/british-people-stopped-believing-in-the-benefits-due-to-tony-blair-researchers-claim-9753824.html].

- Hindle, Steve [2004]. Civility, Honesty and the Identification of the Deserving Poor in Seventeenth-Century England. In: French, Henry – Barry, Jonathan (eds.). *Identity and Agency in England, 1500–1800*. New York: Palgrave Macmillan, pp. 38–59.
- Jessop, Bob [2007]. New Labour or the Normalization of Neo-Liberalism. *British Politics* 2 (2): 282–188.
- Katz, Michael B. [2013]. *The Undeserving Poor: America's Enduring Confrontation with Poverty*. New York: Oxford University Press.
- Lansley, Stewart – Mack, Joanna [1985]. *Poor Britain*. Milton: Routledge.
- McIntosh, Marjorie [2009]. Poverty, Charity, and Coercion in Elizabethan England. *The Journal of Interdisciplinary History* 35 (3): 457–459.
- Meredith, Charlotte [2013]. David Cameron: 'We Need to Help Hard-Working Families With Their Household Bills'. *The Daily Express*, 26 April 2013 [online]. Retrieved from: [<http://www.express.co.uk/news/uk/394950/David-Cameron-We-need-to-help-hard-working-families-with-their-household-bills>].
- Nassau, William – Chadwick, Edwin [1834]. Poor Law Commissioners' Report of 1834. *Oline Library of Liberty* [online]. Retrieved from: [https://oll-resources.s3.us-east-2.amazonaws.com/oll3/store/titles/1461/PoorLaw_0169_EBk_v6.0.pdf].
- Orsi, Cosma [2017]. The Political Economy of Inclusion: The Rise and Fall of the Workhouse System. *Journal of the History of Economic Thought* 39 (4): 453–481.
- Padfield, Deborah [2017]. Cameron's Collective Responsibility. *Open Democracy*, 29 June 2012 [online]. Retrieved from: [<https://www.opendemocracy.net/en/opendemocracyuk/camerons-collective-responsibility/>].
- Patriquin, Larry [2007]. Speenhamland, Settlement and the New Poor Law. In: *Agrarian Capitalism and Poor Relief in England, 1500–1860*. London: Palgrave Macmillan, pp. 117–150.
- Pring, John [2022]. The Department for Work and Pensions: Deaths, Cover-up, and a Toxic 30-year Legacy. *Disability News Service*, 27 March 2022 [online]. Retrieved from: [<https://www.disabilitynewsservice.com/the-department-for-work-and-pensions-deaths-cover-up-and-a-toxic-30-year-legacy>].
- Reeves, Rachel [2024]. I Have to Make Tough Decisions on Tax in My Budget But It Will Be Worth It Because I Have Your Backs. *The Sun*, 26 October 2024 [online]. Retrieved from: [<https://www.thesun.co.uk/news/politics/31327856/rachel-reeves-budget-tax>].
- Reform Leader Nigel Farage Speaks at a Noon 'Mass Meeting' in Durham [2023]. *YouTube – Guardian News* [online]. Retrieved from: [https://www.youtube.com/watch?v=W3LZv4DF_sQ].
- Report of The Royal Commission on The Poor Laws and Relief of Distress [1909]. *The British Medical Journal* 2512 (1): 479–484 [online] Retrieved from: [<https://www.jstor.org/stable/25281008>].
- Roberts, Leonard H. [2007]. Bridewell: The World's First Attempt at Prisoner Rehabilitation through Education. *Journal of Correctional Education* 35 (3): 83–85.
- Seabrook, Jeremy [2013]. *Pauperland. Poverty and the Poor in Britain*. Oxford: Oxford University Press.
- Shafik, Minouche [2021]. *What We Owe Each Other a New Social Contract for a Better Society*. Princeton: Princeton University Press.
- Slack, Paul [2009]. *The English Poor Law 1531–1782*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Spencer, Herbert [1995]. *Social Statics*. New York: Robert Schalkenbach Foundation.
- Swinford, Steven [2015]. David Cameron Pledges 600,000 Childcare to 'Make Work Pay'. *The Telegraph*, 22 April 2015. Retrieved from: [<https://www.telegraph.co.uk/news/politics/david-cameron/11553618/David-Cameron-pledges-600000-childcare-to-make-work-pay.html?msocid=22342fd6f86b6dddf32803b7bf9ad6c88>].
- Tihelková, Alice [2015]. Framing the 'Scroungers': the Re-emergence of the Stereotype of the Undeserving Poor and its Reflection in the British Press. *Brno Studies in English* 41 (2): 121–139.
- Tihelková, Alice [2022]. An Heir to Disraeli or Cameron? A Critical Look at Boris Johnson's Rhetoric of One Nation Conservatism. *Hradec Králové Journal of Anglophone Studies* 9 (1–2): 140–149.
- Tihelková, Alice [2024]. Things Can Only Get Dickensian: An Analysis of Media Coverage of Britain's Cost of Living Crisis. *American and British Studies Annual* 17 (1): 37–42.
- Toth, Albert [2024]. What is Austerity – And Why Is Rachel Reeves Accused of Bringing it Back. *The Independent*, 23 September 2024 [online]. Retrieved from: [<https://www.independent.co.uk/news/uk/politics/what-is-austerity-rachel-reeves-speech-labour-b2617341.html>].
- Vincent, A. W. [1984]. The Poor Law Reports of 1909 and the Social Theory of the Charity Organization Society. *Victorian Studies* 27 (3): 343–363.

Walker, Martin [1994]. What Thatcher Really Did. *World Policy Journal* 10 (4): 101–118.

Warwick-Booth, Louise [2019]. *Social Inequality*. London: Sage.

Wolff, Jonathan [2019]. The Myth of the Undeserving Poor. *New Statesman*, 22 November 2019 [online].

Retrieved from: [<https://www.newstatesman.com/politics/2019/11/the-myth-of-the-undeserving-poor>].

Alice Tihelková is a long-term member of the Department of Philological Studies at the Faculty of Arts, University of West Bohemia in Plzeň. She teaches courses in British Cultural Studies and conducts interdisciplinary research on contemporary British society. Her main research interest is political and media discourse describing Britain's class system and class stereotypes used by the commentariat, politicians, and other actors.

Vzdelávanie na Právnickej fakulte Slovenskej univerzity v rokoch 1938 – 1944

PATRIK BEŇUŠ*

Education at the Faculty of Law of the Slovak University in 1938–1944

Abstract: The paper deals with the development of education at the Faculty of Law of the Slovak University in the years 1938–1944, a period marked by significant political and social changes. After the Munich Agreement and the first Vienna Award in 1938 and the subsequent creation of the Slovak State in March 1939, legal education came under the influence of Nazi ideology and Slovak political pressures. The paper analyzes institutional changes, teaching programs, the composition of the faculty and the impact of political events on the faculty's academic environment. The aim is to provide a comprehensive view of the functioning of the faculty in the context of the war years, including adaptation to new political conditions and its role in the formation of legal culture in Slovakia. The results show how the faculty adapted to changing conditions and how it contributed to the development of legal thinking and practice during the war period. The analysis provides important insights into the impact of political changes on higher education and its impact on society.

Keywords: Comenius University; Slovak University; Slovak State; Education

DOI: 10.14712/23363525.2025.17

Úvod

Vzdelávanie na Právnickej fakulte Univerzity Komenského (neskôr premenovanej na Slovenskú univerzitu) v rokoch 1938 – 1944 predstavuje významné a zložité obdobie v histórii slovenského vysokého školstva. Tento časový úsek je charakterizovaný dramatickými politickými a spoločenskými zmenami, ktoré zásadne ovplyvnili akademickú obec a študijné podmienky na území Slovenska. V roku 1938, po Mníchovskej dohode a následnej prvej Viedenskej arbitráži, sa územie Československej republiky ocitlo pod tlakom nacistického Nemecka, čo viedlo k zásadnej prestavbe jeho politickej a územnej štruktúry.

Vznik Slovenského štátu v marci 1939 a jeho začlenenie do nacistickej sféry vplyvu mali priamy dopad na fungovanie a smerovanie vzdelávacích inštitúcií. Právnická fakulta, ako súčasť Slovenskej univerzity (dnes Univerzita Komenského v Bratislave), zohrala kľúčovú úlohu pri formovaní právnického vzdelávania a právnej kultúry počas vojnového obdobia. Príspevok sa zameriava na analýzu vývoja vzdelávania na Právnickej fakulte, pričom kladie dôraz na inštitucionálne zmeny, vyučovacie programy, profesorský zbor a politické vplyvy, ktoré utvárali akademické prostredie.

Cieľom príspevku je poskytnúť ucelený pohľad na právnické vzdelávanie v uvedenom období, zohľadňujúci nielen vonkajšie politické a spoločenské faktory, ale aj internú

* Patrik Beňuš, Filozofická fakulta, Univerzita Komenského v Bratislave. E-mail: patrik.benus13@gmail.com

dynamiku fakulty a jej reakcie na zmeny. Aplikovaná analýza nám umožní lepšie pochopiť, ako sa akademické inštitúcie prispôbovali a akým spôsobom prispievali k vývoju právneho myslenia a praxe na území Slovenska v období druhej svetovej vojny.

Vedecko-vzdelávací systém na území Slovenska po roku 1938

Režim Slovenského štátu vnímal školstvo ako jednu z najdôležitejších oblastí kultúrneho života a z tohto dôvodu zásadne preorganizoval jeho štruktúru a ideologickú orientáciu. Dôraz bol kladený na inštitucionálny rozvoj školstva, ktorý zahŕňal kvantitatívny rast a implementáciu viacerých interných reforiem. Hlavným cieľom bolo dosiahnuť národný a kresťanský charakter školstva. V roku 1940 bol prijatý zákon, ktorý fakticky transformoval štátne školy na cirkevné, čím sa z pôvodných troch typov škôl (štátne, cirkevné, obecné) zachovali len cirkevné a obecné. Pred prijatím tohto zákona bolo na Slovensku 40,13 % štátnych, 7,66 % obecných a 52,22 % cirkevných škôl, po jeho prijatí sa podiel cirkevných škôl zvýšil na 88,89 %, zatiaľ čo obecné tvorili len 11,11 %. Zároveň bol počet jednotriednych a dvojtriednych škôl znížený a náboženstvo sa stalo povinným predmetom. Tento krok bol interpretovaný ako snaha umierneného konzervatívneho krídla HSLS chrániť mládež pred vplyvom nemeckého národného socializmu. Avšak, táto zmena bola predmetom kritiky zo strany radikálneho krídla slovenskej politiky, reprezentovaného Vojtechom Tukom a Alexandrom Machom [Letz 2012: 207].

Na úrovni stredných škôl prišlo k zriadeniu jednotných gymnázií s osemročným štúdiom, pričom spoločné vyučovanie chlapcov a dievčat bolo zrušené s určitými výnimkami. Pravidlá správania pre študentov sa sprísnili, a na gymnáziách boli zavedené dva povinné cudzie jazyky, z ktorých nemčina bola povinná. Táto situácia bola posilnená slovensko-nemeckou kultúrnou dohodou z roku 1943, ktorá zaručila významné postavenie nemčiny v slovenskom vzdelávaní. Ideologický vplyv režimu sa prejavil aj cez povinné členstvo žiakov a študentov v Hlinkovej mládeži a cez založenie Akademickej Hlinkovej gardy na vysokých školách. Možno povedať, že v období Slovenského štátu sa veľmi darilo vysokému školstvu, a to aj napriek vojnovým udalostiam a úsiliu o spolitizovanie univerzitného prostredia. Okrem Univerzity Komenského (neskôr premenovanej na Slovenskú univerzitu) bola zriadená v roku 1940 v Bratislave Vysoká škola obchodná. V tom istom roku vznikla v Bratislave aj Vysoká škola vojenská a zároveň rok predtým začala v Bratislave pôsobiť aj Slovenská vysoká škola technická. Bratislava sa tak stala jediným slovenským vysokoškolským mestom, kde sídlili štyri vysoké školy [Letz 2012: 207; Hradská – Kamenec 2015: 206].

Politické a kompetenčné spory medzi politikmi a inštitúciami sa preniesli aj do organizácie vedeckého života v Slovenskej republike. Tieto konflikty sa sústreďovali na získanie podpory od vplyvných politických lídrov, ako boli prezident Jozef Tiso a minister školstva Jozef Sivák na jednej strane, a Alexander Mach a Vojtech Tuka na strane druhej. Ministerstvo školstva a národnej osvety (ďalej MŠaNO), ktoré sa stávalo častým cieľom kritiky, sa snažilo zmierniť alebo neutralizovať názorové a kompetenčné rozdiely medzi zúčastnenými stranami. Hoci ministerstvo blokovalo prenikanie radikálnej nacionálno-socialistickej ideológie do kultúrneho života, podporovalo konzervatívne náboženské hodnoty, ktoré niekedy kolidovali s modernizačnými tendenciami v slovenskom umení a kultúre. MŠaNO

nariadilo revíziu školských a verejných knižníc, pričom odstránilo približne 800 kníh kvôli ich „nevhodnému“ obsahu, politickej či rasovej „nevhodnosti“ autorov, alebo propagácii čechoslovakizmu a marxistického socializmu. Tieto knihy však neboli zničené, ale odo-vzdané do bibliotéky Matice slovenskej [Hradská – Kamenec 2015: 206].

Vedecký život na Slovensku sa tradične najintenzívnejšie rozvíjal v prostredí vedeckých ústavov Matice slovenskej a vysokých škôl, ktoré spolupracovali so Slovenskou učenou spoločnosťou (bývalou Šafárikovou učenou spoločnosťou). Táto spoločnosť publikovala časopisy ako *Linguistica Slovaca*, *Historica Slovaca*, *Theologica Catholica Slovaca* a *Physiographica Slovaca*, a jej činnosť smerovala k vytvoreniu akadémie vied ako vrcholnej národnej vedeckej inštitúcie. V roku 1943 bola prijatím zákona č. 135/1942 Sl. z. zo dňa 2. júla 1942 založená Slovenská akadémia vied a umení, s cieľom podporovať rozvoj vied a umení a centralizovať organizáciu slovenskej vedeckej práce a umeleckej tvorby. Avšak, pre nedostatok vlastných vedeckých pracovníkov musela akadémia zamestnávať externistov, najmä pedagógov z vysokých škôl [Letz 2012: 209].

V období rokov 1939 až 1944 boli založené nové vedecké a kultúrno-osvetové inštitúcie, prevažne v Bratislave, vrátane Slovenskej akadémie vied a umení, Ústrednej osvetovej komisie a Slovenského múzea, spolu s ďalšími špecializovanými inštitútmi ako Štátna hvezdáreň na Skalnatom plese, Hygienické múzeum, Štátny ústav pre ľudovú pieseň, Štátny archeologický ústav a Slovenská galéria, ktorá bola súčasťou Slovenského múzea. Matica slovenská tiež rozšírila svoje aktivity prostredníctvom nových vedecko-výskumných a kultúrno-osvetových organizácií, ako boli Slovenská národná knižnica s literárnym archívom, Slovenská bibliografická spoločnosť a pokračovalo aj so svojou činnosťou Ústredie slovenských ochotníckych divadiel. Zvláštnu politickú úlohu mala Vedecká spoločnosť pre zahraničných Slovákov, ktorá vznikla na podnet slovenskej vlády. Externí odborní spolupracovníci tejto spoločnosti, z rôznych spoločenskovedných disciplín, pripravovali a publikovali expertízy, štatistické údaje a iné materiály týkajúce sa histórie, aktuálnej demografickej a ekonomickej situácie Slovenska. Tieto dokumenty mali byť určené na prezentáciu veľmociam na povojnovnej mierovej konferencii [Hradská – Kamenec 2015: 207].

Autonomistické obdobie a jeho vplyv na činnosť Právnickej fakulty Univerzity Komenského

V období medzivojnovnej Československej republiky (ďalej ČSR) existovali na území Slovenska dve vysokoškolské vzdelávacie inštitúcie, jednou z nich bola Univerzita Komenského v Bratislave a druhou bola Štátna vysoká škola technická Dr. Milana Rastislava Štefánika v Košiciach¹, ktorá bola zriadená zákonom č. 170 v roku 1937. Výsledkom arbitrážneho rozhodnutia vo Viedni z dňa 2. novembra 1938, bolo odstúpenie južnej časti územia Slovenska Maďarskému kráľovstvu (1920 – 1946) spolu s druhým najväčším mestom (Košice), čo z pohľadu školského vzdelávacieho systému spôsobilo vážny problém v oblasti vysokoškolského vzdelávania na území Slovenska. Novovznikajúce vysokoškolské

¹ Plánované vyučovanie malo pôvodne začať už v akademickom roku 1938/1939, avšak predvojnové udalosti prinútili presun inštitúcie, najskôr do Prešova, potom do Martina, až nakoniec sa ustáľilo v Bratislave, kde položilo základy pre dnešnú existenciu Slovenskej technickej univerzity v Bratislave.

centrum sa nachádzalo na odstúpenom území, čo znamenalo, že jedinou stálou vysokoškolskou vzdelávacou inštitúciou na území Slovenska bola Univerzita Komenského v Bratislave (ďalej Univerzita). Napätá situácia na geopolitickej scéne a blížiaci sa hrozba druhej svetovej vojny sa preniesla aj na akademickú pôdu. Na Univerzite Komenského v Bratislave sa začali radikálnejšie ozývať hlasy zastávajúce autonomistické stanoviská, či už zo strany študentov, politikov alebo časti obyvateľstva žijúceho na území Slovenska. Autonomistické hnutie² požadovalo uplatnenie do praxe celé znenie Pittsburskej dohody z mája 1918, ktorá okrem iného zahŕňala aj uznanie slovenského jazyka ako samostatného úradného jazyka v medzivojnovej ČSR a rovnako jeho používanie vo vyučovaní a v administratíve na Univerzite. Predmetné požiadavky vyústili do demonštrácií slovenských študentov v roku 1937 pod heslom „na Slovensku po slovensky“ [Štulrajterová 2015: 129; *Archív UK, Rektorát UK, sign. A-10/2, 1932 – 1945*].

Českí profesori pôsobiaci na Univerzite aktívne podporovali oficiálnu ideu čechoslovakizmu a jej myšlienky implementovali do každodenného života na akademickej pôde. Niektorí profesori, najmä z právnickej a filozofickej fakulty, prostredníctvom svojej publikačnej činnosti a prednášok podporovali ideu čechoslovakizmu cez využívanie vedeckých metód pre podporu čechoslovakistických názorov, ako boli formulované napr. Tomášom G. Masarykom, Edvardom Benešom, Ivanom Dérerom, Vavrom Šrobárom, etc. V oblasti histórie a politológie sa českí profesori častokrát vo svojich prednáškach odvolávali na významné obdobia českých dejín, ako napr. husitizmus, reformačné hnutie a zdôrazňovali význam používania liturgickej biblickej češtiny u evanjelikov a etc. V konfesijne orientovanom slovenskom prostredí ich kritický postoj k religiozite, kresťanstvu, Vatikánu, spolu s odsudzovaním sociálnej náuky cirkvi a otvorene preferovaním ateistických postojov, spôsoboval národnostné napätie na Univerzite [Círák 2021: 13]. Predmetné názory/postoje zastávali významní profesori ako napr. literárny historik Albert Pražák, historik Václav Chaloupecký, právnik Zdeněk Peška, sociológ Anton Štefánek a iní [Štulrajterová 2015: 129; *Dolan – Bartl 1966: 5*]. Napríklad, prednášky českého profesora histórie a vtedajšieho rektora Václava Chaloupeckého z Filozofickej fakulty boli mierené (aj keď nie tendenčne) k polemikám ohľadom prijatia štúrovskej slovenčiny, ktorú vnímal ako prekážku v jazykovej asimilácii slovenskej vetvy československého národa [Kutnar – Marek 1997: 718]. Podobne aj český profesor ústavného práva a dekan Právnickej fakulty, Zdeněk Peška, svojou prednáškou v zmysle podpory ideológie čechoslovakizmu vyvolával ráznejšie reakcie študentov, pričom odmietol akademickú diskusiu k téme, ktorú sám prezentoval na pôde univerzity [Círák 2021: 13].

V druhej polovici 30. rokov sa mladí slovenskí vzdelanci len výnimočne dostávali do učiteľských zborov jednotlivých fakúlt. Pôvodne zdieľali ideologické presvedčenie podporujúce individuálne pôsobiace osobnosti so zameraním na čechoslovakizmus. Avšak postupne už ako akademici prešli k formovaniu „vlastných“ stanovísk, ktorými verejne odmietali myšlienku čechoslovakizmu, k čomu do výraznej miery prispelo aj (u väčšiny) prispôbenie sa novému vládnemu režimu, po marci 1939. V akademickom roku 1938/1939 pôsobilo na celej Univerzite 14 profesorov slovenského pôvodu, 55 Čechov a 3

² Zjednotený politický autonomistický blok od volieb v roku 1925 reprezentovali SNS a HSĽS. Ich predstavitelia organizačne podchytili aktivity národne orientovanej mládeže a študentstva v zmysle ich pro autonomistickej orientácie.

profesori inej národnosti (ruskí emigranti). Väčšina profesorov slovenského pôvodu pôsobila na lekárskej fakulte (8 z 25 profesorov) [Štulrajterová 2015: 130; *Archív UK, Soznam prednášok, ... v zimnom semestri stud. roku 1941 – 42*: 19 – 23].

Hoci niektorí Slováci získali habilitácie v období medzivojnovnej ČSR, ich profesorský postup bol obmedzený. Situácia na právnickej fakulte bola podobná, keďže do akademického roku 1936/1937 bol jediným profesorom slovenského pôvodu Augustín Ráth. Po dlhé roky bol Augustín Ráth jediným riadnym profesorom čechoslovakistiky na Právnickej fakulte, až do roku 1938, kedy bol za profesora menovaný Slovák Vladimír Fajnor. Obe tieto profesorské osobnosti sa venovali štúdiu uhorského práva (súčasť súkromného práva), ktoré sa v dôsledku dualizmu prenieslo na územie Slovenska a Podkarpatskej Rusi z predchádzajúceho právneho systému habsburskej monarchie. K ďalším významným slovenským právnickým osobnostiam patrili Imrich Karvaš, Ľudovít Knappek, Štefan Luby, Karol Rebbo, Jozef Fundárek, ktorí sa mohli etablovať na posty riadnych profesorov až po vzniku Slovenského štátu [*Soznam prednášok, ... v zimnom semestri stud. roku 1948 – 49*: 18 – 24; *Archív UK, Soznam prednášok, ... v zimnom semestri stud. roku 1940 – 41*: 37 – 38].³

Vláda Slovenskej krajiny prijala rozhodnutím z dňa 19. decembra 1938, že do 31. decembra 1938 budú odvolaní profesori českej národnosti, ktorí „nevykazovali pozitívny postoj“ k presadzovaniu slovenských národných záujmov, či už v oblasti školstva, kultúry, etc. [*Slovenská pravda* 1938: 4]. Následne zo svojich profesorských pozícií na Právnickej fakulte odišli Vratislav Bušek, Cyril Čechrák, Zdeněk Peška, Bohuš Tomsa a ďalší z iných fakúlt [*Dolan – Bartl* 1966: 33; *Soznam prednášok, ... v zimnom semestri stud. roku 1941 – 42*: 18 – 24]. Niektorí českí pedagógovia boli dočasne ponechaní na univerzite, ale ich dekréty podliehali ročnému obmedzeniu, čo v praxi znamenalo, že bola pravidelne posudzovaná ich „spôsobilosť“ a v prípade kladného hodnotenia im bol dekrét opätovne obnovený, pričom univerzita ich ponechanie zdôvodňovala ich nenahraditeľnosťou a nedostatkom vhodných náhradníkov. Podľa údajov univerzitných prameňov ešte v rokoch 1941/1942 mohli vyučovať na výnimku na Právnickej fakulte českí profesori Karel Kizlink a Anton Ráliš [*Archív UK, Soznam prednášok, ... v zimnom semestri stud. roku 1941 – 42*: 30 – 39]. Na konci roku 1939 bolo na univerzite stále viacero českých profesorov a docentov, ale ich počet sa postupne znižoval. Odchod jadra profesorov českej národnosti urýchlil proces poslovenčovania Univerzity Komenského v súvislosti s používaním slovenského jazyka vo všetkých úradných záležitostiach, prednáškach a seminároch, avšak forma výučby zostala zachovaná z obdobia medzivojnovnej ČSR. Univerzita prešla štátnou ideologickou zmenou, ktorá predstavovala preniknutie nových konceptov autority a štátnosti, ktoré neskôr vyústili do filozofických a právnych konštrukcií božského práva zakotveného v slovenskej ústave. Tento filozofický prúd bol nazvaný ako „kresťanský totalitarizmus“ [Círák 2021: 17].

³ V akademickom roku 1938/1939 boli zamestnancami Právnickej fakulty profesori: August Ráth, Karol Laštovka, Albert Milota, Bohuslav Tomsa, Vratislav Bušek, Richard Horna, Rudolf Rauscher, Cyril Čechrák, Karol Kizlink, Zdeněk Peška a Vladimír Fajnor. Rovnako tak aj mimoriadni profesori: Antonín Ráliš, Imrich Karvaš, František Štajgr, Jozef Markov a Václav Budil. Zamestnancami Právnickej fakulty boli aj súkromní docenti: Jozef Fundárek, Ľudovít Knappek, Ervin Hexner, Jozef Grňa, Jozef Fundárek, Ľudovít Knappek, Alojz Matura a lektor: Rudolf Chlup [*Archív UK, Soznam prednášok, ... v zimnom semestri stud. roku 1938 – 39*: 4 – 12].

Univerzita Komenského po 14. marci 1939

Organizácia školstva na území Slovenského štátu sa začala formovať už počas obdobia autonómnej Slovenskej krajiny. Oblasť školstva bola riadená MŠaNO s centrálou v Bratislave, ktoré postupne rozširovalo svoju pôsobnosť aj na vysoké školy, vedecké inštitúcie, etc. [Kázmerová 2015: 106]. Zásadné reformy v oblasti školstva na území Slovenska sa viac zameriavali na personálne čistky, ktoré sa zakladali na princípe národnej príslušnosti pri obsadzovaní rôznych pracovných pozícií na všetkých úrovniach školského systému. Personálne zmeny, ktoré iniciovalo MŠaNO v období autonómnej Slovenskej krajiny, boli uskutočňované pod dohľadom HSLS. Odstúpenie českých zamestnancov zo školstva a ďalších odvetví bolo riadené prostredníctvom dohôd medzi centrálnou a slovenskou vládou [Kázmerová 2015: 107]. Okrem spomenutého sa predmetné zmeny odvíjali aj od procesu presadzovania vládnej ideológie na akademickú pôdu, ktorá priamo ovplyvnili aj skúmanú Právnickú fakultu. V tomto kontexte išlo o ukončenie pracovných pomerov s akademikmi českej národnosti a dosadzovaním slovenských prednášajúcich na jednotlivé akademické posty. Nové poznatky ukazujú, že tieto zmeny nielen reflektovali politické a ideologické tlaky doby, ale aj významne formovali budúci smer právnického vzdelávania na Slovensku. V akademickom roku 1940/1941 už výraznejšie pozorujeme zmeny, ktoré a týkali zamestnaneckých postov na fakulte, ktorými výrazne posilnili akademici slovenskej národnosti: profesori: Vojtech Tuka, August Ráth, Karol Kizlink, Imrich Karvaš, Jozef Fundárek, Ľudovít Knappek, Antonín Ráliš, Václav Budil ako aj mimoriadni profesori: Štefan Luby a Jozef Markov. Súkromní docenti: Alojz Matura, Ervin Hexner, Jozef Grňa, Ferdinand Ďurčanský, Rudolf Briška, a lektori: Ladislav Gažo, Štefan Miššúth a Gustav Laucký [Archív UK, *Soznam prednášok, ktoré sa budú konať na Slovenskej Univerzite v Bratislave v zimnom semestri štud. roku 1940 – 41*: 5 – 9].

Po nepokojoch v riadení univerzity v rokoch 1938 – 1939, vyvolaných spoločenskými zmenami, sa začali hľadať vhodní kandidáti, ktorí by zodpovedali požiadavkám doby na pozíciu rektora. Predmetná otázka sa stala politickou agendou, čo vyústilo do verejnej podpory bratislavských študentov, ktorí opakovane forsírovali profesora Vojtecha Tuku pokrikmi: „Nech žije rektor Tuka“, už na jeseň v roku 1938. V akademickom roku 1939/1940 bol profesor ústavného práva Vojtech Tuka zvolený prvým rektorom (v čase menovania ešte oficiálne nepomenovanej) Slovenskej univerzity. Predmetný stav bol v dejinách univerzít výnimočný, keďže rektor univerzity zároveň zastával funkcie ministra zahraničných vecí a predsedu vlády, čo naznačovalo snahu vládnucej strany o zviazanie univerzity so záujmami režimu. Slávnostná inaugurácia prvého rektora univerzity sa konala 14. januára 1940. Vládna garnitúra považovala túto inauguráciu za vhodnú príležitosť ukázať svetu nový štát na mape Európy. Inaugurácie sa zúčastnili zástupcovia univerzít z celého sveta, nositelia Nobelovej ceny, vedci a profesori, zástupcovia diplomacie a slávnostné bohoslužby viedol pápežský vyslanec na Slovensku [Cirák 2021: 18; Archív UK, *Rektorát UK, Zápisnica AS, 1939*].

Okrem zmien na poste rektora, dekana a pedagogického zboru, prišlo aj k zmene názvu univerzity. Na základe nariadenia Slovenskej krajiny č. 41/1939 Zb. z 14. februára 1939, ktoré navrhol predseda autonómnej vlády Jozef Tiso, prišlo k zmene názvu z Univerzity Komenského na Slovenskú univerzitu v Bratislave. Predseda autonómnej vlády Jozef Tiso zaujal postoj, že táto záležitosť by mala byť riešená vopred, aby sa neskôr mohla prípadne

upraviť zákonom. Neutrálny názov Univerzity bol zvolený s cieľom predchádzať možným sporom ohľadom toho, že po ktorej významnej slovenskej osobnosti by Univerzita mala byť pomenovaná, pričom bola diskutovaná možnosť pomenovania Univerzity po Ľudovítovi Štúrovi. Na schôdzi Akademického senátu, konanej 26. januára 1939, kde bol tento návrh schválený, vyjadril výhrady iba profesor Anton Štefánek, ktorý upozornil, že názov „Slovenská univerzita“ už bol použitý v Slovinsku [Štulrajterová 2015: 132]. Zákom č. 168/1940 Sl. z dňa 3. júla 1940, podľa § 1 bola zriadená Slovenská univerzita v Bratislave (Universitas Slovaca Istropolitana) s fakultami: katolíckou bohosloveckou, evanjelickou, právnickou, lekárskou, filozofickou a prírodovednou, pričom podľa § 2 boli úradnými jazykmi univerzity slovenčina a latinčina. Vyučovacím a skúšajúcim jazykom bola slovenčina, na katolíckej bohosloveckej fakulte bola popri slovenčine aj latinčina a na filozofickej fakulte boli prípustné aj iné cudzie jazyky, ktoré boli odborným skúšobným predmetom [Slovenský zákonník 1940: 260].

Slovenská univerzita sa vo svojich historických tradíciách neodvolávala na Univerzitu Komenského, ale na stredovekú Akadémiu Istropolitana (Universitas Slovaca Istropolitana), s cieľom zvýrazniť univerzitnú tradíciu, ktorá existovala na území Slovenska v období stredoveku. Príklon k Akadémii Istropolitana sa prejavil aj na insigniách Univerzity, ktoré obsahovali letopočet 1467. Rektor Vojtech Tuka navrhoval použitie korvínskeho havrana ako symbol kráľa Mateja Korvína, zakladateľa Istropolitany. Profesor Emanuel Filo sa však postavil proti tomuto návrhu a navrhol, aby sa pri tvorbe univerzitných symbolov uplatnila cyrilometodská tradícia. Na medaily akademických funkcionárov sa dostali solúnski bratia Cyril a Metod s apoštolským dvojkrížom na averze. Na kruhových medailách bolo v hornej časti vyryté „UNIVERSITAS SLOVACA ISTROPOLITANA“ a v dolnej časti bol nápis v cyrilike „Na počiatku bolo slovo a slovo bolo u Boha“. Na opačnej strane medaily bol štátny znak Slovenského štátu v hornej časti, pohľad na Bratislavu z petržalskej strany Dunaja. V dolnej časti medaily bol znak mesta Bratislavy v oválnom barokovom štíte s anjelom ako nosičom štítu. Kruhový mal text „SLOVENSKÁ REPUBLIKA“. Vlavo od erbu mesta Bratislavy v dolnej časti medaily bol rok „1467“ a vpravo rok „1939“ [Bartl 2014: 70 – 71].

Zákon č. 168/1940 Sl. v podstate odmietal všetky ideologické odkazy na Univerzitu Komenského. Hlavné zmeny, ktoré boli najzreteľnejšie, zahŕňali menovanie akademických predstaviteľov a profesorov na základe tzv. minoritného kvóra a zavedenie zvyku oslovovania sa pozdravom katolíckeho skautingu „Na stráž“. V posluchárňach a úradných miestnostiach univerzity boli vedľa portrétov prezidenta umiestnené aj kresťanské kríže. Podľa § 3 boli zriadené čestné akademické tituly, ako napr. úrad čestného rektora (rector magnificentissimus), ktorým sa stal prezident republiky Jozef Tiso a úrad čestného kancelára (supremus cancellarius), ktorý obsadzoval minister MŠaNO, Jozef Sivák [Slovenský zákonník 1940: 260].

Nový univerzitný zákon si kládol za cieľ legalizovať postavenie univerzity v rámci nového politického systému. Najväčšie námietky sa týkali paragrafov o menovaní akademických funkcionárov. Základný princíp zákona, ktorý menovanie rektora a dekanov zdôvodňoval, bol že: vedúce pozície na univerzite by mali zastávať osoby, ktoré sú politicky vhodné, spoľahlivé a majú organizačné schopnosti. Predmetné aspekty, podľa osnovy zákona, neboli zaručené pri systéme voľby a bolo treba ich poistiť. Na stretnutí Akademického senátu dňa 27. novembra 1939 sa konala diskusia o podstate tohto zákona, ktorý výrazne ovplyvnil organizáciu univerzity a to podľa § 4 „*Rektora, prorektora, dekanov a prodekanov vymenúva prezident republiky na dva roky z riadnych profesorov univerzity*“

a podľa § 5 „Univerzitných profesorov vymenúva prezident republiky na návrh profesorského sboru (§ 38 Ústavy). Prezident republiky môže vymenúvať aj podľa minoritného víta“ čo vyvolalo najväčšie kontroverzie.⁴ Napriek tomu väčšina rozhodnutí podliehala schváleniu MŠaNO, čo umožňovalo nadriadeným orgánom zasahovať do fungovania Univerzity. V tejto súvislosti je dôležité spomenúť, že ministri školstva Matúš Černák a Jozef Sivák bránili autonómne postavenie Univerzity v diskusiách s Jozefom Tisom alebo Vojtechom Tukom. Vyjadrili nesúhlasné stanoviská k princípom menovania profesorov a k zmene habilitačného poriadku. Rovnako tak odmietli návrhy na zrušenie alebo obmedzenie univerzitnej autonómie, argumentujúc možnými škodami spojenými s dosadzovaním menej kvalifikovaných pedagógov [Slovenský zákonník 1940: 260; Dolan – Bartl 1966: 13].⁵

Študentstvo na Slovenskej univerzite

Slovenské vysoké školstvo čelilo vážnym problémom po uzavretí českých vysokých škôl 17. novembra 1939. Tento okamih spôsobil návrat mnohých vysokoškolských študentov na územie Slovenska, avšak mnohé študijné odbory na Slovenskej univerzite ešte neboli zriadené, a práve z toho dôvodu vysoký počet z týchto študentov dokončil svoje štúdiá na nemeckých vysokých školách, v Záhrebe a Lublane, etc. [Mokres 1995: 62]. Počet študentov na Slovenskej univerzite každým rokom rástol, čo dokumentujú nasledovné údaje: v akademickom roku 1938/1939 študovalo na území Slovenska celkovo 2 034 študentov, z ktorých bolo 1 536 Slovákov. O rok neskôr tento počet narástol na 2 969 študentov, z ktorých 2 487 boli Slováci. V akademickom roku 1940/1941 bolo na slovenských vysokých školách 3 859 študentov, pričom v roku 1941/1942 ich bolo 4 555, a v roku 1942/1943 ich už bolo 5 432 študentov, z ktorých 4 485 boli Slováci. Zastúpenie študentiek tvorilo 14 % z celkového počtu študentov.

Nárast počtu študentov na slovenských vysokých školách odráža zvýšený záujem o vysokoškolské vzdelanie. Predmetný jav bol však tiež ovplyvnený tým, že po uzavretí českých vysokých škôl nemeckou okupačnou správou v Protektoráte Čechy a Morava sa slovenskí študenti vracali späť na Slovensko. V akademickom roku 1941/1942 predstavovali štátni príslušníci Bulharska dominantnú skupinu zahraničných študentov s počtom presahujúcim 500. Týmto študentom, po zatvorení českých vysokých škôl v Protektoráte Čechy a Morava, bolo explicitne umožnené dokončiť štúdium na nemeckej univerzite, respektíve technickej v Prahe. Navyše im bola udelená výnimka umožňujúca absolvovať skúšky v českom jazyku v prípade nedostatočnej znalosti nemčiny.

⁴ V rámci prijatého zákona sa najčastejšie zmeny na Právnickej fakulte týkali postu dekana fakulty. V akademickom roku 1938/1939 bol dekanom fakulty Vratislav Bušek, ktorý bol už v nasledujúcom akademickom roku nahradený Jozefom Fundárekom. Zmeny na poste dekana pokračovali aj v akademickom roku 1940/1941, kedy bol za dekana zvolený Ľudovít Knappek, avšak už v akademickom roku 1942/1943 ho nahradil Štefan Luby, ktorý bol dekanom Právnickej fakulty do akademického roku 1944/1945, kedy ho na poste opäť vystriedal Ľudovít Knappek [Archív UK, Soznam prednášok, ... v zimnom semestri štud. roku 1938 – 39; 1939 – 40; 1940 – 41; 1941 – 42; 1942 – 43; 1944 – 45: 4].

⁵ Počas uzavretej porady predsedníctva HSĽS v prezidentskom paláci dňa 3. marca 1943 vypukla rozporuplná diskusia medzi Jozefom Tisom a Jozefom Sivákom. Tiso kritizoval postoj vysokoškolských profesorov voči režimu a presadzoval razantné opatrenia voči niektorým pedagógom na Filozofickej fakulte. Keď Jozef Sivák namietal, že profesorov nie je možné jednoducho odvolať z ich funkcií, pretože sú riadne habilitovaní a ustanovení, niektorí dokonca samotným prezidentom Tisom, ten podráždene reagoval slovami: „... ako som ich menoval, tak sa ich aj zbavím“ [Dolan – Bartl 1966: 17].

Zaujímavosťou je, že v tom istom akademickom roku zaznamenali slovenské vysoké školy prítomnosť 120 študentov deklarujúcich českú národnosť. Spomenutí študenti prichádzali na územie Slovenska prevažne z Brna po uzavretí českých vysokých škôl, prípadne po zatvorení univerzity v Belehrade. Hoci študenti z Protektorátu Čechy a Morava mohli študovať v zahraničí len s výslovným súhlasom Úradu ríšskeho protektora, ktorý principiálne nepovoľoval štúdium na území Slovenska (s výnimkou technických odborov a medicíny na univerzitách v Ríši), na Slovenskej univerzite sa predsa len nachádzali českí študenti. Išlo o potomkov českých rezidentov, ktorí zostali na území Slovenska po 14. marci 1939, alebo o osoby, ktoré krátko po vzniku Protektorátu Čechy a Morava získali povolenie na presťahovanie na slovenské územie.

MŠaNO vnímalo vysoký počet zahraničných študentov na slovenských vysokých školách ako znak medzinárodného uznania a prestíže. Avšak, k tomuto počtu prispeli aj faktory, ako bola neprítomnosť priameho vojnového konfliktu na území Slovenska a priaznivé sociálne podmienky pre štúdium [Škovranková 2018: 657; Mokres 1995: 62].

V oblasti vysokoškolského štúdia autonómna vláda prijímala opatrenia, ktoré sa zameriavali hlavne na odsun českých profesorov z Univerzity a obmedzenie prístupu českých a židovských študentov na univerzitnú pôdu. Rovnako tak sa začali viesť diskusie, ktoré sa sústredili predovšetkým na obmedzenie počtu študujúcich dievčat a žien na Slovenskej univerzite. Diskutovalo sa najmä o zrušení koedukácie a o účeloch vzdelávania dievčat. Niektorí tvrdili, že hlavným cieľom vzdelávania dievčat by malo byť pripraviť ich na materstvo a správu domácnosti, pričom vyššie vzdelanie by malo byť dostupné len pre výnimočne talentované ženy. Na podnet vlády bola 25. júna 1941 zriadená špeciálna komisia, ktorá diskutovala o problémoch vysokoškolského štúdia. Komisia rozhodla, že predloží vláde návrh, ktorý by od septembra 1941 upravoval vysokoškolské štúdium žien. Navrhované opatrenia zahŕňali obmedzenie počtu študujúcich žien na Slovenskej univerzite a zavedenie podmienených pravidiel pre prijímanie žien na štúdium. Študentky, ktoré už boli zapísané, by mali mať možnosť dokončiť svoje štúdium [Mokres 1995: 62]. Predložený návrh zákona mal minimalizovať nezamestnanosť vysokoškolských absolventiek tým, že obmedzí ich prístup k vysokoškolskému štúdiu. Štúdium práva malo byť pre ženy úplne zakázané, pretože sa nepovažovalo za vhodné, aby ženy študovali právo. Cieľom bolo preorientovať štúdium dievčat na sociálnu oblasť [Škovranková 2018: 658].

Od vzniku Univerzity vzniklo celkovo 47 študentských spolkov s rôznymi záujmami. Medzi najaktívnejšie skupiny študentských organizácií patrili Ústredie slovenského katolíckeho študentstva a Hlinkova akademická garda. Združenie vysokoškolského študentstva sa stalo centrálnou organizáciou študentstva na základe zákona č. 75/1942 Sl. z., pričom členstvo v tejto organizácii bolo povinné pre všetkých študentov. Študenti nemeckej národnosti mali svoju vlastnú organizáciu pod názvom Deutsche Studentschaft. Negatívnym aspektom tohto časového obdobia bola diskriminácia študentov a učiteľov židovského pôvodu [Cirák 2021: 21].

Vzdelávacia činnosť na Právnickej fakulte v rokoch 1938 – 1945

V období medzivojrovej Československej republiky boli vedecké ústavy na Právnickej fakulte rozdelené do dvoch hlavných oddielov právneho vzdelávania:

právno-historického a pozitívno-právneho. Neskôr sa predmetné rozdelenie modifikovalo a vedecké ústavy boli rozdelené na dva semináre – Seminár právnych vied a Seminár vied štátu. Od akademického roku 1940/1941 prišlo k ďalšej transformácii a rozšíreniu týchto seminárov na Historicko-právny seminár, Právo-vedecký seminár a Štátovedecký seminár. V rámci štúdia boli do týchto seminárov začlenené aj ústavy kriminológie a slovanských práv. Každý zo spomenutých seminárov obsahoval tzv. pod semináre, ktoré v súčasnosti poznáme pod názvami ako katedry či ústavy a boli riadené vedúcimi seminárov (katedier/ústavov).

Pri analýze transformácie vedeckých ústavov (ale aj personálneho obsadenia seminárov) je možné pozorovať najvýraznejšie procesy v akademických rokoch 1938/1939 a 1941/1942. Hlavným dôvodom týchto zmien bol zásah a vplyv vládneho režimu Slovenského štátu na akademickú obec (viď vyššie). Zmeny v organizačnej štruktúre vedeckých ústavov a personálne prerozdelenie mali významný dopad aj na prednáškovú činnosť na fakulte.

V akademickom roku 1938/1939 bolo zloženie seminárov nasledovné:

I. Seminár vied právnych

Obsahoval semináre: rímske právo (vedúci seminára prof. JUDr. Václav Budil), cirkev-
né právo (vedúci seminára prof. JUDr. Vratislav Bušek), dejiny verejného a súkromného
práva v strednej Európe (vedúci seminára prof. Dr. Rudolf Rauscher), dejiny českoslo-
venského a slovenského práva (vedúci seminára prof. JUDr. Richard Horna), slovanské
právo (vedúci seminára prof. JUDr. Jozef Markov), občianske právo (vedúci seminára
prof. JUDr. August Ráth), civilné právo procesné (vedúci seminára prof. JUDr. František
Štajgr), trestné právo a trestného poriadku (vedúci seminára prof. JUDr. Albert Milota),
obchodné právo (vedúci seminára prof. JUDr. Karol Kizlink), právna filozofia (vedúci
seminára prof. JUDr. Bohuš Tomsa).

II. Seminár vied štátnych

Obsahoval semináre: ústavné právo (vedúci seminára prof. JUDr. Zdeněk Peška),
správne právo (vedúci seminára prof. JUDr. Karol Laštovka) medzinárodné právo (vedúci
seminára prof. Dr. Bohuš Tomsa), československé finančné právo (vedúci seminára prof.
JUDr. Karol Laštovka), seminár národohospodársky a finančnej vedy (vedúci seminára
prof. JUDr. Cyril Čechrak), štatistika (vedúci seminára prof. JUDr. Cyril Čechrak).

Na výučbe rovnako tak participovali:

Kriminologický ústav (vedúci seminára prof. JUDr. Albert Milota), *Ústav slovanských
práv* (vedúci seminára prof. JUDr. Rudolf Rauscher), *Lektorát maďarskej právnickej ter-
minológie, Štátne účtovníctvo* [Archív UK, Soznam prednášok, ... v zimnom semestri stud.
roku 1938 – 39: 86 – 82; Archív UK, Soznam prednášok, ... v letnom semestri stud. roku
1938 – 39: 18 – 24].

V akademickom roku 1941/1942, ako už bolo uvedené vyššie, nastali zmeny v štruk-
túre vedeckých ústavov Právnickej fakulty, ako aj vo vedení jednotlivých seminárov, či
k úpravám v procese vysokoškolského vzdelávania (napr. vznik predmetu Náuka o obrane
štátu, ktorého prednášajúcim bol Mjr. gst. Kanák).

I. Semináre historicko-právne

Obsahoval semináre: rímske právo (vedúci seminára prof. JUDr. Václav Budil), cirkevné právo (vedúci seminára prof. JUDr. Ľudovít Knappek), dejiny verejného a súkromného práva v strednej Európe (vedúci seminára prof. JUDr. Jozef Markov), slovenských a všeobecných právnych dejín (vedúci seminára prof. JUDr. Jozef Markov).

II. Semináre právo-vedecké

Obsahoval semináre: všeobecné súkromné právo (vedúci seminára prof. JUDr. August Ráth a prof. JUDr. Štefan Luby), civilné právo procesné (vedúci seminára Štefan Luby), právo trestné a trestného poriadku (vedúci seminára prof. JUDr. Anton Ráliš), obchodné právo (vedúci seminára prof. JUDr. Karol Kizlink a prof. JUDr. Jozef Fundárek).

III. Semináre štátovedecké

Obsahoval semináre: ústavné právo (vedúci seminára prof. JUDr. Ľudovít Knappek), správne právo (vedúci seminára prof. JUDr. Anton Ráliš), medzinárodné právo (vedúci seminára prof. JUDr. Vojtech Tuka a doc. JUDr. František Ďurčanský), slovenské finančné právo (vedúci seminára prof. JUDr. Imrich Karvaš), seminár národohospodársky a finančnej vedy (vedúci seminára prof. JUDr. Imrich Karvaš), štatistika (vedúci seminára prof. JUDr. Imrich Karvaš), právna filozofia (vedúci seminára prof. JUDr. Vojtech Tuka).

Na výučbe rovnako tak participovali:

Kriminologický ústav (vedúci seminára prof. JUDr. Anton Ráliš), *Ústav slovanských práv* (vedúci seminára prof. JUDr. Jozef Markov), *Štátne účtovníctvo, Rýchlopis* [Archív UK, *Soznam prednášok, ... v zimnom semestri štud. roku 1940 – 41: 37 – 38*].

Spomenuté semináre zabezpečovali v akademickom roku 1942/1943 výučbu jednotlivých seminárov a praktických cvičení, ktoré boli nasledovne prerozdelené do akademických semestrov:

Prvý semester obsahoval prednášky a praktické cvičenia napr.: úvod do právnického štúdia, pramene rímskeho práva, rímske právo všeobecné, praktické cvičenie z rímskeho práva, rímske právo vecné, cirkevné právo, vývin verejného práva v strednej a západnej Európe, pramene dejín práva v strednej a západnej Európe, pramene dejín slovenského práva, dejiny orientálnych práv.

Druhý semester štúdia zahŕňal: rímske právo dedičské, rímske právo záväzkové, praktické cvičenie z rímskeho práva, rímske právo rodinné, pramene rímskeho práva II., cirkevné právo, pomer cirkvi a štátu, praktické cvičenie z cirkevného práva, manželské právo cirkevné, dejiny slovenského práva súkromného, praktické cvičenie z dejín slovenského, dejiny verejného práva v strednej a západnej Európe, dejiny prameňov práva v strednej Európe, praktické cvičenie zo všeobecných právnych dejín, princípy právnej filozofie II., všeobecná právoveda.

V treťom semestri sa prednášalo: rímske právo obligačné, rímske právo dedičské, rímsky proces, praktické cvičenie z rímskeho práva, repetitórium z rímskeho práva, pramene cirkevného práva, cirkevné právo, praktické cvičenie z cirkevného práva, dejiny slovenského práva verejného, praktické cvičenia z dejín slovenského práva, praktické cvičenie zo

všeobecných právnych dejín, štatistika, dejiny právnej filozofie a praktické cvičenie z dejín sústavy právnej filozofie.

V štvrtom semestri sa vyučovali predmety: všeobecné právo súkromné (všeobecná časť), praktické cvičenie zo všeobecného práva súkromného, obchodné právo, trestné právo, praktické cvičenie z trestného práva, občiansky súdny poriadok (všeobecná časť), občiansky súdny poriadok (osobitná časť), medzinárodné právo súkromní, občianskoprávne základy obchodného práva.

Piaty semester obsahoval prednášky a praktické cvičenia: všeobecné právo súkromné, všeobecné právo súkromné (právo hnutelností), praktické cvičenie zo všeobecného práva súkromného, Všeobecné právo súkromné (právo hnutelností), trestné právo, praktické cvičenie z trestného práva, obchodné právo, praktické cvičenie z obchodného práva, zmenkové a šekové právo, občiansky súdny poriadok, praktické cvičenie z občianskeho súdneho poriadku, exekučné právo, konkurzné právo, základné zásady civilného procesu, vodné právo, občianskoprávne základy obchodného práva.

Šiesty semester bol zameraný na výučbu predmetov: všeobecné právo súkromné, rodinné právo, obligácie právo, praktické cvičenie zo všeobecného práva súkromného, právo kapitálových obchodných spoločností, zmenkové a šekové právo slovenské, praktické cvičenie z obchodného práva, mimosporné pokračovanie, exekučné pokračovanie, praktické cvičenie z občianskeho súdneho poriadku, slovenské právo banské, porovnávacia právna veda, kriminológia, konkurz a vyrovnávacie pokračovanie, súdne lekárstvo.

Predposledný siedmym semestri sa prednášali predmety: právna filozofia, ústavné právo, vývoj národne-reprezentačných ústav v strednej Európe, správne právo (všeobecná časť), správne právo (špeciálna časť), správne pokračovanie, medzinárodné právo verejné, praktické cvičenie z medzinárodného práva verejného, úvod do vied hospodárskych, finančné právo, finančná veda, medzinárodná politika XIX a XX. storočia a finančné právo.

V poslednom ôsmom semestri boli prednášané predmety ako: právna filozofia, ústavné právo, praktické cvičenie z ústavného práva, správne právo (osobitná časť), praktické cvičenie zo správneho práva, správne pokračovanie, finančná veda, finančné právo, praktické cvičenie z finančnej vedy, národohospodárska teória, praktické cvičenie z národného hospodárstva, Medzinárodné právo verejné, devízové hospodárstvo, štatistika.

Štúdium okrem absolvovania prednášok a praktických cvičení pozostávalo ešte zo seminárnych cvičení, ktoré sa rozdeľovali do troch oddielov štúdia práv:

- I. oddiel pozostával zo seminárnych cvičení: z rímskeho práva, z cirkevného práva, zo slovenských právnych dejín, zo všeobecných právnych dejín, zo stredoeurópskeho práva.
- II. oddiel pozostával zo seminárnych cvičení: zo všeobecného práva súkromného, z obchodného práva, z trestného práva, z občianskeho práva, z občianskeho súdneho poriadku, z medzinárodného práva verejného.
- III. oddiel pozostával zo seminárnych cvičení: z ústavného práva, zo správneho práva, z národného hospodárstva, z právnej filozofie.

Okrem seminárnych cvičení, ktoré boli zahrnuté do oddielov štúdia práv, cvičenia obsahovali aj predmety: štátne účtovníctvo, súkromná ekonomika, účtovanie a bilancovanie súkromných podnikov, slovenský rýchlopis a korešpondenčné pismo [Archív UK, Soznam prednášok, ... v zimnom semestri štud. roku 1942 – 43: 115 – 121; Archív UK, Soznam prednášok, ... v letnom semestri štud. roku 1942 – 43: 115 – 121].

Vzdelávací systém z pohľadu prednášok a cvičení bol do výraznej miery totožný ako tomu bolo v akademickom roku 1938/1939. Samozrejme, musíme mať na zreteli, že nové štátoprávne usporiadanie, zmenená geopolitická situácia, či štátna ideológia Slovenského štátu zmenili alebo úplne zrušili niektoré prednášky a cvičenia, ktoré už nevyhovovali štátnym potrebám pri vzdelávaní budúcich právnikov, advokátov, sudcov, etc. Pre príklad takýmito zrušenými predmetmi boli: dejiny práva v českých zemiach, právne dejiny litovsko-ruské, ústavné dejiny Moravy, úvod do štúdia právnych dejín so zvláštnym zreteľom k československým právnym dejinám, poľské právne dejiny, právne dejiny južných Slovanov, československé občianske právo a mnohé ďalšie. Medzi určite zaujímavé predmety, ktoré boli zrušené patrili aj psychiatria pre právnikov, či maďarská právnická terminológia [Archív UK, Soznam prednášok, ... v zimnom semestri štud. roku 1938 – 39: 86 – 82; Archív UK, Soznam prednášok, ... v letnom semestri štud. roku 1938 – 39: 18 – 24].

Po úspešnom absolvovaní všetkých prednášok a cvičení na Právnickej fakulte, študentov čakali štátne skúšky, ktoré boli rozdelené do troch blokov: historicko-právny, judičiálny a štátovedecký. V akademickom roku 1940/1941 jednotlivé štátnicové bloky obsahovali nasledovné skúšobné komisie:

I. Komisia pre štátne skúšky historicko-právne:

Predseda: prof. JUDr. Ľudovít Knappek, súčasne bol skúšobným komisárom pre cirkevné právo.

Skúšobní komisári:

Rímske právo: prof. JUDr. Václav Budil a prof. JUDr. Karol Kizlink.

Dejiny práva: prof. JUDr. Jozef Markov a JUDr. Jozef Karpat.

II. Komisia pre štátne skúšky judičiálne:

Predseda: prof. JUDr. August Rath, I. podpredseda: prof. JUDr. Karol Kizlink, II. Podpredseda: prof. JUDr. Jozef Fundárek.

Skúšobní komisári:

Pre všetky predmety: prof. JUDr. August Rath, prof. JUDr. Karol Kizlink, prof. JUDr. Jozef Fundárek, prof. JUDr. Ľudovít Knappek, prof. JUDr. Anton Ráliš, prof. JUDr. Štefan Luby a predseda advokátskej komory JUDr. Pavel Šimkovič.

Odbor občianskeho práva a občianskeho súdneho poriadku: prvý predseda Slovenského najvyššieho súdu v Bratislave JUDr. Martin Mičura, druhý predseda Slovenského najvyššieho súdu v Bratislave JUDr. Adolf Záturecký, senátny predseda Slovenského najvyššieho súdu v Bratislave JUDr. Štefan Moyš, senátny predseda Slovenského najvyššieho súdu v Bratislave Ján Ondrušek, advokát v Bratislave JUDr. Štefan Král.

Odbor občianskeho súdneho poriadku: súdny radca v predsedníctve vlády JUDr. Jozef Ratica, a advokát v Bratislave JUDr. Edmund Rosival.

Trestné právo a trestný poriadok: hlavný súdny radca pri Slovenskom najvyššom súde v Bratislave JUDr. Igor Daxner, hlavný súdny radca a šéf prezídia ministerstva pravosúdia v Bratislave JUDr. Jozef Igonda, odborný radca ministerstva pravosúdia JUDr. Ladislav M. Udvardy, ministerský radca JUDr. Július Ponický, generálny prokurátor Alojz Pojtek a hlavný prokurátor Ján Mattoš.

III. Komisia pre štátne skúšky štátovedecké

Predseda: prof. JUDr. Imrich Karvaš, podpredseda: prof. JUDr. Jozef Fundárek.

Skúšobní komisári:

Pre všetky odbory skúšobné: prof. JUDr. Imrich Karvaš, prof. JUDr. Jozef Fundárek, prof. JUDr. Jozef Markov a prof. JUDr. Anton Ráliš.

Odbor ústavného práva a správneho práva: prof. JUDr. Ľudovít Knappek, doc. JUDr. Ervin Hexner, ministerský radca JUDr. Ján Novák, radca Najvyššieho správneho súdu JUDr. Vincent Cserhelyi, ministerský radca a tajomník Snemu Slovenskej republiky JUDr. František Foltín.

Odbor náuky o národnom hospodárstve, ako i pre odbor finančnej vedy: tajomník Ústredného združenia slovenského priemyslu v Bratislave Doc. JUDr. Alojz Matura, prednosta prezidia ministerstva hospodárstva JUDr. Ferdinand Klinda, pedagóg na Slovenskej vysokej školy technickej doc. JUDr. Briška [*Archív UK, Soznam prednášok, ... v zimnom semestri štud. roku 1940 – 41: 64 – 66*].

V akademickom roku 1942/1943 sa v niektorých prípadoch štátnicové komisie čiastočne zmenili, prípadne bol niektorých blokoch rozšírený okruh štátnicových predmetov:

I. Zbor skúšobných komisárov pre štátne skúšky historickoprávne

Predseda: prof. JUDr. Ľudovít Knappek, podpredseda: prof. JUDr. Karol Kizlink.

Skúšobní komisári:

Rímske právo: prof. JUDr. Václav Budil, prof. JUDr. Karol Kizlink, prof. JUDr. Ľudovít Knappek, prof. JUDr. Štefan Luby, doc. JUDr. Karol Rebro.

Cirkevne právo: prof. JUDr. Ľudovít Knappek, prof. Dr. Karol Kizlink.

Slovenské a všeobecné dejiny: prof. JUDr. Jozef Markov, prof. JUDr. Ľudovít Knappek, prof. JUDr. Štefan Luby, JUDr. Jozef Karpat.

Právnu filozofiu: prof. JUDr. Vojtech Tuka, prof. JUDr. Karol Kizlink, prof. JUDr. Ľudovít Knappek, doc. JUDr. Juraj Rajec.

II. Zbor skúšobných komisárov pre štátne skúšky judiciálne

Predseda: prof. JUDr. Jozef Fundárek, podpredseda: prof. JUDr. Karol Kizlink.

Skúšobní komisári:

Pre všetky predmety: prof. JUDr. Jozef Fundárek, prof. JUDr. Karol Kizlink, prof. JUDr. Ľudovít Knappek, prof. JUDr. Anton Ráliš, prof. JUDr. Štefan Luby, predseda advokátskej komory JUDr. Pavel Šimkovič.

Odbor všeobecného práva súkromného a občianskeho súdneho poriadku: prvý predseda Slovenského najvyššieho súdu JUDr. Martin Mičura, druhý predseda Slovenského najvyššieho súdu JUDr. Adolf Záturský, senátny predseda Slovenského najvyššieho súdu JUDr. Štefan Moyš, predseda Hlavného súdu JUDr. Štefan Tiso, senátny predseda Slovenského najvyššieho súdu Ján Ondroušek, advokát v Bratislave Štefan Kráľ, doc. JUDr. Karol Rebro, súdny radca Hlavného súdu JUDr. Martin Quotidian.

Odbor občianskeho súdneho poriadku: radca Najvyššieho správneho súdu doc. JUDr. Jozef Ratica, advokát v Bratislave JUDr. Edmund Rosival, advokát v Bratislave JUDr. Ivan Urbánek.

Trestne právo a trestný poriadok: hlavný súdny radca pri Slovenskom najvyššom súde v Bratislave JUDr. Igor Daxner, hlavný súdny radca a šéf prezídia ministerstva pravosúdia v Bratislave JUDr. Jozef Igonda, odborný radca ministerstva pravosúdia JUDr. Ladislav M. Udvardy, ministerský radca JUDr. Július Ponický, generálny prokurátor Alojz Pojtek a hlavný prokurátor Ján Mattoš.

Obchodné a zmenkové právo: splnomocnený minister a mimoriadny vyslanec Slovenskej republiky v Budapešti JUDr. Ján Spišiak.

III. Zbor skúšobných komisárov pre štátne skúšky štátovedecké

Predseda: guvernér Slovenskej národnej banky prof. JUDr. Imrich Karvaš, podpredseda: viceguvernér Slovenskej národnej banky prof. JUDr. Jozef Fundárek.

Skúšobní komisári:

Pre všetky predmety: prof. JUDr. Imrich Karvaš, prof. JUDr. Jozef Fundárek, prof. JUDr. Jozef Markov, prof. JUDr. Anton Ráliš.

Ústavné právo a správne právo: prof. JUDr. Ľudovít Knappek, ministerský radca JUDr. Ján Novák, radca Najvyššieho správneho súdu JUDr. Vincent Cserhelyi, odborný prednosta snemovej služby JUDr. František Foltín.

Národné hospodárstvo a finančnú vedu: doc. JUDr. Alojz Matura, pedagóg na Slovenskej vysokej školy technickej doc. JUDr. Rudolf Briška, šéf prezídia Ministerstva hospodárstva JUDr. František Klinda [*Archív UK, Soznam prednášok, ... v zimnom semestre stud. roku 1942 – 43: 75 – 79*].

Záver

Obdobie rokov 1938 až 1944 predstavovalo pre Právnickú fakultu Slovenskej univerzity éru významných zmien a prispôbovania sa novým politickým a ideologickým podmienkam Slovenského štátu. Tieto zmeny boli primárne ovplyvnené štátoprávnym usporiadaním novo vzniknutého Slovenského štátu a snahou o presadenie jeho ideológie do všetkých oblastí akademického života.

Jedným z hlavných rysov tohto obdobia bola snaha o dištancovanie sa od československého právneho vzdelávania a prispôbenie výukového procesu potrebám a požiadavkám Slovenského štátu. Predmetný proces zahŕňal nielen reorganizáciu štruktúry fakulty, zmeny v rozdelení seminárov a vedeckých ústavov, ale aj zmeny vo vedení týchto seminárov. Dôležitým aspektom bola aj personálna politika, ktorá viedla k ukončeniu pracovných pomerov s akademikmi českej národnosti a ich nahradzovaniu slovenskými prednášajúcimi.

Tieto obdobia prinášali aj prirodzené zmeny vyplývajúce z prerozdeľovania úväzkov a častých personálnych zmien, najmä medzi asistentmi. Nové poznatky naznačujú, že tieto zmeny neboli len odrazom politických a ideologických tlakov doby, ale mali tiež hlboký vplyv na formovanie budúceho smeru právnického vzdelávania na Slovensku.

Prispôsobenie kurikula a výukových metód malo za cieľ vychovať právnikov, ktorí by boli nielen odborne zdatní, ale aj lojálni k novo vzniknutému štátu a jeho ideológiám.

Celkovo možno povedať, že vzdelávanie na Právnickej fakulte Slovenskej univerzity v rokoch 1938 – 1944 bolo charakterizované snahou o vytvorenie národne orientovaného právnického vzdelávacieho systému, ktorý by reflektoval politické a ideologické zmeny vtedajšej doby a prispel k posilneniu identity a stability Slovenského štátu.

Literatúra a pramene

- Bartl, Július [2014]. K pomenovaniu Univerzity Komenského. *Verbum Historiae* [online]. Dostupné z: <http://www.Verbum-Historiae-1-2014.pdf> [cit. 13. 3. 2024].
- Cirák, Ján [2021]. Slovenskí akademici v rokoch 1937 až 1940. In. Turošíl, Michal (ed.). *Právne rozpravy III*. Banská Bystrica: Belianum, s. 8 – 23.
- Dolan, Ondrej – Bartl, Július [1966]. Bratislavská univerzita v rokoch 1938 – 1945. In. *Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Historica*. Bratislava: FF UK, s. 3 – 33.
- Hradská, Katarína – Kamenec, Ivan [2015]. *Slovenská republika 1939 – 1945*. Bratislava: VEDA, s. 480.
- Kázmerová, Lubica [2015]. Riadiace orgány a štruktúra školstva počas autonómie Slovenskej krajiny v rokoch 1939 – 1945. In. Kudláčková, Blanka (ed.). *Pedagogické myslenie a školstvo na Slovensku 1939 – 1945*. Trnava: TYPI UNIVERSITATIS TYRNAVIENSIS, s. 106 – 111.
- Kutnár, František – Marek, Jaroslav [1997]. *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví. Od počátků národní kultury až do sklonku třicátých let 20. století*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Létz, Róbert [2012]. *Slovenské dejiny V*. Bratislava: Literárne informačné centrum.
- Mokres, František [1995]. Slovenské školství po rozbití Československa v roce 1939. *Pedagogika* (1): 52 – 63.
- Škorvanková, Eva [2018]. Snahy o obmedzenie vysokoškolského štúdia žien v období Slovenského štátu. *Historický časopis* 66 (4): 649 – 670.
- Štulrajterová, Janka [2015]. Vysoké školstvo na Slovensku v období Slovenskej republiky a výchovno-vzdelávací proces na Slovenskej Univerzite. In. Kudláčková, Blanka (ed.). *Pedagogické myslenie a školstvo na Slovensku 1939 – 1945*. Trnava: TYPI UNIVERSITATIS TYRNAVIENSIS, s. 122 – 140.
- Vietor, Martin [1969]. Právnická fakulta za Slovenského štátu (1938 – 1945). In. *50 rokov Univerzity Komenského*. Bratislava, s. 225 – 238.

Pramene

Archív Univerzity Komenského, fond Rektorát Univerzity Komenského
 Archív UK. Soznam prednášok, ktoré budú sa konať na Univerzite Komenského v Bratislave
 Slovenský zákonník 1940
 Slovenský národný archív, fond MŠaNO

Patrik Beňuš se specializuje na hospodářské a sociální dějiny Slovenska ve 20. století se zřetelem na širší středoevropský kontext. Publikoval řadu studií v domácích i zahraničních periodikách a aktivně se podílí na činnosti odborných spolků zaměřených na hospodářské a sociální dějiny. Je členem několika odborných a vědeckých spolků a společností sdružujících historiky hospodářských a sociálních dějin.

Specifika železniční dopravy ve východních Čechách

BOHUSLAV ŠALANDA*

Specifics of Railway Transport in Eastern Bohemia

Abstract: The following article outlines certain aspects of railway transport in Eastern Bohemia on the Pardubice – Česká Třebová line based on its own field sociological research from the personnel side. In their statements, two cultural consultants Jiří Rokos from the local line Cerekev nad Loučnou and Miloslav Kolář from Moravany individually interpret their occupations in railway transport. They also present the development and individual layers of the history of this technique.

Keywords: context of railway transport; Eastern Bohemia; Cerekev nad Loučnou; Moravany; Zámorsk; own field sociological research from the personnel side

DOI: 10.14712/23363525.2025.18

Úvod

V editoriale druhého čísla časopisu *Historická sociologie* roku 2022, nazvaném *Téma doba vyplaví: Historická sociologie dopravy*, jsem naznačil některé předpoklady rozšíření železniční dopravy. Určitým hodnotícím kritériem pro mne zůstává zjištění, co je v tomto směru energeticky náročné a co nikoliv. Stejně zajímavé jsou pro zkoumání železnice jako svěbytného druhu technologie její netušené vedlejší účinky (například na životní prostředí nebo strukturu zaměstnanosti, případně osídlení), způsobené rozsáhlou stavební činností. Ostatně samotná doprava po železnici přispěla k výraznému členění moderní krajiny. V neposlední řadě se díky dráze zvyšuje pohyb a životní tempo určité části populace, a to nejenom železnici budující a na ni pracující, nýbrž i tímto způsobem cestující.

V následující stati se opět pokoušíme tuto dopravní kulturu lokalizovat na železniční trať Pardubice – Česká Třebová a zasadit vše do osobní roviny spojené s individuální interpretací příslušných jevů. Nevyhýbáme se ani lokálním tratím navazujícím na tuto část železničního koridoru.

Na tomto poli se pohybujeme taktéž v širší oblasti materiální kultury, jinak řečeno ve věcném prostředí. Na dráze a v jejím nejtěsnějším okolí nás obklopují různé specializované instrumenty a objekty, některé z nich přímo v pohybu, nejde tedy jen o stabilní linie představené kolejovým svrškem. Setkáváme se tu zároveň s jednotlivými vrstvami postupně se rozvíjejících dějin techniky. Železnici lze tudíž posuzovat z nejrůznějších hledisek, zejména technicky, architektonicky a sídelně, dále z perspektivy pracovního prostředí, personální stránky apod. Někdy se setkáváme i s performancí čili předváděním na pozadí určité dopravně příznačné scenerie.

* Doc. PhDr. Bohuslav Šalanda, CSc., Pracoviště historické sociologie, Fakulta humanitních studií, Univerzita Karlova, Pátkova 2137/5, 182 00 Praha 8 – Libeň. E-mail: bohuslav.salanda@fhs.cuni.cz.

Když odhlédneme od velkých projektů, speciální problém představuje výstavba místních drah. Postupně totiž vedle klíčových tras vznikaly i doplňkové trati, lidově řečeno lokálky. Úsporný režim při jejich budování a následném provozu se týkal třeba únosnosti železničního svršku a místních mostů. V této souvislosti bychom se mohli projet například lokálkou z Přelouče do Vápenného Podola, s odbočkou do Vápenných lomů u Prachovic. Roku 1882 byl zahájen provoz na trati Choceň–Litomyšl. (Viz také dráha Chrudimsko-holická z roku 1899, vedoucí z Borohrádku přes Moravany a Chrudim do Heřmanova Městce.) Pro jistou prostorovou představu by snad neškodilo se svézt v těchto „ne-místech“ a prohlédnout si změněné životní prostředí.

Terénní výzkum na trati Pardubice – Česká Třebová

Ve své terénním výzkumu železnice na trati Pardubice – Česká Třebová s přidruženými lokálkami jsem narazil na dva tzv. kulturní konzultanty, kteří velmi podrobně uvádějí své zkušenosti, přičemž poukazují na svou osobní pohyblivost na uvedených železničních tratích, a komentují též plošnou rozšířenost.

Seznámil jsem se nejprve s nadšeným železničářem Jiřím Rokosem (nar. 1969), který na vedlejší trati z Chocně do Vysokého Mýta a Litomyšle bydlí v Cerekvicích nad Loučnou na pronajaté dvojpatrové železniční stanici, na níž vybudoval malé muzeum. Nachází se v několika místnostech v původní nádražní budově obývané nyní jeho rodinou. Je to podle něj radostná práce, hobby. Exponátů má značné množství: cedule z lokomotiv, hřeby a pražce, nářadí na opravu parních lokomotiv, všelijaké nápisy, lepenkové jízdenky, pojistky, uniformy, lucerny atd. Ve všech místnostech je rozmístěna i knihovnička železniční literatury.

Ptal jsem se Jiřího Rokose na jeho povolání železničáře; respondent dne 8. 6. 2023 odpověděl takto: „K tomu povolání. U nás nikdo nebyl jako železničář. Já sem akorát se dopídlil, že nákej praděda měl být železničář. Já měl vzor ve starším bratroj. Starší bratr ten si to vybral. Já sem si vybral obor průvodčího. Nakonec jsem skončil u černého řemesla. Byl sem vyučeněj pro potřebu parní frakce. To znamená poslední páry, co byly a vytápěly. Z toho jsem já odešel do provozu. (Padl upřesňující dotaz: Kde to bylo, kde jste se učil?) Já jsem se učil v České Třebové. Já sem se vrátil vlastně zpátky. Vyučil sem se pro depo tenkrát Praha – střed, dnes Masarykovo nádraží. Takže já sem začínal tam. Odtamtud při prvních reorganizacích sem přešel do Vršovic jako průvodčí nákladních vlaků. Tam sem si uděl zkoušky jako průvodčí nákladních vlaků. A po půl roce, asi sem nebyl až zas tolik nešikovnej. Tak po půl roce tenkrát na výjimku provozního oddílu Praha, sem si udělal, doplnil zkoušky jako vlakvedoucí nákladu. A tím mě ještě přihlásili na zkoušky průvodčího a vlakvedoucího osobních vlaků. (Tazatel: To bylo kdy, v kterém roce?) Devadesát tři, devadesát čtyři. A potom normálně tomu chtěla náhoda. Měl sem nějaký zdravotní problémy. Když sem se vyléčil, tak sem vlastně dostal nabídku do Chocně za mateřinky, za kolegyni, která odešla na mateřskou. Tak sem šel dělat průvodčího u osobních vlaků. No a do půl roku mě jmenovali jako vlakvedoucího, takže vod té doby, v závěru roku devadesát čtyry jsem v Chocni jak vlakvedoucí a průvodčí osobních vlaků. Doprovázím veškerý vláčky. To, co normálně maj v Chocni. Já nemám momentálně už osmým rokem svůj vlastní turnus. To znamená, že sem letmo. Já sem schopen doprovázet jakýkoli vláček osobní dopravy v celejch východních Čechách.“

Hodí se dodat, že Jiří Rokos začal pracovat u bývalých Československých státních drah v tehdejší Lokomotivní depu Praha-střed jako zámečník kolejových vozidel. Před nástupem na dvouletou povinnou vojenskou službu několik měsíců vykonával profesi topiče a údržbáře na krkonošské Hřiběci boudě v rekreačním zařízení ČSD.

Uvedený respondent taktéž sděluje, jaké má pole působnosti: „Moje rameno je vod Letovic do Prahy. Z druhé strany vod Zábřehu, tajle Moravská Třebová, Lanškroun. Veškerý tydlety lokálky vobsáhnu. Navíc jako koníčka, poděkování svému podniku, je to láska ta železnice, takže vracím to podniku tímlec tím, že bejvalý kolegové se maj, kde sejít, zavzpomínat. Já navíc doprovázím historický vláčky jako vlakvedoucí. To sou mikulášský zážitkový vláčky. To, co je pro ten podnik takový atypický. (Tazatel: Odkud vyjždějí?) Já mám široké pole působnosti, můžou to bejt Pardubice, může to bejt Česká Třebová. Mně to je vcelku jedno, milerád tomu podniku pomůžu. To znamená, že vyběhnu. Je to taková, říkám, atypická práce. Je to zas úplně něco jinýho, než běžný vláčky, než je tady... To znamená, že stará technika má v dnešní době své bolístky. Ale co my normálně doprovázíme, takový bolístky vyřeším.“

Na trati Pardubice – Moravany – Choceň

Druhým zkušeným kulturním konzultantem je Ing. Miloslav Kolář (nar. 1978) z obce Moravany ležící na železniční trati Pardubice – Moravany – Choceň – Česká Třebová. Respondent dne 1. 6. 2023 podrobně vysvětlil situaci ve stanici Moravany: „Když si vezmete, tak v podstatě tady potom se postavila čili to byla jedna z nejdelších místních drah tehdy v zemích Království českého, protože to bylo vlastně z Heřmanova Městce až do Borohrádku, což vobnášelo snad až kolem osmdesáti kilometrů. Tak se vlastně ta budova nastavěla z obou stran, ještě se tam udělala ta veranda. (Mluvíte o Moravanech?) Tady v Moravanech a zároveň se tady postavila přechodová lávka, která se dožila asi sto dvou let, že zbouraná byla někdy v dva tisíce jedna. V roce padesát pět, padesát šest se zvyšovala vo jedno patro. To bylo poznat, protože ta původní část byla nýtovaná, ten zbytek už pak byl svařovaný. To se dalo vlastně kvůli elektrizaci trati tady do České Třebové, respektive opačně: z České Třebové do Prahy. Vlastně to nádraží je zajímavý tím, jestli znáte pana docenta Krejčířika, to je původem stavební inženýr, pracoval někde tuším na Sudopu v Brně nebo kde. A ten se dlouhodobě zabýval problematikou drážních budov, stanic. A ten vydal takovou sérii, kde to bylo prostě podle těch jednotlivých drah. A tam je uvedena zajímavá věc: to sou asi jen dvě staniční budovy u nás, myšleno v českých zemích, který... Protože když si většinou vybavíte standardní nádražní budovu, staniční budovu, tak ta staniční budova, pokud tam byly naturální byty, čili byty pro zaměstnance, tak vchod do těch bytů byl povětšinou buď z boku, anebo z ulice. Nikdy ne vod kolejí. Tady v Moravanech je to naopak. Když se to stavělo, tak to stavěl podnikatel, který měl v Dašicích cukrovar, což je vlastně tam, kde sou dneska mrazírny. A že tu zastávku, postavili to opačně, zrcadlově obráceně. Tak ten barák, jak by měl být, tak zvrtili, tak by měl stát přes koleje, tam jak sou naproti zahrádky. Nevím, kde je ta druhá v republice, ale vím, že pan inženýr Krejčířik říkal, že sou jen dva případy v republice, kdy tohleto nastalo. Takže vlastně tady, když se postavila lokálka, tak to samozřejmě prodloužilo nádraží. Tak jestli nenakládali tam, protože to sousedilo. Takže tady vlastně po tom. Vlastně ta stanice pro postavení lokálky víceméně vydržela stejná až

do nějakého roku čtyřicet sedm. Pak se prodlužovala na straně k Uhersku zhruba řádově dvě stě tři sta metrů. A vlastně postavilo se tam nové věžové stavení. Pak už přišel koridor, vlastně tady se stavělo, někdy začalo se s nadjezdem někdy na přelomu roku devadesát devět až dva tisíce. Protože tady byl příjezd na Holic. A vlastně celá ta stanice byla dostavena v roce dva tisíce jedna na podzim plus minus. S tím vlastně souvisel i zrušení obou druhů staveb.“

Ve zvláštním rozhovoru ze dne 21. 6. 2023 se dotazují na povolání zpovídání Milošava Koláře. Vyzývám ho, aby shrnul, kde sídlí, jak se pohybuje po trati a co vlastně dělá; k tomu ochotně vypovídal: „V podstatě já pracuji u Správy železnic. Předtím sem i byl na Drážním úřadě. Něco sem vystřídal. Byl sem i v soukromé sféře, rok a půl vlastně v Enteria Holding pod to patří firma Hrochostroj. Ta má právě traťové stroje, sbíječky, čističku, asi třináct mašin, no a teď.“ Položil jsem upřesňující otázku, kdy tam byl, konkrétně v kterých letech: „Na Drážním úřadě sem byl od dva tisíce čtyři do roku dva tisíce třináct. Potom teda na Generálním ředitelství, tehdy ještě ŠZDC, dneska je to Správa železnic v Praze. Já sem bohužel neodcházel votamtad ve zlým, ale prostě sem už nedával to dojíždění. To vodcaď bylo hodinu a čtyřicet tam, hodinu čtyřicet zpátky, takže víc, než tři hodiny člověk strávil na cestách. Už se to prostě nedalo. Takle sem vlastně vod toho roku dva tisíce čtyři až do roku dva tisíce dvacet sem takle dojížděl. Takže jako vono z Pardubic se to dá, to je tak ta hodina. Bohužel tady je to vázaný na to, že člověk nák se musí do těch Pardubic dostat osobáčkem a vono to nák nenavazuje. Teď jako mám v podstatě detašovaný pracoviště v Chocni, takže těch dvacet minut je velice příjemná doba.“

Na místě byl i dotaz týkající se podrobnější náplně jeho činnosti: „No takle, já v podstatě vlastně, když si to vezmete, stejně jako auto musí procházet technickou kontrolou, tak vlastně i vozidla kolejový musí v zákonných lhůtách procházet taky technickou kontrolou. Což vlastně záleží podle toho, jak to vozidlo, jakou rychlost má. Je to daný vyhláškou číslo 173/1995 sbírky a buď je to jednou ročně, anebo jednou za dva roky. No v podstatě dyž pudete na nádraží se podívat, tak takový ty drezinky, ty mušky, todleto. Taky my jich máme řádově kolem čtyř set nebo čtyř set padesáti. V podstatě na každý se musí buď jednou za dva roky, nebo za rok udělat technická kontrola. Je to vo tom, že v podstatě se pod tím podepisujete jako komisař. Jinými slovy, kdyby se něco potom stalo a nedej bože, tak dete sedět. Vyloženě je tam i trestní odpovědnost, takže to není zas tak úplně taková sranda. No a já v ty Chocni, teď protože nám jeden kolega vypadnul, skončil, takže já tam mám kancelář, ale v podstatě skoro tam vůbec nejsem, protože člověk jezdí po celý republice. Český Těšín, Jablunkov-Návsí, Staré Město u Uherského Hradiště, Kyjov, Brno, Znojmo, Havlíčkův Brod. A teďka zase budu po tom kolegovi dělat Pardubice, a eště to vypadá že Litoměřice a Bílina. Vemte si, že do Starého Města u Uherského Hradiště třeba člověk je schopnej, dyž vodcaď je v pět padesát pět, tak se dostat na osm dvacet dva to tam, myslím, přijíždí. To je v podstatě jako to dojíždění do té Prahy.“ Řeč přišla rovněž na nezbytný protokol: „Vyhotovím protokol, musí se ta mašina vodměřit z hlediska jízdního vobrysu, dvojkolí, rozkolí, jestli není vohnutá. Nemělo by z toho nic týct, protože samozřejmě ekologie. Musí se vodzkoušet, jestli to jede, svítí, houká a tak dále. Stejně jako v podstatě technická u auta.“

V podání Miroslava Koláře zazněla rovněž rodinná anamnéza: „To povolání víceméně tím že prostě je to v rodině. Jako táta pracoval na dráze, jeden strejda taky pracoval na dráze, pradědeček taky. No a takže u nás jako v rodině je to půl na půl, že ženská linie proti

mužské linii. Promiňte, všechno praštěný kolejnicí. Teda pravda. Děda ten byl obchodník se zbožím koloniálním, ten se jediný odrodil. No za první republiky.“ Dále jsem respondentovi položil otázku, odkdy je v obci: „Pořád. No takle, vono je to složitější, protože právě ten praděda, protože na dráze byly výhody typu definitivita a podobný věci. Ale v podstatě ještě byl něco takového jako voják. Tak vás, když to řeknu v uvozovkách, převedeli. A šel ste dělat... Třeba praděda tady sloužil jako staniční dělník, potom byl jako výpravčí, potom přednosta stanice v Ledečku, potom v Lomnici nad Lužnicí, no a Police nad Metují. A čímž pádem von se vrátil víceméně tak nějak do svého rodiště. Ale bohužel byl vážně nemocný, takže von tam byl víceméně na dožití. Ano, ta dráha poskytovala jistý sociální výhody a jistoty, ale bylo to za cenu, že prostě vás překomandovali a šel ste sloužit. To samý byli ty policisti a podobně. Na dráze to nebylo tak hrozný. Ale vlastně, dyž to vezmete, četník ten vlastně stejně jako voják z povolání se nesměl do osumadvaceti voženit. Nebo respektive takhle, pokud svoji drahou polovičku přivedl do jiného stavu, tak ano, ale musel dostat dispens vod svého velitele. Na ty dráze se neřešilo jako omezení sňatku a podobně. Protože vona ta armáda to měla vyřešený velice dobře, protože svobodnej člověk, tam není problém se stěhovat.“

Dialog se nadále koncentroval na povolání železničáře s podotknutím, že to je samozřejmě spojeno s železniční cestou, vlastně s neustálým cestováním: „Tak jak kdo, vemte si průvodčí nebo vlakvedoucí, ten má třeba nástup vo půl třetí ráno. Někde. Můj bratranec ten to dělá a má nástup vo půl třetí ráno. Má nástup v Český Třebový třeba. Von bydlí v malý vesnici kousek vod Ústí nad Orlicí a musí jezdit autem. Takže jako. Pak máte lidi, který dělá. Dřív to bylo tak, že povětšinou třeba výpravčí, ten měl naturální byt, povětšinou dyž to šlo, bydlel v nádražní budově, takže jenom sešel dolů. Takže von z tý stanice ani nevytáh' paty. Zase byly, vemte, že si třeba strojvedoucí z Prahy-Masarykova nádraží z depa, tak jezdil až do Bratislavy normálně na jeden záta. To bylo za první republiky, eště v padesátých letech se jezdilo vlastně až do Bratislavy. Voni to, myslím, měli se střídáním na ose, tuším, že v Český Třebový. Musela se brát voda, nevím, jestli se nebralo uhlí. Železničářské povolání je velmi různorodé.“

Příspěvek ke zvukovým studiím (sound studies)

Tomuto tématu hlavně věnuje religionistka a historička vědy Anna Kvíčalová, jež badá o dějinách zvuku a sluchu. Vedle řady dalších jevů zkoumá i souvislosti sluchových vjemů ve „věku člověka“, a to včetně problematiky akustického znečištění prostředí (akustický smog). Kulturní význam zvuků se v průběhu času proměňoval. Zvuková studia (sound studies) se v posledních dvaceti letech stala pevně usazenou oblastí bádání z pohledu dějin médií, komunikačních studií, antropologie, urbanismu, ekologie atd. Nabízí se tedy otázka, zda sluch má své vlastní, ve všech oborech se projevující dějiny [Kvíčalová 2024: 47–60].

Děje se tak v určitých kulisách; prosazení a sebeprosazení se může týkat rovněž hlasitosti projevu či zvuku. Otázka je nasnadě: Jak se respondent dívá na akustické prostředí železnice, co je vlastně akustické prostředí. Vlak za sebou zanechává lokální zvukovou stopu, například houkání lokomotivy. Ne všechny zvuky nepříjemné asociace či pocity. Jde také o rytmizaci prostoru. Miroslav Kolář k tomu v rozhovoru dne 30. 12. 2024 obratně odušil: „Co se týká hlukový zátěže, na to dycky byly studie, ale vemte si jednu věc, že vlak

nebo hluk vlaku je v podstatě krátkodobý impuls. Čili vlak projede zhruba za čtyry nebo pět minut. Je to samozřejmě vyššího kola zátěž. Ale můžu vám říct, že třeba, jak já bydlím, tak tu pětaticítku dálnici máme. Já už sem takovej nespavec, tak prostě ve dvě hodiny v noci, dyž se vzbudím, já to slyším. Takže dálnici vod nás dva kilometry, možná dva a půl. Uhersko před tím. Jinak na vlaku, já vám řeknu, že měl v době, co je koridor. Když přejedou „kostěnický hlavy“, tak to člověk slyšel. Kdo ví, jak to. Teď nám tady pokáceli stromy, co byly před nádražím. Daleko víc je to slyšet, je to zajímavý přejezd přes srdcovky, a to je slyšet daleko víc než předtím.“ (Tazatel: Co jsou to „srdcovky“?) „Průjezd vlaku přes výhybky. To je slyšet, když prostě ty vozy přejíždějí, to je ta část výhybky, kde se dělí na ty dvě koleje. Takže vlastně to kolo nemá víceméně tu oporu ani jeden, jede ve vzduchu, tak si to prostě vohrne. Ale je to samozřejmě držený „přidržnicema“ z obou stran. Ale to je přesně, dyž to jede. Prostě je to slyšet. To přesně takový to, dyž slyšíte rychlík, tak přesně slyšíte takovýto rytmický mlácení, tak to je na výhybkách.“

Encyklopedicky vzato přídržnice je přídavná ocelová deska, která slouží k pomocnému vedení železničního dvojkolí v místech, kde by případně mohlo dojít k vykolejení. Přídržnice je především důležitou pevnou součástí výhybek, která se montuje ke kolejnici naproti srdcovce. Protože na srdcovce by se mohlo dvojkolí pohnout i nežádoucím směrem, přídržnice drží okolek druhého kola dvojkolí ve správném směru. Přídržnici se lidově nazývá také přídržná kolejnice, která se u starších konstrukcí železničních tratí používala v obloucích menších poloměrů. Měla omezit opotřebení vnější kolejnice a částečně i zvyšovat bezpečnost proti vykolejení při průjezdu obloukem.

V podání Miloslava Koláře se dozvídáme další jeho zkušenosti: „Já vám řeknu, co se týká hluku vod kolejnic, já třeba mně to nedělá problémy, možná, že tím, že sem nádražák. Ale sestra bydlí u nádraží a dyž sem u ní vobčas spal, tak mně to nedělá naprosto problém. Já prostě možná spím líp než doma. To, co dneska se řeší, tak sou to hluk vod... brzdový špalíky. Dřív se používaly litinový, voni se eště dodneška používaj. Myslím, že se k tomu třeba vrátíme. Ale ty špalíky mívaj lepší hlukový vlastnosti. Akorát je to trošku blbějc brzdí, než byly litinový. Protože třeba, jak budete prachový sníh, nabálí se to, tak vono to tak nebrzdí. Tak je vydaněj befe, že teď musíte, co půl hodiny přibrzdit, aby se ty špalíky vohřály. Aby se ten prašan z toho dostal. Navíc se říká, že to vyhánění čerta ďáblem, protože to nedělá úplně dobře v posunu jízdní plochy.“

Ke zvukovému prostředí železnice se vyjádřil dne 30. 12. 2024 i Jiří Rokos: „Vod prvopočátku je to jedna... Každá doprava zanechává nějakou zvukovou stopu. A na železnici teď to znamená tomu zabránit těma protihlukovejma stěnama. Já k nim mám, bych řekl takle vysoký, maj ty protihlukový stěny, takovej negativní pocit. Nejsem z toho tak úplnej zastánce. Když si vezmete, musíte tam udělat pro ten záchranný systém buď nějakou uličku, dveře, cokoliv, aby se tam k tomu dostali, kdyby se náhodou něco stalo. Dnešní doba je taková, jaká je. Za chvíli sou ty dveře pryč, popřípadě nějaká zábrana, cokoliv. Je to špatně potom, kolem žijící zvěř tam přide. Potažmo někdo s úmyslem skončit se životem. Je to jako koryto potom, ne, ne, nemám k tomu kladnej vztah. Je mně jasný, proč to stavěj, to jako jo. Ale z pohledu cestujícího, ty okolní krásy, tej krajiny nemáte vůbec nic. Takže říkám, mám k tomu tokovej negativní... Každopádně můžu se mylit.“

Stále znovu se posuzují průmyslové zvuky, rytmizace prostoru projíždějícími vlaky. Jiří Rokos v tom má jasno: „Není to tady normálně novinka ten vlak. To je tady, musíme počítat dvě staletí, ten vlak. Dyž se to vezme, dyž to vezmeme sto let zpátky, jezdilo toho

daleko víc. Jezdila úplně jiná trakce. To znamená narážím na parní trakci. Narážím na ty vozy proti hluku, dělat spoustu jiných věcí. Kolejnice se zkoušel u těch tramvají, strkat pryž tam do toho. Ty pásy kolejnicové, kde to klapalo na spojích. Teď se řeší vlastně ty dilatační spáry úplně jiným způsobem. Navíc se svařují dost dlouhé bloky, to kolo ty dílny normálně hlídají. Na ten profil, co má mít, tak se minimalizuje nerovnost toho kola, to klapání. I brzdění dneska de fakto litina jako taková nebo směs litiny, která brzdila to kolo, už teď na jiné bázi. Sou to kotoučové brzdy, lokomotivy normálně používají nekovový špalky. I u vozů používají nekovový, to je směs úplně jiná než ta litina. Má to svoje plusy, má to svoje minusy. A ohledně proti tlukové stěně, si myslím, je ohromná věc, kerou ta zátěž, ta sluchová, nebo ta stopa, tam se fakt minimalizuje. Proč dál dělat koridory takle hluchý. (Tazatel: To myslíte protizvukové stěny?) Jo, podle mýho, můj soud říkám, já sem nikde neviděl, podle jakýho klíče to počítali. Ale můj soud je ten, že nejvíc je to potřeba do toho metru, do metru dvaceti, a ne aby to bylo takle vysoký.“

Každodennost v železniční dopravě

Může být položena otázka, jak se kolem železniční dopravy shlukují lidé, nejen personál, ale tak cestující. Jaký je pohyb vlakového personálu po železnici. V oblasti každodennosti se také nabízí přespávání průvodčích a vlakového personálu při turnusové práci.

Na uvedenou otázku odpověděl můj „kulturní konzultant“ Jiří Rokos (nar. 1969) z Cerekvice nad Loučnou nedaleko Litomyšle. Již jsem s ním vedl rozhovor; vznikla studie *Nástin železniční dopravy ve východních Čechách* [Šalanda 2023: 125–133]. Uvedený respondent bydlí v budově vlakové stanice, kde má rovněž malé železniční muzeum.

Provedme citace z rozhovoru 30. 12. 2024 s Jiřím Rokosem: „K tomu sloužej, jsou udělaný nocležny. Postupně to zaměstnavatel rekonstruuje, dává to normálně dohromady, aby bylo větší pohodlí, aby ty zaměstnanci si vodpočinuli. Tady spíš je jediná vobava, protože ten experiment, co dělá Jihomoravskej kraj uvnitř svého teritoria, vnitřní vlakový soupravy sou bez průvodčích. Takže tam choděj akorát revizoři buď teda naši, nebo normálně správce toho Jihomoravskýho kraje. To znamená klasicej revizor, kerýho potkáte v šalině nebo v tom... To samý chtěj udělat další kraje. To znamená Praha se zatím vzhledla. Potom by asi bylo normálně Ústí nad Labem, Ústeckej kraj a Plzeňskej. Takže uvidíme, ten personál samozřejmě, národní dopravce přichází o některý posty, vo některý linky. Tím pádem nebude potřeba tolik personálu, tak uvidíme, jestli to tenhle rok sedne. Jak to bude vypadat.“

Další otázka zní: „Jako třeba ti průvodčí a jiný personál brzo ráno vstává, někdy dojíždí daleko.“ Respondent uvedl: „Já teď momentálně dojíždím čtyřicet kilometrů do Chrudimi na ranní nástup, takže z domu je to někdy takový trochu náročnější. Ale lidi maj, spíš ty problémy maj ty nejmladší ročníky, protože doma povinnosti, vyjížděj třeba zábavou a vzděláním a další věci. Takže voni jsou potom takový unavenější. Ale tohle všechno si sedne, protože člověk s tím věkem jakoby dozrává, udělá si v domácnosti takovej krb. A co má doma, ta mu to dělá de fakto takovej servis. To si sedne, říkám, a pro ten odpočinek pro ten personál, kerej normálně jezdí po železnici, sloužej nocležny, kerý se postupně, jak sou penízky, tak národní dopravce do toho vkládá penízky, rekonstruuje se to, dělá se to takový pohodlnější. Potom po čase sloužej vodpočinkový místnosti, kde

vlakový čtyř v těch pauzách, kde mají přestávku na jídlo a na voddech. Taková místnost, vono se tomu říká místnost pro cizí čtyř. Tam si normálně v klidu sednou, umejou se, použijou toaletu, když potřebují. Tam si vodpočinou před další směnou, a pak se zpátky přihlásí přes aplikaci.“

Celkem logicky z toho vyplývá dotaz o jídle: „To si berou buď s sebou anebo se to řeší tím, že si něco koupě, nebo se dojde do restaurace na jídlo. Nebo si vezmou normálně kastrůlek s sebou, což strojvedoucí mají jakoby nějakou chladničku. Vlakový čtyř, to je problém, musej počítat s tím, buď své domovské stanici v chladničce, nebo na to místo todát, když je tam nějaký jiný provozní zaměstnanec, tak u něho. To řeší každá vlaková četa podle svého turnusu místa, kde zrovna jsou.“ Proč se nestravují v jídelním voze? „Jídelní vůz je asi to poslední, protože dneska je normálně ten tlak. Je to pod pohružkou pokuty. Vlaková četa na pití a jídlo takový by se nemělo dělat na veřejnosti po čas její služby. To znamená, musí někde jít normálně bokem ten z toho personálu. To, co je mezi lidma. Ten strojvedoucí, ten to má jednodušší, ten si tam na tom stanovišti krajíc chleba zkousne a trochu vody vypije.“

Jinak jsem upozornil, že jsem občas viděl, jak chodí průvodčí s kufírkem, jestli to mají do ubytoven, kde přespávají? Respondent sdělil: „Ty kufry, v tom mají služební věci plus normálně, když jdou spát, tak věci na spaní. Tak se to buď vejde do kufírku, když se nevejde, tak batůžek na záda, použijou nějakou tmavší barvu. Tam si buď dají svoje osobní věci, normálně na tu nocležnu, popřípadě svačinu. Do kufírku provozní věci, co potřebuje ke službě. To znamená provozní lékárníčku, tiskopisy, nějaký praporek, výstražná vesta, rukavice, když někde potřebují přehodit výhybku, nebo něco takového. To, co potřebují, takový ty drobný služební pomůcky, jako je rulička, nabíječka, takový drobný věci. A vyrazí.“

Stále se zaměřujeme prostřednictvím Jiřího Rokose na průvodčí, jak to mají obtížné a těžké, když musí zmíněný kufírek přenášet nebo převážet: „Von má ten kufírek nafasované zhruba kolem osmi kilo. Von vcelku převážet jde, vony si dámy, buď mají možnost kufírek na kolečka, nebo tašku si hodit přes rameno. To jsou tyhle dvě možnosti, anebo čistě pak jenom kufírek na záda.“

Podotýkám, že se lidé, pokud jsou třeba na noční od devatenácti do osmi ráno nebo zase na ranní, tak se nachodí. Odpověď je nasnadě: „Jo ten průvodčí vcelku toho naběhá dost. Ale to je zas služba veřejnosti. Já bych to přirovnal, když si vezmete třeba číšník, ten taky používá nohy. To záleží na takové psychické odolnosti toho průvodčího a taková chuť komunikace s lidma. A ta bolest nohou, to si člověk zvykne. Ty nohy si zvyknou, chůze je přirozená. Bylo by to daleko horší... To se snažej odbory, ale normálně i zaměstnavatel. Ta obuv, co nosíme, tak aby ta obuv trošičku k něčemu vypadala, aby byla pohodlná. Je fakt, že každému nevyhovuje. Zaměstnavatel dává na vybranou, že si můžeš koupit svoji, pokud možno tmavou nebo hnědou barvu. V objevuje se u průvodčích taková nectnost, že normálně si berou tenisky. Já si myslím, že je to vnitřní výstřelek nebo, jak to nazvat. Stejnokroj, respektive k šatům nějaký tenisky, to je hrozný. Jako kdybyste šel normálně kolem divadla, tak i do toho divadla místo toho, aby tam člověk šel a přistojil se.“

Stále nastupují otázky; třeba o tom, jak ženy dojíždějí na vlakový provoz z vedlejších tratí: „Voni dámy to mají samozřejmě horší. Co sou svobodný nebo zatím normálně bez dětí, nebo tu domácnost že začínají, to mají samozřejmě jednodušší. Normálně před dámama smekám. Co sou už mají první děti doma, začínají se starat o tu rodinu, mají to ty dámy složitější. Protože většinou dáma řídí domácnost, stejská se jí po dětech. Je

to takovej rodinnej pud. Maj strach vo ty děti, co maj doma. K tomu sou dva, dyž sou nepravidelný turnusy, to je takový horší. Ale všechno se nechá. Dyž sou na problémy dva, tak musí...”

Vyjadřuji spokojenost, že toto jsem potřeboval vědět, abych k tomu pracovním prostředím přidal i pracovní prostředí železničářů a vlakového personálu po železnici. „Jinak na železnici máme udělaný to, že turnusy sou udělaný. Jsou lidi mimo provoz, tomu se říká leťák. To znamená, když cokoliv něco stane. To znamená, budete mít zdravotní indispozici, tak počas služby vás přestřídaj. Tak ten leťák, kolega většinou, to vlastně dojezdí. Jo, vod toho je komando, to je váš přímej nadřízenej, kerej hlídá služby, aby každej měl spravedlivě rozprostřený podle turnusu. A leťák, aby si dělal normu, aby taky měl penízky. To znamená, že tahle dáma bude mít třeba nemocný dítě, tak normálně leťák, tak dostane, má to tam volnější. Tak se mu přestřídaj směny a bude to potřebovat na druhej den. Dneska máme neděli, tak na pondělí, tak toho leťáka použiju už v pondělí.“

Jiří Rokos rovněž objasnil význam slova leťák: „To znamená, že nemá letmo, že dneska má potvrzeno komandem, plácnu, v Chocni, zejtra bude normálně v Chrudimi, pozejtří v Třebovéj. Ten leťák by měl, člověk, kterej nemá svůj vlastní turnus, tejdén nebo čtrnáct dní má jistou práci povrzenou komandem. To, když se nestane žádná mimořádnost, nebo něco takovýho, takže ten leťák ví, kam má jít. Může přijít životní indispozice.“

Jak je železnice organizovaná: „Je to vlastně vod prvopočátku železnice, je to tvořený tímleccím způsobem, jinak se ty turnusy neudělaj. Musí bejt dycky na ten samej provoz udělanej počet leťáků, na to existujou výpočty a tabulky. Jináč jak sme říkali maminy, tak vono existuje, aby si dámy udržely zkoušky patřičný a ty pracovní návyky, aby všechno neztratily, tak existuje průkaz, že neudělá celoměsíční normu, ale udělá polovičku. To znamená, ona už bude po té mateřské. Jako průkaz začne normálně jezdit, domluvě se pěkně spolu, takže komandýr dává v tom případě směny. Když je potřeba hlídání, školka, tak jí podle toho postaví vlastně poloviční normu. Potom zbytek dostanou leťáci. Je to takový naprosto jednoduchý. Ale nemusí to bej jenom mamina, kerá má normálně dítě. Může se stát, bude mít v domácnosti člena rodiny, vo kerýho se musí normálně nějakým způsobem postarat, takže vono je to na půl roku, potom na rok. Ví vo tom přednosta, ví vo tom vlastně komando. Vono podle toho se normálně zařídí. Tak jak má hlídání, třeba babičku ve společnej domácnosti, takže potřebuje nějaký vošetření, potřebuje péči...”

Bádání o různých aspektech železniční dopravy bude dále pokračovat, a to hlavně na trati Pardubice – Česká Třebová. Bude zapotřebí z vlaku vystoupit na některých zastávkách a stanicích a vznášet všetečné dotazy.

Závěr

Železniční doprava vyžaduje stereotypní chování a jednání vlakového personálu. Jde o specifické představy a názory, vizuální a zvukové dojmy. Je snaha neustále zvyšovat rychlost vlakového provozu. (Viz také publikaci Petera Borscheida, nazvanou *Virus času*; český překlad z roku 2007.)

Když jsem se ptal na povolání obou aktérů železniční dopravy, odpovídali se zaujetím, bylo vidět, že své profesi dávají všechno. Podle Jiřího Rokose je železnice sto a jedno řemeslo. Každý železničář prý prošel spoustou funkcí. Druhý kulturní konzultant

Miroslav Kolář prohlásil: Železničářské povolání je různorodé. A při dotazu na rodinnou anamnézu v případě této profese ironicky sdělil (viz výše): Po mužské linii, všechno praštěný kolejníci.

Jak ještě by se mělo pracovat? Samozřejmě disciplinovaně; být přesný, i když se nevyhnutelně vyskytne zpoždění vlaků. Nedbat na čas ranního vstávání. Není vyloučeno ani turnusové působení, jak upozornila ve svém inspirativním pojednání brněnská socioložka Kateřina Nedbálková [2022]. V publikaci *Pracovat* analyzuje pojem práce na základě komentovaných rozhovorů s deseti konkrétními muži a ženami. Rovněž podle ní práce umožňuje různé přístupy a interpretace.

Opět se nabízí otázka po smyslu železničářského povolání. Náš Jiří Rokos dne 30. 12. 2024 ukazuje, jak to všechno ovládá: „Protože u té firmy. Ale teď to budu myslet velice obecně. Protože tam člověk stráví nějaký úsek života, zas se vrátím k tomu původnímu, co sem říkal. Byste měl vidět tu historii a dyž tam trávíte víc jak deset let, stáváte se pro tu firmu, protože ta firma do vás vloží penízky, začínáte se normálně stávat jejím rodinným stříbrem. To znamená, dyž budu o toho zaměstnance pečovat, tak ten zaměstnanec bude spokojený. Nebude chtít nikam odejít. To je jedno plus. Druhý plus je to, že to tej firmě bude zase vracet. Jo, při různých akcích, dyž se bude firma zviditelňovat a von bude šikovnej, tak firma to může použít dyž se bude zviditelňovat vůči tomu okolí. To znamená dělá den otevřených dveří, tak vezmou ty zaměstnanci, kerý sou tam delší dobu a voni řeknou spoustu zajímavých věcí ze všech začátků, popřípadě z historie tej firmy. Jo, takže říkám, to je normálně takovou koloběh života klasickéj.“

Závěrem lze podotknout, že další výzkum železniční dopravy se bude konat na železničním nádraží a v samotném městě Brandýs nad Orlicí i jinde na zkoumané trati, jíž se věnovala část této studie. Doufám, že narazím na další železniční profese (hlavně jejich zástupce ochotné k výzkumnému dialogu) a zjistím směrodatné detaily, které umožní přiblížit průhled nejrůznějšími drážními místy a ne-místy.

Poděkování

Článek vznikl za finanční podpory Ministerstva kultury ČR v rámci projektu NAKI III „Dvě století železnice v českých zemích. Kulturní, socioekonomické a dopravně technické aspekty vývoje českých (československých) železnic“ (DH23P03OVV034), který v letech 2023–2027 realizují Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy, Národní technické muzeum a České vysoké učení technické v Praze.

Literatura

- Československá vlastivěda. Svazek VI, Práce [1930]. Praha: SFINX, Bohumila Jandy.
 Frey, Carl Benedict [2021]. *Technologická past. Kapitál, práce a moc ve věku automatizace*. Brno: Host.
 Hons, Josef [1957]. *U kolébky železných drah. Život a dílo Jana Pernera*. Praha: Dopravní nakladatelství.
 Jílek, Oldřich [1985]. *Studie o technice v českých zemích, 1800–1918, III*. Praha: Národní technické muzeum.
 Jílek, Oldřich [1986]. *Studie o technice v českých zemích, 1800–1918, IV*. Praha: Národní technické muzeum.
 Krejčířík, Mojmír [1991]. *Po stopách našich železnic*. Praha: Nadas.
 Nedbálková, Kateřina [1991]. *Pracovat*. Praha: Display.

Kvíčalová, Anna [2024]. Sluch má své dějiny: obrat ke zvuku a případ hluché reformace. *Historická sociologie* 16 (2): 47–60.

Šalanda, Bohuslav [2023]. Nástin železniční dopravy ve východních Čechách. *Historická sociologie* 15 (2): 125–133.

Bohuslav Šalanda působí na Pracovišti historické sociologie Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy. Odborně se zabývá sociologickými a etnologickými výzkumy lokálních společenství, v poslední době zaměřenými na studium (auto)mobility a železniční dopravy.

Jakub Bachtík (ed.): *Památková péče na zapřenou. Pamětnická svědectví o ochraně památek v časech pozdního socialismu*. Praha: NPÚ, 2023, 320 s.

Před nedávnem vydaná kniha editovaná Jakubem Bachtíkem vznikla v rámci výzkumného úkolu *Dějiny památkové péče v českých zemích*. Již to je dokladem, že vývoj památkové péče v českých zemích postrádá své zpracování. Hned na úvod je třeba zdůraznit, že dějiny památkové péče v klasickém slova smyslu v této knize čtenář nenajde. Sám podtitul napovídá, že kniha přináší dílčí příspěvek ke zkoumanému tématu, jakým jsou autentická svědectví přírodních aktérů památkové péče a jejich zkušenosti s fungováním oboru v praxi.

Zvolená cesta k porozumění dějinám oboru moderní památkové péče tak vede prostřednictvím aktérského přístupu. Čtenáři tak předkládá propojení regionálních zkušeností v oblasti institucionálního postoje a v reálném fungování tohoto odvětví před Sametovou revolucí a po ní, a to skrze pamětnická svědectví sedmi osobností, které v oboru památkové péče profesně působily a mají zároveň zkušenosti z doby před rokem 1989 i po něm. Propojením těchto sedmi částí usiluje o vytvoření jednoho celkového přehledu v této problematice, o vytvoření určitého plastického obrazu, jenž má ambici přispět k pochopení fungování památkové péče.

Editor, vědom si toho, že zásadním (a bohužel ne nevyčerpatelným) zdrojem informací jsou pamětníci, uskutečnil společně s kolegy, převážně pracovníky Národního památkového ústavu z různých regionů republiky, několik rozhovorů, pět ve formě editovaného a autorizovaného přepisu a dva v podobě výňatku ze záznamů. Metodologickým základem se stala ověřená technika používaná v kvalitativním výzkumu, polostrukturovaný rozhovor.

Kniha je uvedena zajímavou studií, která hodnotí význam pamětnických svědectví pro sledované téma a shrnuje, co z následujících vyprávěných osudů vyplývá, jaké poznatky nám přinášejí. Vyplývá z ní jednoznačný závěr, že česká památková péče postrádá ucelené zpracované dějiny a soustavně budovanou oborovou teorii. Dále zdůrazňuje smysl historických návazností

a potřebu oborové sebereflexe jako základ, na kterém lze výzkum dějin české památkové péče po druhé světové válce následně vystavět. Právě toto bylo pravděpodobně impulsem ke vzniku knihy a ke zvolenému způsobu jejího zpracování. Jak sám píše „Smysl poznání zejména nedávných dějin oboru spočívá spíše ve snaze porozumět historickým návaznostem a cezurám, které formují jeho zcela konkrétní současnou praxi“ (s. 13).

Po této rozsahem stručné studii, která zaujímá pouze dvacet stran z celkových 320, následují zmíněné rozhovory, které tvoří nosnou část díla. Každý rozhovor je uveden krátkým medailonem dotazované osobnosti památkové péče a její fotografií, což ke kýženému záměru celkového obrazu bezesporu přispívá. Žádným jiným materiálem, např. dochovanou dokumentací, jinými fotografiemi či dalšími doplňky z archivu narátora, rozhovory obohaceny nejsou. Narátoři byli vybíráni s ohledem na místo svého profesního působení. Především se tak tomu, aby došlo ke koncentraci zkušeností z jedné lokace. Zastoupeny jsou osobnosti z jihu Čech, z jižní Moravy, z Prahy, ze středních a z východních Čech, ale i z celorepublikové profesní působnosti příslušející z centrály pražského úřadu. To, že se v knize nepodařilo zachytit všechny regiony země, považuje autor za slabinu. Z časového hlediska se dají vzpomínky orámovat sedmdesátými léty minulého století na straně jedné a přelomem tisíciletí na straně druhé.

Jednotným tématem každého rozhovoru je institucionální přístup k oboru před rokem 1989 a po něm. Ze vzpomínek z doby před listopadem shodně vyplývá, že ideologické tlaky, které samozřejmě existovaly, nebyly pro obor tím zásadním a nepřekonatelným. Klíčová byla odbornost pracovníků památkové péče a jejich zájem o věc. Shodně vzpomínky se týkaly rovněž přístupu k církevním památkám. Péče o církevní památky byla záměrně upozadována, byla nedostatečná či spíše žádná. Na téma fungování oboru po převratu mají pamětníci stejné vzpomínky, v nichž dominuje „úředničina“ a zájem o „byznys“, a to nejen v souvislosti s restitucemi. Jednotčím prvkem doby před rokem 1989 a po něm je spíše nepřekvapivě nízká oborová interakce s veřejností a s tím spojený pohled na

památkáře, jako na ty, kdo vytváří komplikace. Tyto a ostatní v rozhovorech zjištěné jednotlivosti k úsilí o vytvoření obrazu historických návazností bezesporu patří.

Všichni narátoři jsou v rozhovorech velmi otevření, uvádějí konkrétní jména a konkrétní úřady, a to ne vždy v lichotivém světle, což – zvláště v některých pasážích – považují za více než odvážné, např.: „za SÚRPMO architektka Antonie Charvátová [...] hrozila absolutní katastrofa [...] vždy se spojila s dodavatelem, což byla brutální aliance [...] akci nakonec dostal jako vedoucí projektu Václav Girs a jeho první krok, když viděl, co se tam má dělat, byl, že Charvátovou odstavil,“ (s. 55–56) nebo že zvíkovský kastelán Tranta „si z podnikových peněz nově zařídil kastelánský byt a začal v něm provozovat zdroj vedlejších příjmů [...] vybudovali pěstírnu a množírnu tropických akvariálních ryb [...] a všechno bylo za erární peníze vytápěné na tropickou teplotu [...] našly se i peníze na pohoštění stranických a dalších příživnických hostů“ (s. 120–121). O podobná vyjádření v knize není nouze. Vzpomínky tak jsou zalidněny konkrétními osobami, což zvyšuje nejen výpočtní hodnotu text, ale zvyšuje i jeho čtenářskou přitažlivost. Nouze není ani o úsměvné, místy i tragikomické, vzpomínky, jako např. na následchové kontrolory, kteří se začali vyskytovat po vzniku Státní památkové správy v roce 1953, jejichž úkolem bylo inkognito sledovat průvodcovské texty na trasách, zda odpovídají „novému pohledu na vykořisťující šlechtu a vykořisťované poddané“ (s. 119), nebo vzpomínka na dopad jednoho ideologického školení ve středisku jihočeské památkové péče na tamního dopravního referenta Michala Rabase, který dostal výpověď a následně byl i odsouzen za to, že se dovolil zeptat „kdo vlastně zná prohlášení Charty 77, které mají odsoudit“ (s. 126).

Pozitivum, které nelze knize upřít, je přínos odbornosti tazatelů. Profesionální specializací všech spoluautorů knihy je umění, památková péče či muzejní činnost, což se velmi kladně promítlo v průběhu a obsahu rozhovorů. Přestože Bachtík za celý tým přiznává, že po metodologické stránce se nikdo z tazatelů na vedení rozhovorů nepřipravoval, věcná stránka tento handicap, pokud nějaký vůbec byl,

převážila. Vedení rozhovoru samo o sobě orientaci v tématu vyžaduje vždy, ovšem pokud se odborník dotazuje odborníka, rozhovor se nachází v podstatně jiné dimenzi. Zasvěcené dotazy se prolínají celou knihou. Například záměrná otázka na konkrétní měsíce normalizačního období, které nejsou pokryty úřední korespondencí v českobudějovickém spisovém archivu (s. 129), či pružné navázání na výklad pamětníka příkladem podobným s mnohými specifickými detaily (s. 131), nebo doplnění výkladu, pokud něco zůstalo nevyřčeno (s. 213).

Na konci knihy je zařazena bibliografie, česká i zahraniční, seznam ilustrací, jmenný a místní rejstřík a anglické summary. Co zde ale postrádám, a to považuji za slabší stránku díla, je seznam zkratk. Zkratky jako ICO-MOS, ÚOP, DKRVO, SÚRPMO, SÚPPOP etc. jsou sice vysvětleny při jejich první zmínce v textu, ale při jejich opakovaném použití je třeba toto vysvětlení opět dohledat. Tento handicap přibližně v první třetině knihy odpadá, neboť narátoři jsou ze stejného oboru, takže používají stejnou terminologii, tudíž zmíněné zkratky si opakovaným čtením brzy osvojí i čtenář. Nicméně, než se tak stane, výčet na konci práce by byl pro čtenáře pohybujícího se mimo obor památkové péče praktickou pomůckou. Knihu by obohatilo i zařazení fotografií památek, jež jsou v rozhovorech popisovány (např. Hluboká n. Vltavou, Orlík, Zvíkov, Bezděz atd.). Přestože primární tematikou nejsou památky samotné, nýbrž péče o ně, jejich vyobrazení „před a po“ by jistě nebylo nezajímavé a mohlo by doplnit onu plastičnost celkového obrazu.

Na závěr jedna ryze praktická informace pro potenciálního čtenáře. Co z převyprávěných profesních osudů vyplývá, závěrečné shrnutí poznatků včetně podstatných rozdílností a shod, institucionálních specifik před a po sametové revoluci, interpretace svědectví, to vše je součástí zmíněné úvodní studie. Pokud je některý čtenář orientován pouze na tyto výstupy, je v tomto případě možné, zaměřit svou pozornost pouze na prvních dvacet stran textu. Životní příběhy profesionálů z oblasti památkové péče, jejichž zákulisní zkušenosti a v nich odkryté příběhy

architektky Charvátové, kastelána Tranty, referenta Rabase a mnohých dalších, mu však zůstanou k jeho škodě skryty.

Gabriela Šulcová

DOI: 10.14712/23363525.2025.19

Andrej Tóth – Lukáš Novotný – Valérie

Tóthová: *Zdravotní systém první*

československé republiky. České Budějovice:

Tomáš Halama, 2024, 1232 s.

Recenzovaná kolektivní monografie představuje velmi obsáhlé, důkladně zpracované a nákladně provedené dílo (křídový papír), s čímž souvisí i značná hmotnost knihy, která je bez několika gramů 3 kg. Provedení není bezdůvodné, jeho cíl je zcela evidentní, a sice zařadit do knihy edici klíčových primárních pramenů v podobě reprodukcí dobových dokumentů, a ilustrovat dobovou realitu velkým množstvím fotografií. Kniha také obsahuje velký počet detailně vypracovaných tabulek a grafů. Její čtení je při této hmotnosti fyzicky náročné, ovšem kdyby byl vizuální obsah vyřazen z textu a shrnut v příloze, hmotnost knihy by se sice snížila, ale ztratila by se přehlednost a provázanost textu s doprovodným obsahem, která je v celokřídové variantě excelentní.

Velký počet fotografií, z nichž všechny nemají jen účel dokumentární, ale svědčí také pro zaujetí autorského kolektivu v tématu a studovaném období, přesto knihu neotevřít širokému publiku, tedy čtenáři, který se o dějiny meziválečného zdravotnictví detailněji nezajímá. Jde o specializovanou monografii, splňující nejvyšší odborné standardy, která si neklade cíle v narativní rovině, nesnaží se zaujmout příběhem. Dějiny pojímá výrazně faktograficky, holisticky, a individuální aktérské perspektivě je ve většině textu vzdálená.

Úvod se poměrně podrobně věnuje především definici knihy, formulaci jejích cílů a analýze východisek. Bylo by marné (a naivní) očekávat, že kniha svým objemem garantuje jakési „konečné řešení“ otázky meziválečného zdravotnictví. Naopak, můžeme citovat autorův: „Cílem publikace je přiblížit problematiku

vývoje zdravotnictví ve dvacátých a třicátých letech v Československu z hlediska konkrétních vybraných perspektiv, vyplývajících z vědeckého zaměření členů autorského kolektivu“ (s. 8).

Toto sdělení je velmi důležité a je klíčem k tomu, aby kniha mohla splnit očekávání čtenáře. Dále úvod obsahuje pojednání o zpracovanosti tématu, které je základním přehledem o dříve publikovaných pracích. Ve výčtu knih se bohužel nenachází publikace Hany Mášové *Nemocniční otázka v meziválečném Československu*, která už určitý náhled do prezentované problematiky nabízí, a její zohlednění, ať už upřesnění, rozpracování, nebo i polemika, by mohly být velmi cenné.

První kapitola nastiňuje vývoj zdravotní politiky v předchozím historickém období. Ze všech kapitol se jeví jako nejméně přesvědčivá; spoléhá se v drtivé většině na sekundární zdroje, ne vždy autoritativní. Díla Ludmily Sinkulové, která jsou odborně překonaná a politicky silné tendenční, do seznamu citovaných zdrojů jako hlavní zdroj u takto koncipované publikace nepatří.

Legitimita první kapitoly je na jednu stranu samozřejmá, protože každý historický proces vyplývá z předchozího vývoje a pouze v jeho perspektivě je možné ho uchopit: dějiny nepadají z nebe. Tato kniha se ovšem nesoustředí na interpretaci dějin v rámci společenských procesů, a obsah první kapitoly vlastně nepřispívá k vyznění následujícího. Kdyby autoři přistoupili rovnou k rozpracování svých specializovaných otázek, působila by kniha v jistém smyslu celistvěji.

Speciální část knihy začíná druhou kapitolou (Budování moderního zdravotního systému první ČR). Autoři v ní načrtávají základní principy meziválečného zdravotnictví, jeho klíčové problémy a stratifikovaně analyzují směřování systému v jeho jednotlivých složkách organizačních a personálních. Právě tato kapitola čtenáři významně pomáhá pochopit kapitoly následující a náležitě se v nich orientovat.

Už v této kapitole se čtenář může seznámit se dvěma typickými rysy celé knihy, a to je jednak intenzivní práce s primárními prameny, jednak zaměření na institucionální a právní dějiny, které výrazněji adresují rozvoj norem,

než jejich recepci a provádění. V této kapitole jsou také první reprodukce pramenů, vztahujících se k tématu. Hříchem této kapitoly je, že v poznámkách pod čarou se abnormálně často objevuje „tamtéž“. Jestliže je „tamtéž“ cca v 50 % referencí, stálo by za zvážení snížit jejich počet.

Třetí kapitola (Základní sociopolitická, socioekonomická a populační charakteristika první ČSR) ukotvuje zdravotnickou problematiku do hospodářsko-sociálních dějin první republiky. Obsahuje především velké množství precizně utříděných demografických údajů. V knize spoluvytváří jakýsi komplement, oporu k pochopení prezentovaných údajů, tématu jako takového se vlastně úplně netýká. Je otázkou, zda její zpracování není až příliš podrobné a zda nepřesahuje míru, která by stihle a věcně doprovodila vytyčené téma. Nicméně vzhledem k multidisciplinarnímu přístupu k dějinám, kterého se kniha v celém rozsahu drží, je dostupná a přehledná opora v základních faktických rámcích výhodou. Nejspíše jen málokdo ze čtenářů disponuje takovým odborným zázemím, aby všechny prezentované závěry vstřebal bez pochybnosti o jejich přesném výkladu.

Interpretace dějin první republiky, která je uvedena v úvodní části třetí kapitoly, zapadá do stereotypního „mýtického“ obrazu první republiky, a poněkud riskantně hodnotí její význam podle ochoty české společnosti tento mýtus udržovat. Jsou tu ale i další nedostatky. Autoři nás opakovaně upozorňují, že není jednoduché pochopit tehdejší myšlení, protože se od našeho myšlení liší atd. (s. 85). Analogicky na stranách 942 a 943 čteme hned několikrát, co vše si neumíme představit, shodou okolností opět ve spojení s „multikulturalitou“ první ČSR (k té ještě dále). Je pravděpodobné, že jeden z autorů považuje odlišnost myšlenkových rámců studovaného období za větší, než s jakou počítáme při obvyklém diachronním přístupu k dějinám. Je na posouzení čtenářů, jestli právě první republika představují tak výraznou singularitu světových dějin. Kapitola je nicméně faktograficky ohromně bohatá, její lepší využitelnost by výrazně zvýšilo vnitřní členění a jeho zohlednění v obsahu.

Sociální péče je další dimenzí, z níž autoři rozkrývají meziválečný zdravotní systém. Tato

perspektiva je zcela oprávněná, protože podoba sociální péče je silně politickou záležitostí, a tam, kde jsou rozebírány politické, legislativní, ekonomické a sociální aspekty zdravotnictví, má nezastupitelné místo. Představuje komplementární součást ke zdravotní péči, a vlastně je spolu s moderní medicínou následníkem medicíny a péče předmoderní, ve které špitály pečovaly o nemocné a jinak oslabené v zásadě sociálně.

Toto zaměření knihy, které prostupuje celou její strukturou, je velmi cenné. Dějiny lékařství jsou v uplynulých dekáдах vinou některých populárně-naučných narativů poněkud bulvarizovány, a mohlo by se zdát, že kde nepraskají kosti nebo nezurčí chrlení krve, tam se nebádá, protože je to jaksi nezáživné. Sociální systém není téma, které by zajistilo masové publikum, a o to více si zaslouží pozornost předních akademiků.

Čtenářskou přívětivost textu autoři úplně nedoceňují. Objevují se v něm pasáže poněkud neobratné, plné složitých dlouhých souvětí, zbytečně komplikovaných vyjádření a kumulovaných neshodných přívlastků, které zamlžují význam sdělení. Je ovšem pravdou, že kniha vlastně není určena ke čtení „od začátku do konce“, tím méně ke kratochvilnému čtení. Jedná se tedy o méně významný formální nedostatek, který nijak neovlivňuje kvalitu práce.

Pátou kapitolu (Organizace zdravotní služby v první ČSR) považují za součást nejhodnotnějšího jádra knihy. Zvláště velký příspěvek představuje pro dějiny lékařství jako profese, v kontextu profesionalizace a proměny organizačních rámců lékařské práce. Pečlivě načrtává různé složky zdravotnictví z pohledu lékaře, sleduje jejich ukotvení v legislativě a administrativní zajištění. V této kapitole je jen jediný formální nedostatek, který poněkud snižuje přehlednost textu: v poznámkách pod čarou je tak velké množství podrobností, že jsou místy poznámky objemnější než text sám (např. s. 287, 292–293).

Kapitoly osm a devět jsou vynikající a pro historiky medicíny doslova vzrušující. Autoři tu brilantně rozpracovávají témata očkování, španělské chřipky a tuberkulózy, nejen v českých zemích, ale i ve východní polovině republiky. Velmi příjemným překvapením je zaměření na

trachom, který bohužel není badatelským evergreenem, a rozpracování boje s tularémií (zaječí nemocí). V rámci neinfekčních nemocí se text zcela věcně zaměřuje na rakovinu. V kapitole devět autoři nezapomínají ani na nejzávažnější aspekty zdravotně-sociální: prostituci jako fenomén sociálně determinovaný a s vážnými zdravotními následky, k jehož řešení první republika hledala efektivní přístup. Na prostituci navazují pohlavní nemoci a další fenomén, spojený s nočním životem – alkoholismus.

Tyto skvělé kapitoly téma kotví do žité sociální skutečnosti. Výběr témat je vkusný a reprezentativní, a přestože je páteří historické analýzy nadále legislativa a administrativa, objevuje se tu i náhled na dějiny „zdola“.

V kapitole věnované péči o děti se objevuje několik ne úplně šťastných interpretací, které mohou svádet k neadekvátním závěrům. Jde především o diskurzivní tlak na kojení, které je sice důležité a pro dítě významné, ale ve zdravotně-sociální problematice dětského věku nehrálo roli tak významné proměnné, aby rozhodovalo o přežití dětí. Do zdravotního stavu dětí promlouvala řada faktorů sociálních, hygienických a epidemiologických, které měly za následek úmrtí dětí kojených i nekojených. Tehdejší medicína sice ještě neměla dobře vyřešenou otázku mikronutrientů a hygieny stravování, ale není pravdou, že by bylo nekojené dítě bezprostředně ohroženo na životě. Zajisté by si nikdo z nás nepřál, aby další krok badatelů, vycházejících z tohoto východiska, vedl k obvinění tehdejších matek ze špatné zdravotní perspektivy dětí. Některé ženy kojit nemohou, jiné si to nepřejí, může to být nešťastné rozhodnutí, nicméně respekt k rozhodování o svém vlastním těle nelze upřít nikomu, ani matce.

Zaměření kapitoly 13 budí velká očekávání. Studované období patří z hlediska národnostních/konfesionálních/etnických poměrů a dynamického vývoje v těchto ohledech k nejsložitějším. Prakticky každý badatel, který se meziválečným dějinám věnuje, s touto otázkou více či méně bojuje, zvláště v českém prostředí, které málo kriticky obměnilo své protiněmecké postoje a zkušenost s autenticky českým antisemitismem. Příručka, která by citlivě, diferencovaně a s odkazy na komplexní spektrum pramenných

perspektiv shrnovala základní logické rámce tohoto tématu, by byla živou vodou pro bádání. Některé aspekty této problematiky jsou tu představeny přesně, například důraz na jazyk, který byl v českých zemích typickým diskurzivním kolbištěm česko-německým. Velmi zodpovědně jsou tu prezentovány také kvantitativní údaje, zajímavě je vyvažováno vypracování západní a východní části Československa. Některé gordické uzly se ale rozpletení nedočkaly, naopak místy dochází spíše k petrifikaci stereotypů, a dokonce i ke tvorbě nových: využívání pojmu „multikulturalita“ tam, kde šlo reálně spíše o šovinismus, výkladu etnické/národnostní situace první republiky bohužel nepamáhá. Jako příklad petrifikovaného stereotypu lze uvést označení stavu po založení samostatného Československa za přesné zrcadlové obrácení poměrů mezi Čechy a Němci. Tato zkratka by snad posloužila v komunikaci s laickým čtenářem, ale ve specializované monografii se jeví jako promarněná příležitost k aplikaci hluboké erudice, kterou autoři mají. Imaginární volání po pomocné ruce, která by mladého nebo jinak specializovaného badatele provedla úskalími národnostních třenic v českých luzích a hájích, zůstalo oslyšeno.

Podobnou zkratkou utrpěl i závěr knihy. Tam, kde se autoři snažili o redukci složitých problémů, někdy zabředali do méně přesvědčivých, plochých a jednostranně prezentovaných nártů, silní byli především v práci s detaily, v poctivosti vypracování pramenů a v komplexitě argumentace.

Jednotlivé kapitoly jsou obsahově vzájemně málo provázané, což je u kolektivních monografií běžné – takto velké dílo je nutné rozdělit mezi jednotlivé autory. Někdy pak pro čtenáře není snadné odhadnout, proč právě v konkrétním místě není rozpracována určitá konkrétní otázka (například lékařské komory, systém zdravotního pojištění, SZÚ apod.). Čtenář je pak nalezne v některé z dalších kapitol, kde by je podle zaměření neočekával, a s hloubkou zpracování údajů i s přehledností jejich prezentace může být spokojen. Při objemu publikace ovšem není snadné se v ní takto orientovat. Případné reedici knihy by mohlo prospět přehledné označení kapitol v záhlaví stran a nápadnější označení předělů

kapitol, ideálně i s podrobným obsahem a věcným rejstříkem.

Vzhledem k obrovskému potenciálu knihy jako specializované příručky, ve které čtenář daleko spíše vyhledává konkrétní body, než aby ji četl jako příběh, taková opatření mohou ještě dále zvýšit užitnou hodnotu, která je už tak vysoká.

Síla této publikace spočívá v neúnavné práci s primárními prameny, v jejich prezentaci a třídění, čímž se kniha bezpochyby stane oceňovanou příručkou pro hospodářsko-sociální dějiny první republiky se zaměřením na zdravotní problematiku. Ucelenější pohled na data nacházíme především v úvodních částech jednotlivých kapitol. Jsou to ovšem interpretace funkcionalistické, a to i v tématech, kterým jednobarevné vidění nesvědčí.

Odhlédneme-li od zmíněných nedostatků, v jejichž pozadí pravděpodobně stojí jednak nepřekonatelná krajní mez lidských sil, spojená se snahou autorů zvládnout gigantický projekt v relativně krátkém čase, je zcela namístě jejich práci složit hold. Dějiny meziválečné medicíny dávno potřebovaly specializovanou publikaci, kanonickou příručku, ve které by byly detailně a kontextuálně shrnuty základní údaje. Kniha se jistě stane biblí historiků medicíny, do které půjdou hledat opěrné body nejen ve fázi plánování projektů a vytváření rešerší, ale vždy, když budou potřebovat své poznatky komplexně vztáhnout ke struktuře a trendům zdravotního a sociálního systému první ČSR.

Tereza Kopecká

DOI: 10.14712/23363525.2025.20